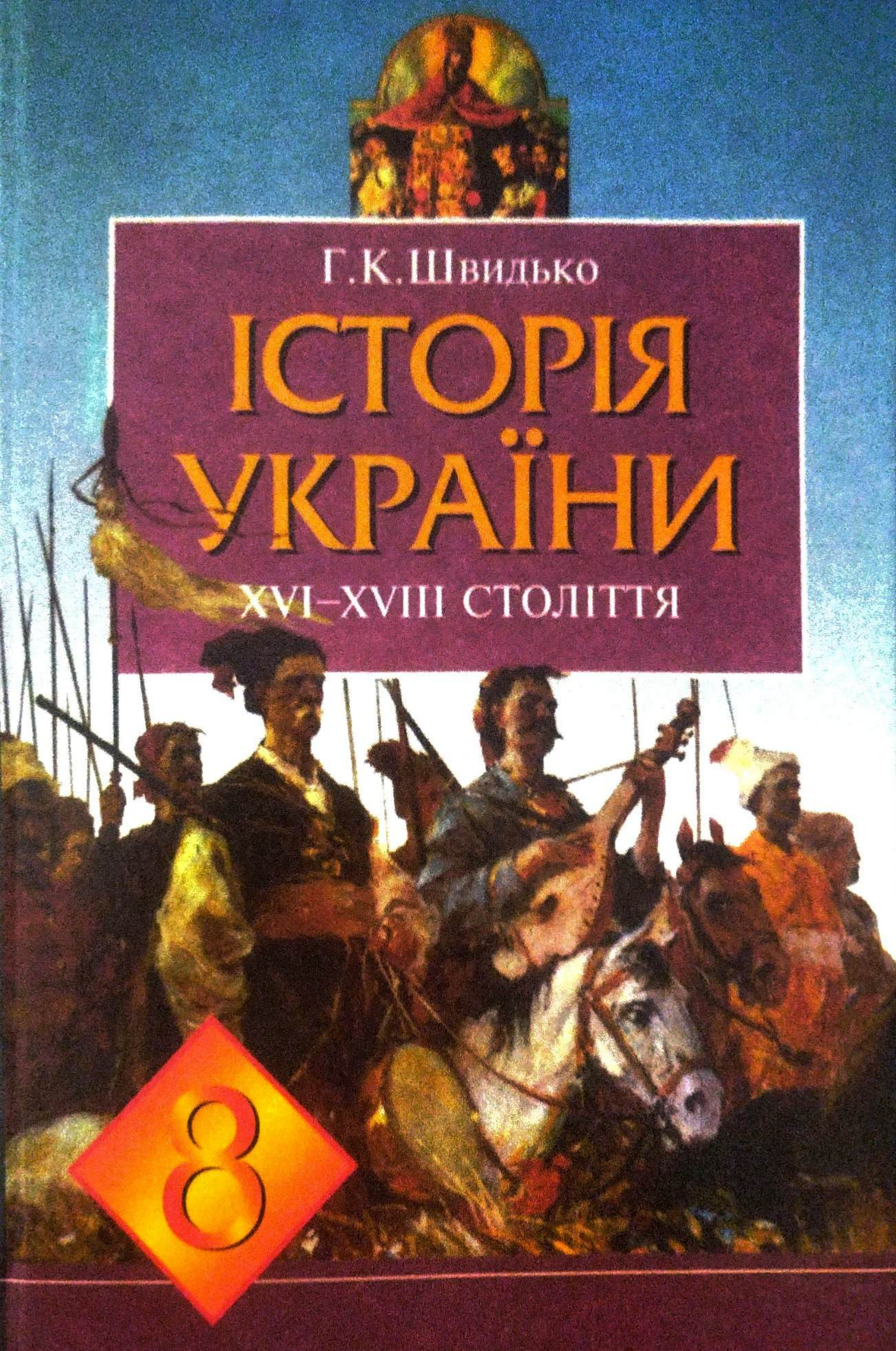

Г. К. Швидько

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

XVI–XVIII СТОЛІТТЯ

8

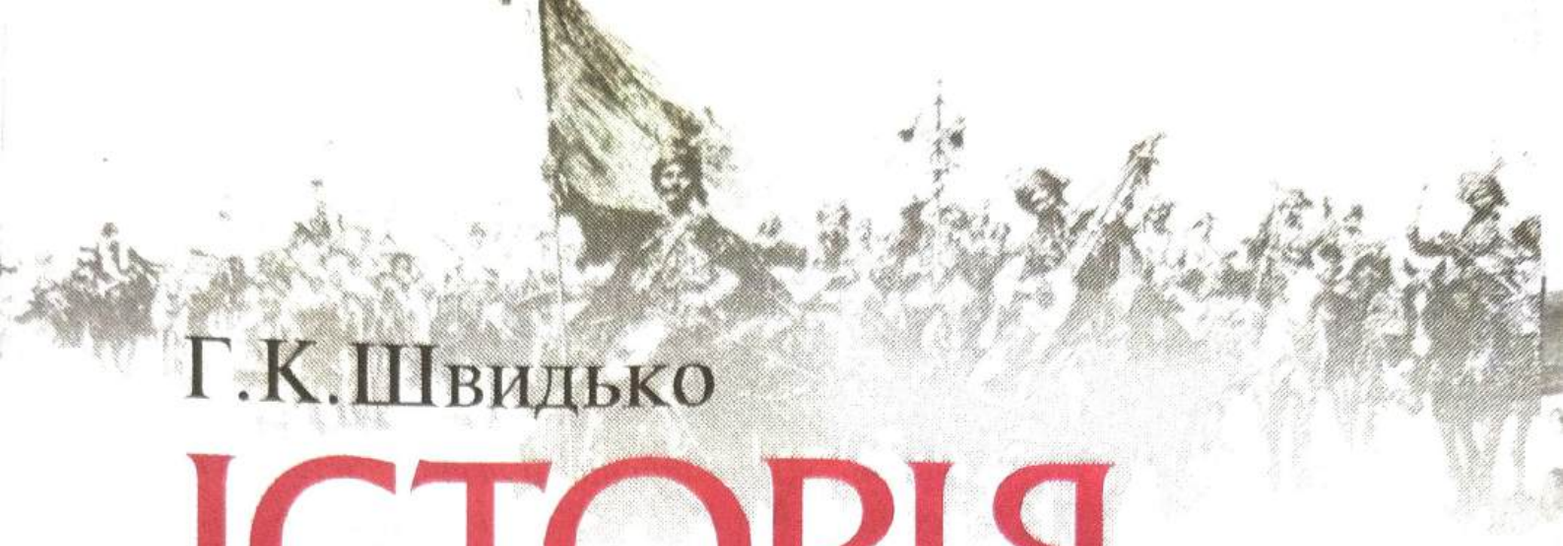

Г.К.Швидько

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

XVI-XVIII століття

Підручник для 8 класу середніх загальноосвітніх навчальних закладів

Затверджено Міністерством освіти і науки України

Видання друге, виправлене і доповнене

Київ
«Генеза»
2002

ББК 63.3(4УКР)4-я721
Ш 35

Затверджено Міністерством освіти і науки України
(протокол № 16/13-18 від 12.08.1997 р.)

Швидько Г.К.
Ш 35 Історія України XVI–XVIII століття: Підруч. для 8-го кл. серед. загальноосв. навч. закл. – Вид. 2-е, переробл. та доповн. – К.: Генеза, 2002. – 304 с.: іл.

ISBN-966-504-350-1

У підручнику висвітлено події української історії від Люблінської унії, коли Україна стала складовою частиною Польщі, до останніх років існування гетьмансько-козацької держави. У книжці йдеться про основні питання історії України цього періоду: зародження козацтва, польсько-українські війни кінця XVI – першої половини XVII ст., Національно-визвольну війну під проводом Б. Хмельницького, духовно-культурне відродження гетьманської доби.

Підручник перероблено відповідно до нової програми курсу історії України.

ББК 63.3(4УКР)4-я721

ISBN-966-504-350-1

© Г.К. Швидько, 1997
© Видавництво «Генеза», художнє оформлення, ілюстрації, 2002

ПЕРЕДМОВА

Любий друже!

Авторові цього підручника дуже хотілося б, аби ти взяв його до рук зі своєї доброї волі, взяв із зацікавленням і назавжди захопився історією своєї землі й свого народу. Адже це історія твоїх предків – далеких і близьких, ще досяжна спогадам чи переказам твоїх рідних і знайомих. Все, що ми маємо сьогодні, – матеріальну й духовну культуру – це справа їхнього життя, їхніх сподівань, помилок і успіхів.

Народжувалися діти, переймали від батьків досвід поколінь і згодом передавали його своїм нащадкам. Так в'язався ланцюг поколінь. Сьогодні ти – ланка цього ланцюга, а невдовзі його продовжать твої діти. Зроби ж так, щоб твоя ланка була міцною, щоб не перервався зв'язок поколінь, щоб ти з часом не пішов у безвість, не полишивши на землі добрих діянь.

Історія – це витвір усього народу, а не лише окремих видатних осіб, хоча вони й відіграють значну роль в історії. Звичайно, абсурдом було б сподіватися, що в підручнику можна назвати хоча б мільйонну долю прізвищ людей, які творили історію. Але їхня діяльність відображена в архівних документах – переписах, реєстрах, церковних метриках, святцях, судових справах, податкових списках та літописах. Кожен

край, кожне місто й село, кожна окрема родина має свою історію. Потрібно тільки зацікавитися нею.

Є така народна мудрість: як ти шануєш своїх батьків, так твої діти будуть шанувати тебе. Отже, шануймо наших предків і нащадки шануватимуть нас.

Щасливої подорожі у глибину віків!

А поки що візьми підручник із звичайного учнівського обов'язку. Читай уважно, виділяй основне, аби краще запам'ятати, і частіше звертайся до «Робочого зошита» та «Хрестоматії».

1 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТОЛІТТЯ

Політичне становище українських земель

На початку XVI ст. українські землі входили до складу різних держав. З кінця XIV ст. Галичина перебувала під владою Польщі, Закарпаття – Угорщини, Буковина – Молдавського князівства, Чернігово-Сіверщина – Московської держави. Більшість же українських земель належала Великому князівству Литовському. Протягом XIV–XVI ст. не припинялися спроби об'єднати польські й литовські землі в єдиній державі. Саме цій меті слугували Кревська (1385), Городельська (1413) та кілька інших уній (союзів) Польщі та Литви.

Прагнучи посилити вплив на Литву, польські магнати й шляхта після розпаду однієї унії намагалися використати будь-яку ситуацію, щоб нав'язати нову. Внаслідок політики централізації влади у другій половині XV ст. князь Казимир ліквідував автономію найбільших українських удільних князівств – Волинського і Київського.

Українські феодали намагалися утримати старий устрій у Великому князівстві Литовському, за якого на українських землях зберігалися місцеві порядки в управлінні та судівництві, а також українська мова й православна віра. Більше того, існувала ідея відновлення єдності українських земель під егідою литовських великих князів. Останньою спробою українських князів-магнатів відстояти автономію українських земель було повстання 1508 р. під проводом Михайла Глинського.

Вищі стани суспільства

Підпорядкованість українських земель іноземним державам спричинила корінні зміни в землеволодінні та у системі сільського господарювання. Польські ко-

ролі щедро роздавали землі польській шляхті та урівнювали українських шляхтичів у правах із польськими: звільняли їх від обов'язкової військової служби, надавали право самоврядування в місцевих (земських) справах, право суду тощо. Починається інтенсивний процес формування панівної верхівки – **магнатів** і **шляхти**.

Українські пани, дотримуючись своїх станових та особистих інтересів, як правило, вивчали польську мову й переходили в католицизм. Поруч із польськими магнатами – Жолкевськими, Потоцькими, Конецпольськими, Калиновськими, Струсями – величезні землеволодіння мали українські роди Вишневецьких, Острозьких, Заславських, Збаразьких, Немиричів та ін. Маєтки магнатів на Київщині, Брацлавщині й Лівобережній Україні давали їм змогу бути «королев'ятами», на кшталт давньоруських удільних князів. Вони не підпорядковувалися жодній адміністрації та майже не визнавали влади короля, чинили суд над своїми підданими, засновували міста й слободи, будували палаци, організовували військові загони, роздавали землю за службу своїм васалам.

На сході й південному сході відбувався процес колонізації – заселення й господарського освоєння земель – народної та феодальної. На новоосвоюваних землях оселялися переважно селяни-втікачі з районів розвинутого фільваркового господарства, де виникала панщина. Магнати оголошували «слободи», тобто на визначену кількість років новопоселенцям надавалися значні пільги у відбуванні повинностей, що приваблювало селян і міщан.

Українська шляхтянка

Український шляхтич

Українська шляхта здебільшого володіла невеликими маєтностями й дотримувалася православної віри. Поступове захоплення польськими магнатами й шляхтою влади та усунення від неї української шляхти привело до того, що багато шляхтичів поповнили козацькі ряди (наприклад, П. Сагайдачний), а в період Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького – і лави повстанців та керівників створюваної козацької армії.

Подібним за своїм становищем до шляхти було **духовенство**. Здебільшого служителі православної церкви були вихідцями із шляхти (Є. Плетенецький, Г. Балабан, С. Косів, П. Могила та ін.). Наступ католицької церкви спонукав православне духовенство охороняти свою віру, національні традиції й національні інтереси.

Міста й міщани

У XIV–XVI ст. на українських землях активно відбудовувалися старі, зруйновані монголо-татарською навалою, міста. Крім того, магнати й шляхта отримували від королів привілеї на заснування нових міст та містечок. Найінтенсивніше цей процес відбувався в Галичині й на Волині.

Конкуренція ремісників, які прибули із села до міста, а також необхідність регламентувати виробничу діяльність ремісників (виробництво й збут продукції за умов вузького внутрішнього ринку) спричинили утворення ремісниками корпоративних організацій – **цехів**. Цехи об'єднували вільних ремісників однієї або декількох спеціальностей, забезпечували господарську й особисту незалежність, монополію на заняття даним ремеслом у місті, регулювали закупівлю сировини та розподіл її між членами цеху. Якщо необхідно було захищати місто від ворогів, цех виступав як окреме військове з'єднання. Існували цехи ковалів, кравців, шевців, мечників та ін. Однак були й такі ремісники, котрі не входили до складу цехів, – вони називалися партачами (від лат. *aparte* – осторонь).

Ремісники – цехові й позацехові – не могли жити тільки з ремесла, а тому мали свої ділянки землі. Населення малих міст і містечок займалося сільським господарством, торгівля й ремесло в них були мало розвинені.

Великі ремісничі й торговельні міста, а також землеробські містечка за юридичним статусом розподілялися на державні (королівські) й приватновласницькі (магнатські, шляхетські, церковні). Міста були центрами, де на торгах і ярмарках відбувався обмін сільськогосподарською та ремісничою продукцією. Торги, що відбувались один-два рази на тиждень, обслуговували місто та округу, а ярмарки – віддалені міста й землі, вони проводилися один–три рази на рік у період релігійних постів та на свята. Такі міста, як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, водночас були й центрами міжнародної торгівлі. У записках мандрівника Михайла Литвина українська торгівля описана так: «Київ пере-

Українська дівчина-міщанка

повнений чужоземним крамом, бо ж немає шляху більш знаного, як старовинна бита й добре відома дорога, що веде з чорноморського порту – міста Кафи (Феодосія) – через ворота Таврики та Таванський перевіз на Дніпрі, а звідти до Києва; по цьому шляху спроваджують з Азії, Персії, Індії, Аравії та Сирії на північ до Московії, Пскова, Новгорода, Швеції та Данії східний крам, дорогоцінне каміння, шовк і шовкову тканину, ладан, парфуми, шафран, перець та різне коріння. По цьому шляху йдуть і чужоземні купці – цілими караванами. Раніше збирали мито з тих караванів на переправі через Дніпро в Тавані, а тепер мито збирають у Києві». Поступово в містах формувалося купецтво, яке, як і ремісництво, належало до **міщанського** стану.

Міста перетворювалися на центри ремесла, торгівлі, адміністративного управління та культури.

Розвиток ремесла й торгівлі поглибив процес розшарування населення, особливо у великих містах. Міське населення поділялося на три основні соціальні групи (нестанові): **патриціат** (купецько-лихварська верхівка, члени магістрату), **поспільство** (цехові майстри, середні та дрібні торговці) й **міські низи** (позацехові ремісники, підмайстри, наймити). Нерівноправне становище різних категорій населення викликало постійні соціальні суперечності й конфлікти в містах.

Населення приватновласницьких міст перебувало в залежності від їхніх власників. Міщани поряд із ремісничою та торговельною діяльністю також відбували панщину, платили ренту продуктами своєї праці.

Щодо королівських міст, то уряд був зацікавлений у постійних прибутках від ремесла й торгівлі. Тому на вимоги міщан королі за певну плату надавали окремим містам привілеї на магдебурзьке право (від назви німецького міста Магдебург, який це право здобув першим).

Магдебурзьке право

Магдебурзьке право – *це один із видів прав вільних міських общин у середньовіччі.* Міста отримували самоврядування, податковий та судовий імунітет (незалежність), право власності на землю

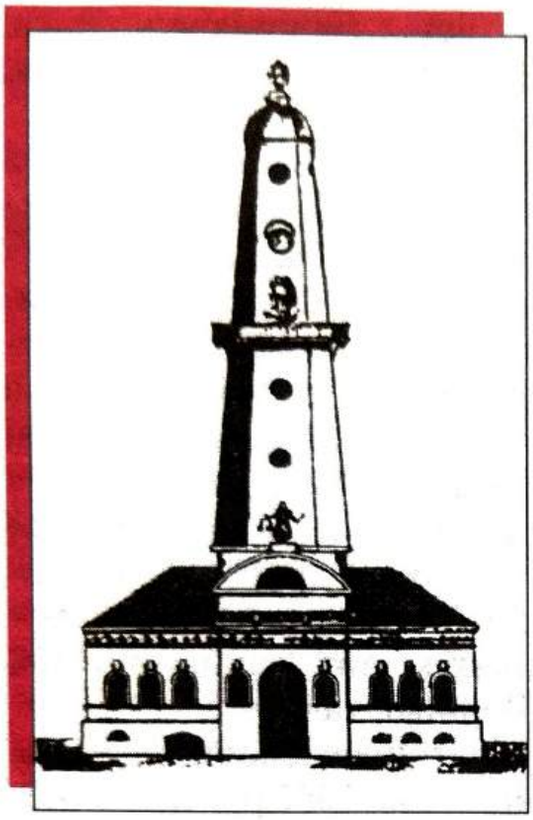

Будинок магістрату в Києві. XVII ст.

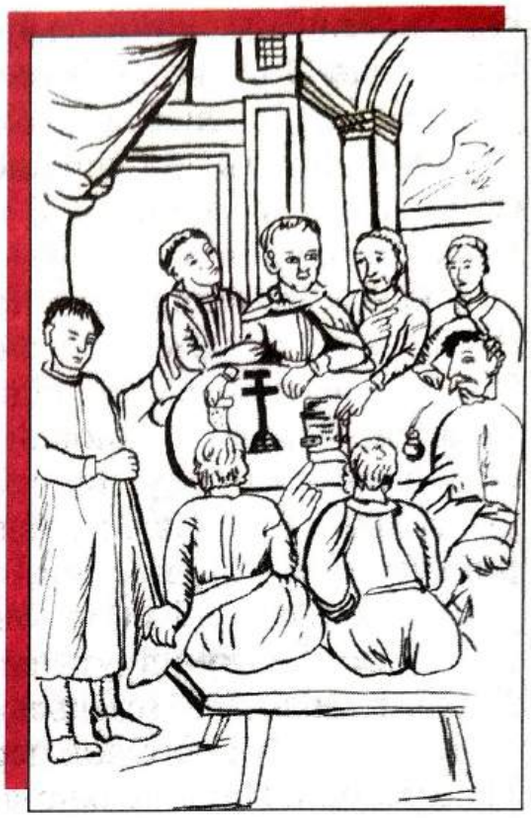

Судове засідання лавників

(зазначену в привілеї), пільги ремісникам і торговцям, право проводити ярмарки, а також звільнення від деяких повинностей на користь держави.

Отримавши магдебурзьке право, місто сплачувало в державну скарбницю зазначену суму грошей. Частина натуральних повинностей міщан ліквідовувалася, встановлювалися єдині податки з ремесел і торгівлі. Місто звільнялося від управління й суду королівських чи великокнязівських намісників. Їхні функції виконував війт, який очолював магістрат. Магістрат складався з двох колегій – лави, що відала судовими справами, й ради, яка займалася адміністративно-господарськими справами. Члени магістрату називалися лавниками й радниками. Місця в магістратах отримали найзаможніші. Ремісники й торговці вели боротьбу з міською верхівкою за свої права. Внаслідок цієї боротьби виник новий контрольний орган – «Колегія сорока мужів» (від лат. *Quadraginta viri* – 40 мужів). У XIV–XV ст. магдебурзьке право отримали Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Кременець, Житомир, Київ. Малими містами керувала ратуша.

Магістратська печатка м. Острога. 1633 р.

Магдебурзьке право надавалося передусім іноземним громадам: польсь-

ким, німецьким, вірменським. У деяких містах (наприклад, Львів, Кам'янець-Подільський) існувало по три міських общини (польська, українська, вірменська) і кожна зі своїм самоврядуванням.

Необхідність для українського міського населення відстоювати свої соціально-економічні та національно-релігійні права привела до активізації політичної боротьби й виникнення **братств**.

Українське міщанство переживало тяжкі часи. В містах з'явилися польські та німецькі ремісники різних спеціальностей, які, здобувши високу фахову підготовку у великих центрах ремесла в Німеччині та не знайшовши там місця роботи, створювали тут нові цехи за різними ремісничими спеціальностями. І хоча питома вага у загальній кількості жителів міст була незначною, все ж вони користувалися привілеями, перебирали до своїх рук міське управління, а отже, і монополію на ремесло й торгівлю. Засилля іноземців особливо відчутним було у великих містах, таких як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Чернігів та ін.

Багато міст і містечок перебувало в приватній власності магнатів. Напередодні Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. таких міст налічувалося 80 %. Їхні жителі (і землероби, і ремісники) перебували в абсолютній залежності від власників. Розвиток міст стримували так звані «юридики», тобто значні за своєю площею райони міст або цілі передмістя, заселені магнатськими чи шляхетськими підданими. Вони не сплачували податків до міської казни та держави, але, займаючись ремеслом і торгівлею, створювали значну конкуренцію міським

Любарів замок у Луцьку. Літографія XIX ст.

цеховим ремісникам і торговцям, що іноді навіть доводило їх до розорення, а міське ремесло й торгівлю – до цілковитого занепаду.

Не підпорядковувалися магістратам і городові козаки, котрі мали власні органи управління.

Козаки

Городові козаки як категорія населення сформувалися наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. Це була особлива суспільна верства населення в Україні, якої взагалі не існувало у суспільній структурі Речі Посполитої. І хоча уряд був зацікавлений у козаках, оскільки вони захищали кордони країни від татар, та все ж він постійно прагнув обмежити їхню чисельність або й взагалі ліквідувати. Тому й чисельність реєстрових козаків не була сталою – все залежало від реального співвідношення сил у тій чи тій ситуації. Однак козаки, викреслені урядом з реєстру («випищики»), йшли на Запорожжя, поповнювали ряди повстанців або й самі ставали організаторами повстань. Вони були незадоволені й тим, що їхні володіння не були убезпечені від магнатсько-шляхетських зазіхань.

Селянство

Найтяжчим було становище **селян**. Феодали розширювали власні господарства завдяки кра-

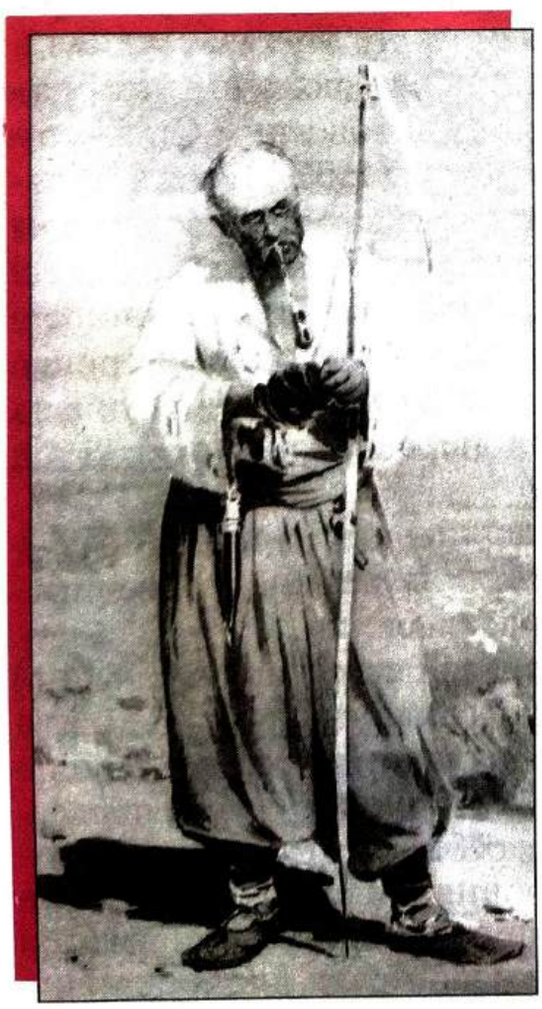

Посполитий

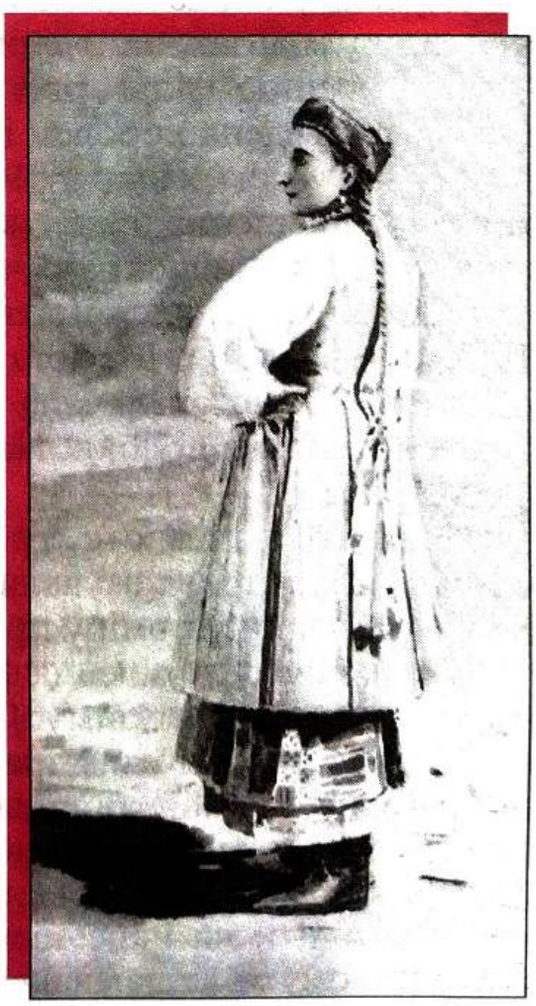

Козачка

щим селянським землям, збільшували панщину та запроваджували її там, де раніше використовувалися інші форми феодальної експлуатації. У XV ст. у Галичині зникає термін «панський двір» як ознака власного господарства феодала, а натомість з'являється термін **«фільварок»** – *багатогалузеве феодальне господарство, що ґрунтувалося на панщинній праці.*

Різке збільшення кількості фільварків у Галичині та впровадження їх на Волині відбувалося в XVI ст., що пояснювалося як внутрішніми, так і зовнішніми причинами. Зростали міста, і разом з тим збільшувалася кількість ремісничого населення, що потребувало постачання сільськогосподарською продукцією. Отже, збільшувався товарообмін між містом і селом.

З іншого боку, розвитку фільваркового господарства та збільшенню панщини в Україні сприяли великі географічні відкриття. Потік золота з нововідкритих земель в Америці до Західної Європи й початок інтенсивного розвитку міст збільшили попит на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію й сировину для мануфактурної промисловості на західноєвропейському ринку.

Тому феодали розширювали власні господарства, збільшували поставки зернових культур, вигодовували худобу, розводили рибу на продаж.

У фільварках не тільки виробляли сировину, а й частину її переробляли у млинах, винокурнях, чинбарнях тощо.

Поширенню фільварків в Україні сприяла «волочна поміра» (1557), проведена королем і великим князем литовським Сигізмундом II Августом згідно з **«Уставою на волоки» (1557)**. Її мета полягала в збільшенні прибутків великокнязівських маєтків шляхом упровадження однакових селянських наділів. За «Уставою» всі землі перемірювалися і розбивалися на однакові ділянки площею 19,5 га – волоки. Нормою наділу була волока на одне дворище. «Устава» точно визначала платежі й повинності селян – 2 дні на тиждень з однієї волоки. Надлишки землі передавалися шляхті під фільварки.

Крім того, замість традиційних селянських органів самоуправління запроваджувалась посада війта. За прикладом великого князя волочну поміру провели всі землевласники.

Юридичне оформлення феодальної залежності селян (так званий позаекономічний примус) відбувалося тривалий час. Так, за привілеєм короля Казимира IV (1447) були розширені права й вольності феодалів, їм було надано право суду у своїй вотчині та передано право збирати державний податок («серебщину») у власну казну. 1505 р. у Галичині польський сейм заборонив селянам без згоди пана переходити на інше місце проживання. У Великому князівстві Литовському кодексами законів феодального права, що юридично оформлювали феодально-кріпосницькі відносини, були **Литовські статути 1529, 1566, 1588 рр.** та раніше згадана «Устава на волоки».

Литовські статути чітко розмежували населення на дві основні нерівноправні групи: феодалів (магнати, пани-шляхта) та феодально залежне населення (селяни, міщани).

Проте в XVI ст. не скрізь на українських землях панщина була основною формою експлуатації селян. Обсяг і форма селянських повинностей залежали від різних чинників, передусім від рівня економічного розвитку і характеру господарської діяльності в даному географічному регіоні. Найвищий рівень експлуатації (5–6 днів панщини на тиждень із волоки) був у Галичині – найбільш заселеній та економічно розвиненій частині України. В малозаселених районах (Східне Поділля, Південна Київщина, Лівобережжя) фільварки майже не зустрічалися, тут відбувався процес колонізації та організації власниками **слобід** – *поселень, у яких новопоселенці отримували пільги на відбування повинностей на певний термін*; основною ж була натуральна рента.

Українська дівчина-селянка

Державні села віддавалися в оренду приватним власникам, які за період оренди намагалися отримати якомога більший прибуток, навіть ціною повного розорення селян. Скарги («супліки») селян до державних судів майже не розглядалися, а кріпакам взагалі не було куди скаржитися, оскільки суд над ними був панський. Тому з районів найбільшого розвитку панщини – Галичини, Волині, Північної Київщини – селяни втікали на слободи або на Запорожжя.

Національний склад населення

Переважну більшість населення України становили українці. Проте в містах, особливо великих, проживало також багато поляків, німців, вірменів, євреїв, греків, татар, турків, караїмів, волохів, значно менше сербів, угорців, циган. Оскільки польський уряд надавав привілеї іноземцям, зокрема полякам і німцям, то вони займалися торгівлею, орендували маєтності, промисли, мита, мали з того значний прибуток, частину якого віддавали державі або власникам міст.

У ряді міст існувало по кілька общин, кожна з яких мала своє самоуправління (юрисдикцію). Наприклад, у XVI ст. у Кам'янці-Подільському існувало аж три магістрати – польський (з 1374), вірменський (з 1565) і український (з 1553). Вони мали свої житлові

Фортеця в Кам'янці-Подільському. XVIII ст.

квартали, цехи, церкви, ринки. Такі ж юрисдикції були й у Львові. Польська купецько-лихварська верхівка намагалася поглинути українську міську громаду. Наприклад, у Кам'янці-Подільському в 1670 р. українська громада була приєднана до польської.

В економічно розвинених містах України проживало чимало вірменів. У Кам'янці-Подільському в середині XVI ст. їх налічувалося 300 сімей, а у другій половині XVII ст. – 1200. Вірмени здебільшого займалися торгівлею та ювелірним ремеслом. Деякі з них переходили в католицтво.

Єврейське населення проживало в основному в Галичині й на Волині. У середині XVII ст. в Україні налічувалося 120 тис. євреїв. Незважаючи на урядові заборони проживати в певних містах, купецько-лихварська верхівка євреїв належала до найзаможніших і найвпливовіших жителів міст.

Татари, турки й волохи служили переважно найманцями в озброєних загонах магнатів і шляхти. Деякі з них займалися незначною торгівлею та ремеслом.

У цілому окремі національні юрисдикції, різні національні та релігійні інтереси загострювали протиріччя у суспільстві.

ДОКУМЕНТИ

З «Опису України» 1651 р. Г. Левассера де Боплана

Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому, залежно від наділу, який тримають, певну кількість буассо (франц. – міра) зерна, багато каплунів, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею й Різдвом. Крім того, повинні возити дрова для потреб свого пана та виконувати тисячі інших повинностей, яких би й не повинні були робити, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають, а також забирають десятину з баранів, свиней, меду, всіляких плодів, а кожного третього року – третього вола. Отже, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть, так що немає нічого дивного, коли ці нещасні ніколи нічого не відкладають для себе, перебуваючи в таких тяжких умовах залежності. Однак і це не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти, яка живе, неначе в раю, а селяни – ніби перебувають у чистилищі. Тому як трапляється, то ці бідні селяни потрапляють у повну залежність до злих панів та опиняються в ще жалюгіднішому стані, ніж каторжани на галерах. Таке рабство й призводить до того, що багато хто тікає, а найвідважніші з них подаються на Запорожжя, яке є місцем притулку козаків на Борисфені...

Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990. – С. 32–33.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що таке фільварок, і з якою метою створювалися ці господарства?
2. Прокоментуйте наведений уривок з «Опису України».

2 ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Передумови унії

Польща не залишала своїх планів щодо захоплення українських земель і приєднання Литви. З цією метою вона постійно наполягала на укладенні тіснішого союзу з Литвою.

У Великому князівстві Литовському не було політичної єдності. Литовські магнати прагнули унії з Польщею за умови збереження політичної самостійності обох держав. Цим вони сподівалися потіснити могутніших і численніших православних українських і білоруських магнатів. Їх стримували лише страх повного злиття з Польщею та втрата панівного становища в державі, оскільки в Польщі головною політичною силою були не магнати, а шляхта.

Українські й білоруські магнати теж опиралися остаточному злиттю з Польщею, керуючись тими самими міркуваннями, але найбільше їх лякало окатоличення, якого вже зазнала Галичина.

Герб Великого князівства Литовського

Інтереси народних мас ніхто не враховував, а самі вони не виступали самостійною політичною силою. Іншим було становище шляхти.

На відміну від Польщі, яка перетворилася на шляхетську республіку із сеймом і виборним королем, у Литві шляхта тільки формувалася. Вона вела боротьбу проти засилля магнатів, котрі входили до великокнязівської ради і займали всі адміністративні посади. Шляхетський привілейований стан Литви прагнув таких самих прав, які мала польська шляхта. Магнати змушені були йти на певні поступки шляхті,

оскільки наростаючі соціальні конфлікти внаслідок закріпачення селян вимагали консолідації панівної верстви. Тому 1522 р. уряд прийняв ухвалу про «вивід шляхетства», тобто до складу шляхти зараховували тих, хто мав шляхетські привілеї. 1557 р. була проведена «волочна поміра», яка також сприяла становому оформленню шляхти, а законодавче оформлення її прав і вольностей відбувалося з виданням першого Литовського статуту (1529). Однак і тоді шляхта в Литві не досягла рівності з магнатами, тим більше з польською шляхтою. Поляки ж обіцяли урівняти шляхту Великого князівства Литовського в правах із польськими шляхтичами, але за умови повної унії, тобто злиття в одну державу.

Боротьба навколо питання про унію

За чотири роки до смерті короля й великого князя Сигізмунда I Старого литовські автономісти знову обрали свого окремого князя Сигізмунда II Августа. 1548 р. він став і королем польським. Розпочалася гостра боротьба, з одного боку, польських панів проти Великого князівства Литовського, а з іншого – у самому князівстві між прихильниками та противниками унії. У 1558 р. Сигізмунд II Август ув'язався у виснажливу й тривалу Лівонську війну (1558–1583) між Лівонським орденом і Московською державою за вихід до Балтійського моря на боці лівонців. Московське військо захопило Полоцьк (1563), що для Литви було болючіше, ніж втрата Смоленська у 1513 р. На боці Москви воювали Швеція й Данія. Литва опинилася в критичному стані. Литовські, українські й білоруські шляхтичі вимагали від великого князя литовського унії з Польщею, сподіваючись залучити для продовження війни кошти поляків. Це був зовнішній чинник. Крім того, завдяки унії шляхта сподівалася добитися таких самих привілеїв, які мала польська шляхта, а також полегшити свою військову повинність, котру вона відбувала у формі «посполитого рушення» (загального ополчення) й мала великі матеріальні витрати. В Польщі головну військову силу становило наймане кварцяне військо, утримуване на спеціальний податок – «кварту».

Проти унії виступали литовські, українські й білоруські магнати, побоюючись обмеження свого політичного панування; до того ж за рішенням польського сейму 1566 р. всі отримані раніше магнатські маєтності поверталися державі, а нові надавалися тільки за згодою вального, тобто загального, сейму.

Люблінський сейм

Під тиском поляків і у зв'язку з петиціями литовської шляхти про необхідність оборони від нападів татар король і великий князь Сигізмунд II Август скликав у січні **1569 р.** у м. **Любліні** спільний польсько-литовський **сейм** для проведення унії. Литовська й польська делегації висунули кожна свої умови унії, які в багатьох позиціях не збігалися.

Річ Посполита після Люблінської унії 1569 р.

Я. Матейко. Люблінська унія 1569 р. Кін. XIX ст.

Проект унії, поданий послами Великого князівства Литовського, передбачав його широку автономію й навіть окрему монету.

Польські посли, навпаки, пропонували унію, за якою Велике князівство Литовське зливалося з Польщею в одну державу з одним королем і спільним сеймом. У Великому князівстві Литовському лишалися свої адміністрація й судочинство. Сигізмунд II Август став на бік поляків. Тоді князі К. Острозький, Г. Ходкевич, Є. Волович, К. Радзивілл та інші таємно виїхали з Любліна, щоб зібрати шляхетське ополчення для боротьби проти унії. Дрібна ж шляхта підтримала поляків, сподіваючись на привілеї.

Універсали про приєднання українських земель

Польські магнати й шляхта порадили королеві оголосити універсал про відібрання в Литви та приєднання до Польщі українських земель – Волині й Підляшшя. Литва, ослаблена Лівонською війною та внутрішніми негараздами, не змогла захистити свої державні інтереси. Тоді король видав ще один універсал про приєднання до Польщі Київщини й Брацлавщини. Загарбання українських земель обґрунтовувалося тим, що нібито вони колись належали Польщі, і вона від того мала й матиме неабияку користь. Про інтереси Великого князівства Литовського як держави не йшлося, тим більше – про інтереси українського народу.

Територія Великого князівства Литовського зменшилася вдвічі. Литовські делегати повернулися на сейм. Неспроможні відстояти свої права, литовці просили не відбирати в них маєтності й зберегти певну автономію Литви.

Найзапекліший опір унії чинили українські магнати О. Чарторийський, К. Острозький, Б. Корецький, К. Вишневецький. Проте й вони невдовзі поступилися, висловившись так: «Заявляємо вашій королівській милості, що ми приєднуємось як вільні й свобідні – з тим, щоб ми не були понижені в наших шляхетських почестях...».

Умови унії та її наслідки

1 липня 1569 р. було укладено **Люблінську унію**, згідно з якою *Польське королівство та Велике князівство Литовське об'єдналися в єдину державу* – **Річ Посполиту** (букв. – республіка) з виборним королем, спільним сеймом, спільною казною й монетою, єдиною зовнішньою політикою. Литва втратила свою державність, ставши частиною Речі Посполитої та зберігаючи автономію лише в місцевому управлінні, організації війська та судочинстві. З українських земель до литовської автономії входили лише Берестейщина й Пінщина (землі, що межували з Білоруссю).

Люблінська унія стала подією величезного політичного значення. Однак для України вона мала вкрай негативні наслідки. Переважна більшість українських земель опинилася під владою кріпосницької й католицької Польщі. Чернігово-Сіверські землі належали Московській державі, Буковина – Молдавії, Закарпаття – Угорщині. Під загрозу було поставлено саме існування українців як окремої етнічної спільності.

Герб Речі Посполитої

Перед польськими магнатами і шляхтою відкрилися великі можливості для загарбання українських земель, нещадної експлуатації селян і міщан та для духовного поневолення народу. А сили, здатної організувати відсіч цьому наступові, тоді ще не було. Вона тільки народжувалася на Подніпров'ї, далекому від епіцентру описаних вище політичних подій.

Адміністративне управління та суд

Після Люблінської унії 1569 р. й утворення Речі Посполитої на українських землях відбуваються зміни в адміністративному управлінні. Вища державна влада в країні належала королеві й загальному (вальному) сеймові, до якого входили магнати, шляхта й верхівка католицького духовенства. Її територія поділялася на **воєводства**, на чолі яких стояли **воєводи**. Воєводства поділялися на **повіти**. Їх очолювали **старости** і **каштеляни** (комен-

Герб Перемишльської землі

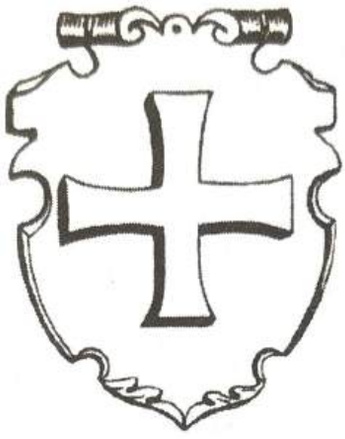

Герб Брацлавського воєводства

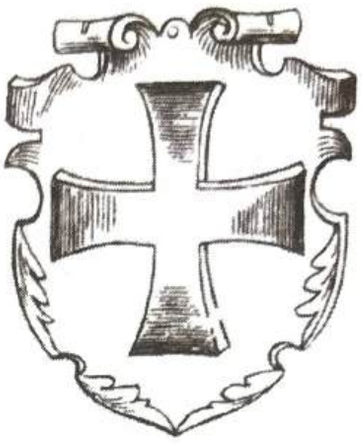

Герб Волинського воєводства

Герб Белзького восводства

Герб Подільського воєводства

Герб Холмської землі

Герб Київського воєводства

Поділ українських земель на воєводства після Люблінської унії

данти фортець). Українські землі поділялися на 6 воєводств: Руське, Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське.

Зазнала змін і судова система: були впроваджені шляхетські **гродські** й **земські суди**. Гродський (від «град» – замок, фортеця) суд очолював **староста**, призначений королем. Цей суд розглядав важливі кримінальні справи про наїзди, пограбування, побої, вбивства, крадіжки. Земський суд обирався місцевою шляхтою і розглядав різні цивільні справи й межові суперечки шляхти та вирішував конфлікти щодо нерухомості.

Литовський статут і українська мова застосовувалися у судово-адміністративних установах трьох воєводств – Волинському, Брацлавському й Київському. Крім того, вищою судовою інстанцією був Люблінський трибунал.

У волостях і повітах діяли місцеві сеймики, у яких шляхта вирішувала справи місцевого порядку й обирала судових урядовців та своїх представників до вальних сеймів і трибуналів.

ДОКУМЕНТИ

З «Напучення королеві польському Сигізмунду Августу» українського письменника XVI ст. Станіслава Оріховського-Роксолана

...«Моє і твоє» – два джерела всякої незгоди у суспільстві. Із-за них спочатку й виникають суперечки та судові позови, з яких народжується ненависть. З ненависті потім постають заколоти, а після заколотів наступає вже неминучий кінець державі. Отож, аби королівство було здоровим, твої сенатори не повинні застановлятись над «моє» і «твоє». Хай цього ні обговорюють, ні вирішують: це інших сусідів стосується. Хай сенатори стануть отцями держави, далекими від чварів, дружніми, лагідними. Хай душу мають, не затуманену ворожістю, не обплутану ненавистю, не сліпу від заздрощів. Хай щиро й чистосердечно бачать, що шкодить, а що корисне державі.

Цього не може статися, доки вони самі будуть суддями власних справ. І потім, якби колись те рішення попереднього сейму ти прийняв, всякому сказано, що треба встановити в державі суд із виборних суддів і туди передати всі суперечки з приводу приватних справ, щоб ти не міг оскаржити їх. Хай їхня ухвала буде остаточною, що б вони не вирішили.

...Добирай собі людей не за титулами, але дивись на їхні діла, які сприяють осягненню найвищих посад у твоїй державі. Таких людей у давнину називали філософами, бо вони такі знання давали королям, які потрібні їм були при правлінні й на яких тримається життя людей.

Українська література XIV–XVI ст. – К., 1988. — С.127–128, 133.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Поясніть позицію магнатів і шляхти Великого князівства Литовського щодо унії з Польщею.
2. Чому українське панство протистояло захопленню Польщею влади в Україні?
3. Прокоментуйте наведений уривок із «Напучення» С. Оріховського-Роксолана.

3 РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ У XVI СТОЛІТТІ

Передумови релігійних процесів в Україні

Релігійне життя в Україні у цей період відзначається надзвичайною складністю.

Унаслідок подальшого відокремлення ремесла від сільського господарства збільшується кількість міського населення, а отже, зростає й потреба в сільськогосподарській продукції на ринку. Крім того, наприкінці XV ст. почалася епоха великих географічних відкриттів, що привело до притоку золота в Європу, розвитку мануфактурного виробництва, а отже, і до потреби у сировині. Тому із середини XVI ст. розпочалося швидке зростання фільваркового господарства. Тобто шляхта в Литві, з одного боку, прагнула отримати політичні права, які мали магнати, а з іншого – цього можна було досягти тільки через збільшення економічної могутності, тобто через розширення землеволодіння.

Це спричинило, зокрема, активний наступ шляхти в Польщі й Литві на церковне землеволодіння. До XVI ст. включно, попри всі привілеї, які мала католицька церква, переважаючою за кількістю віруючих, храмів і землеволодінь залишалася все ж таки православна церква. Найбагатшим на той час був Києво-Печерський монастир. Церква отримувала десятину ще від часів Володимира Великого. Проте в першій половині XVI ст. було чимало випадків, коли шляхта відмовлялася давати десятину церкві.

Водночас піддані єпископів і монастирів не відбували жодних міських повинностей (наприклад, ремонт доріг, мостів, замків), що викликало незадоволення шляхти й міщан. Це був ґрунт для поширення в Україні (через Польщу і Литву) реформаційного руху.

Реформація в Україні

Реформація (від лат. *reformatio* – перетворення, виправлення) – релігійно-суспільний рух у західному християнстві (католицизмі) в першій половині XVI ст. Діячі Реформації виступали проти

церковного землеволодіння, за здешевлення церкви й за обмеження влади церкви та духовенства. Участь у цьому рухові брали різні прошарки суспільства, в тому числі й селянські маси. Він започаткував основи третьої гілки християнської релігії – протестантизму. У різних країнах Реформація відбувалася по-своєму.

Соцініанство У другій половині XVI ст. в Україні поруч із посиленим наступом католицизму деякого поширення набула одна з течій протестантизму – соцініанство. Назва походить від імені головного теоретика-богослова Фавста Социна. Основою віровчення соцініан було визнання істинним із Святої Трійці лише Бога-Отця. Ісус Христос відповідно до соцініанських принципів був людиною, а його місія полягала в посередництві між Богом і людьми. Дух Святий не є особою, а тільки проявом сили Божої. Людина має свободу, волю, природну чистоту. Соцініани заперечували ікони та всю церковну зовнішню обрядовість, не визнавали воєн і смертної кари як посягання на образ Божий – людину.

Сила й заслуга соцініанства полягала в тому, що воно завжди виступало у союзі з наукою та освітою й кращим засобом пропаганди вважало відкриття шкіл і друкарень та літературну діяльність.

Соцініанство проголошувало принципи свободи думок, віротерпимості й поваги до чужих переконань. Проте соцініанство ігнорувало народні маси й орієнтувалося на панів та шляхту, використовувало тільки польську та латинську мови.

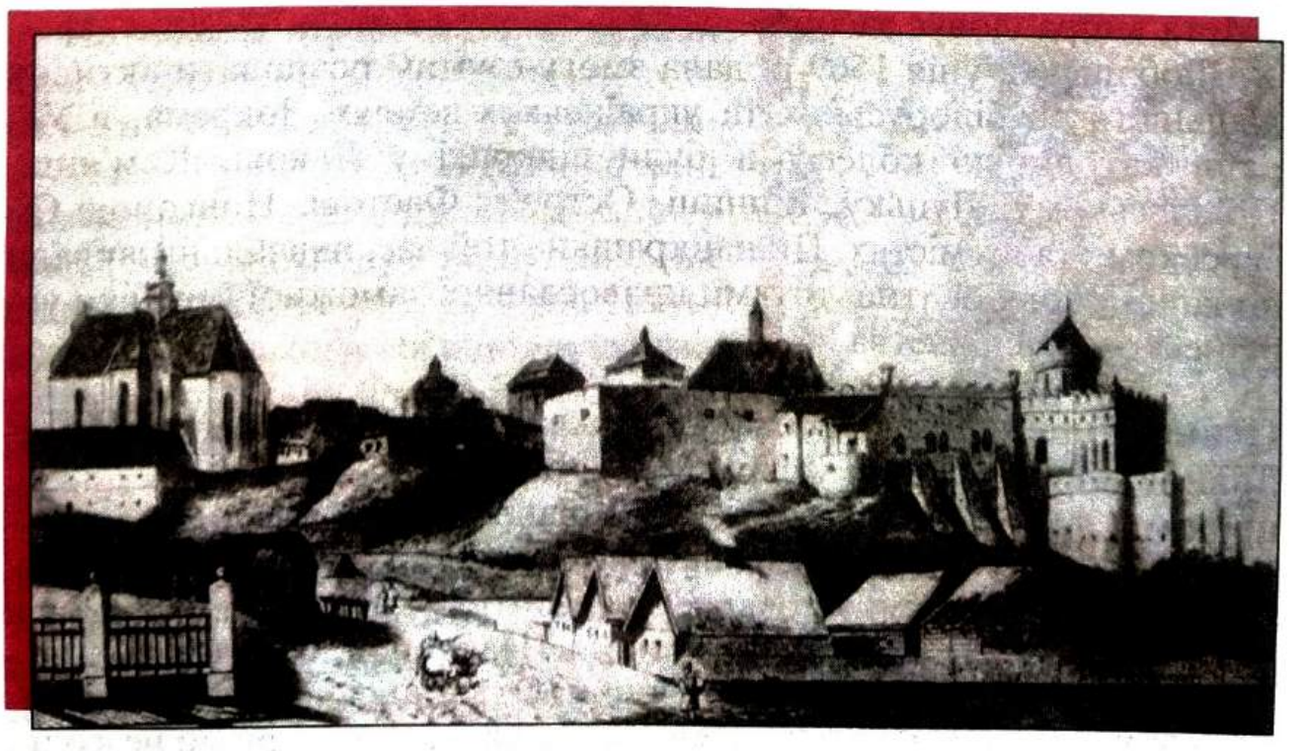

Меджибіж на Поділлі. Охоронний замок XVI ст.

Соцініанство прийшло на українські землі з Польщі і стало особливо популярним на Волині. Центрами соцініанства там були містечка Киселин та Гоща, де соцініани заснували свої навчальні заклади, а також Острог, Берестечко, Ляхівці, Дорогостаї, Корець, Кременець. Соцініанами на Волині були Іван Чаплич-Шпановський, Гаврило та Роман Гойські, князі Януш Заславський та Владислав Збаразький.

Наприкінці XVI ст. соцініанство поширюється в Києві. Пізніше, у першій пол. XVII ст., покровителем соцініан на Київщині й Житомирщині стає овруцький староста Стефан Немирич. На Поділлі центрами соцініанства були Кам'янець-Подільський, Меджибіж, Панівці, Сатанів, Хмельник. У Галичині – Бережани, Бучач, Жовква, Зборів, Поморяни.

Поширення соцініанства в Україні було пов'язане із загальним занепадом православ'я та незадоволенням магнатів та шляхти своїм духовенством.

Єзуїти

Католицька церква повинна була зміцнити свої позиції для боротьби з Реформацією, а в Україні та Білорусі – для наступу на православ'я. У 1540 р. папа римський Павло III офіційно затвердив католицький чернечий орден єзуїтів «Societas Jesu» («Товариство Христове»). Очолював орден генерал, який залежав тільки від папи римського. Основну масу становили найосвіченіші, найінтелектуальніші ченці, які мусили жити в цнотливості, бідності, покорі аж до самопожертви, абсолютній дисципліні; в ім'я мети члени ордену звільнялися від чернечих обітниць і навіть могли здійснювати аморальні вчинки, керуючись девізом: «Мета виправдовує засоби».

Люблінська унія 1569 р. дала змогу єзуїтам розпочати активну діяльність на білоруських та українських землях. Зокрема, в Україні католицькі колегіуми були відкриті у Львові, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Вінниці, Острозі, Фастові, Новгороді-Сіверському та ін. містах. Ці, найкращі на той час, навчальні заклади почали поповнюватись дітьми православної заможної верхівки українського суспільства.

Становище православної церкви

Православна церква в Україні та Білорусі перебувала у скрутному становищі.

Покровителька православ'я у східнослов'янських землях константинопольська патріархія втратила захист і підтримку правителів Візантійської імперії, оскільки в 1453 р. турки взяли Константинополь (Царгород, Стамбул). Християнство в мусульманській Туреччині (Оттоманській Порті) вважалося другорядною релігією. Церква переживала внутрішні незгоди, вищі православні ієрархи вели боротьбу за патріарший трон, на якому ніхто не міг довго утриматися. Це давало змогу збагатитися

турецьким чиновникам, підтримки яких шукали претенденти. Тільки протягом другої половини XV ст. змінилося 18 константинопольських патріархів, а в XVI ст. – 22. Грецька православна церква сама боролася за виживання, отже, не могла надавати підтримку українському православ'ю.

Про становище православної церкви в Україні красномовно свідчить такий факт. Згідно з грамотою короля Сигізмунда I Старого (1509) намісник Галицької православної єпархії для зайняття цієї посади повинен був одержати згоду митрополита київського, католицького львівського архієпископа, а також підтвердження короля. За часів правління короля Сигізмунда II Августа на Віленському сеймі 1563 р. православну шляхту урівняли в правах з католицькою. Однак через кілька років релігійна ситуація в Україні ускладнилася ще більше.

Перехід переважної більшості українських земель під владу католицької Польщі загострив питання щодо самого існування православної церкви. У 1583 р. король Стефан Баторій розпорядився відібрати землю в усіх полоцьких православних церков та монастирів і передати її єзуїтам. А наступного року у Львові за наказом архієпископа католики напали на православні храми й монастирі, вигнали з них священиків і заборонили відправляти богослужіння. Такі випадки не були поодинокими. Королі, як правило, призначали на вищі церковні посади світських людей.

Після Люблінської унії посилилося втручання у справи церкви мирян (світських людей, громади), до того ж загострилася ідеологічна боротьба щодо подальшої долі православної церкви.

На захист православної церкви стали деякі українські магнати. Серед них був і великий гетьман литовський Григорій Ходкевич, котрий дав притулок у своєму білоруському маєтку в містечку Заблудові (на південь від Білостока, сучасна Польща) московському першодрукареві-емігрантові Івану Федорову й за свої кошти допоміг налагодити нову друкарню.

Найбільші заслуги перед православною церквою мав князь Костянтин-Василь Острозький. Це в його маєтку – місті Острозі – у 1576 р. була заснована Слов'яно-греко-латинська академія, навколо якої гуртувалися вчені й письменники. В академії здобували православну освіту, тут було

Король Сигізмунд II Август. Гравюра XVI ст.

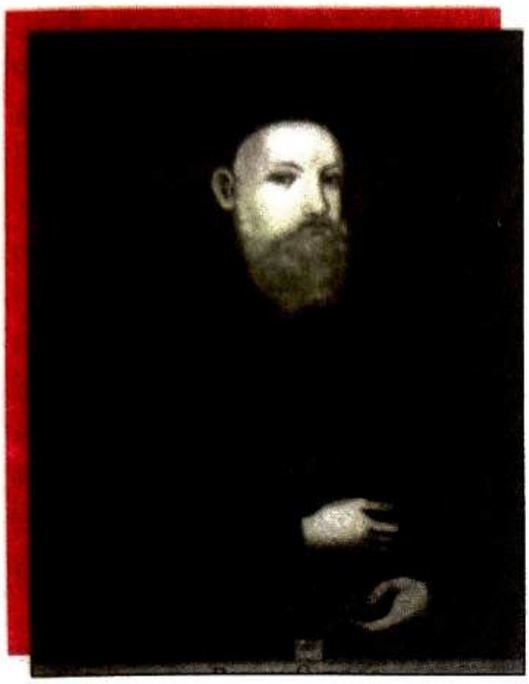

Князь Костянтин-Василь Острозький

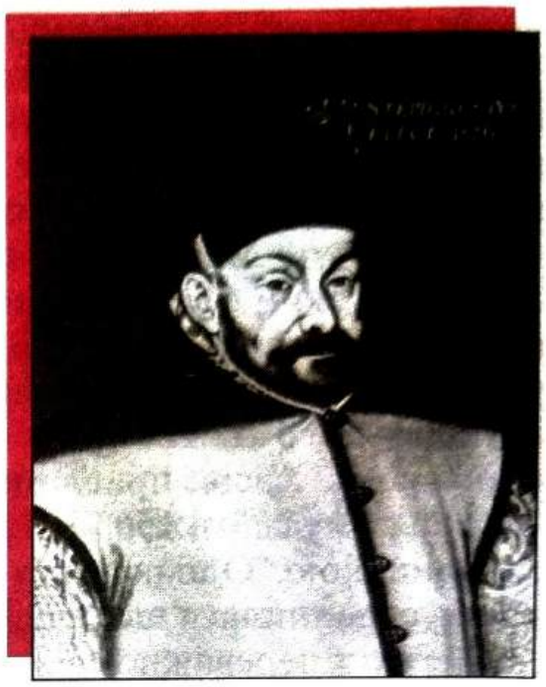

Король Стефан Баторій

видано Острозьку Біблію Івана Федорова (в Україні його звали Іваном Федоровичем).

Поодинокі українські патріоти не могли самі врятувати православну церкву, оскільки більшість магнатів і шляхти, прагнучи посад і багатства, переходила в католицьку віру.

Православна церква за рівнем освіти поступалася католицькій церкві. Той, хто прагнув здобути добру освіту в західноєвропейських університетах та прилучитися до високої культури, мусив звертатися до латинських книг і переходити (назовсім чи тимчасово) в католицтво.

Братства

Засобом для порятунку православ'я в Речі Посполитій було утворення **церковних братств**, до яких входили заможні ремісники і торговці. Спочатку братства надавали матеріальну допомогу храмам, підтримували дисципліну в церкві, опікували сиріт і старців. Потім вони почали впливати на обрання священиків, єпископів. Братства існували в кожному місті й містечку Галичини, Волині, Поділля, Київщини. Іноді опікунство над храмами призводило до конфліктів між братствами й вищим духовенством. Через грецьких церковних служителів братства налагодили зв'язки з Москвою і отримували матеріальну допомогу для діяльності своїх шкіл і друкарень. Від патріарха Єремії **львівське Успенське братство (1586)**, а згодом і братства Києва та Луцька отримали право контролювати духовенство й підпорядковуватися не своїм єпископам, а безпосередньо константинопольському патріарху. Це право називалося **ставропігією**, а братства стали ставропігійними.

Братства організовували друкарні, де видавали церковні книги, засновували школи, у яких навчання велося українською мовою.

Берестейська церковна унія

Культурна й благодійна діяльність братств не змогла вирішити питання про необхідність реформи православної церкви. Тому в прихильників українського магната К. Острозького зародилася ідея укладення унії православної та католицької церков, але зі збереженням грецького обряду й прав Київської митрополії.

У 1583 р. К. Острозький розпочав переговори з папським легатом (послом) Антоніо Поссевіно. Однодумцем К. Острозького був берестейський каштелян, пізніше володимирський і луцький православний єпископ Іпатій Потій, котрий написав низку полемічних творів, у яких обґрунтовував необхідність унії. За унію виступав і талановитий проповідник – єзуїт, доктор філософії **Петро Скарга**. З 80-х років XVI ст. між католиками й православними, між прихильниками й противниками унії у середовищі православного духовенства розпочалася жорстока ідейна боротьба. Нині відомо понад 150 творів так званої полемічної літератури представників різних таборів.

Безпосереднім поштовхом до інтенсивних переговорів щодо укладання унії стала подія за межами України. У **1589 р**. після півріччної ізоляції в Москві константинопольський патріарх Єремія дав згоду на утворення патріаршества в Московській державі.

У тому самому році Єремія відвідав Україну. Він підтримав Львівське братство в його протистоянні з єпископом Гедеоном, за порушення церковних канонів усунув із посади київського митрополита Онисифора Дівочку і на його місце призначив **Михайла Рогозу**. Одного з місцевих єпископів Єремія уповноважив бути своїм екзархом для нагляду за діяльністю православного вищого духовенства, включаючи митрополита. Такі вчинки, зрештою, викликали незадоволення духовенства.

Отже, традиційна православна церква переживала серйозні зрушення. При цьому слід враховувати ідеологічний наступ на православну церкву католицизму та протестантизму, а також проникнення ідей західноєвропейського гуманізму, оскільки українські та білоруські обдаровані юнаки навчалися в західноєвропейських університетах Падуї, Болоньї, Лондона, Парижа.

У цій ситуації представники вищого православного духовенства на чолі з митрополитом Михайлом Рогозою активізували переговори щодо об'єднання церков. На загальному

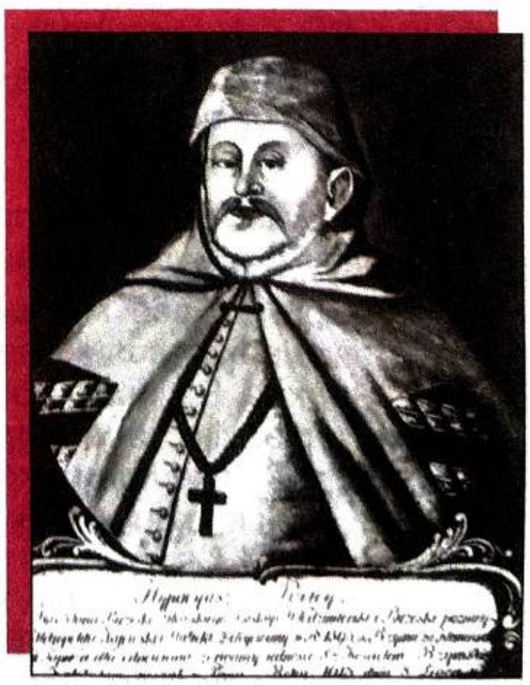

Єпископ Іпатій Потій

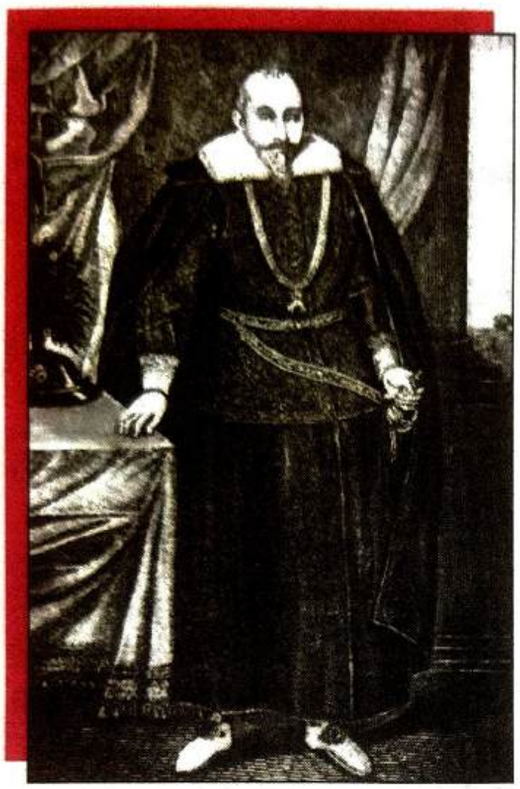

Король Сигізмунд III

зборі єпископів у Сокалі (1594) майже всі вони підписали декларацію про згоду на унію, у ній же містилася скарга на патріархів. Діставши згоду короля Сигізмунда III на гарантії непорушності православних храмів і єпархій, літургій, обрядів та звичаїв, єпископи Іпатій Потій та Кирило Терлецький восени 1595 р. поїхали до Риму домагатися визнання папою Климентієм VII свого верховенства над Київською митрополією. Папа затвердив подані ними 33 пункти «Статей унії».

Однак ще не прийнята на соборі унія викликала суперечності в середовищі вищого духовенства. Проти неї почали виступати навіть деякі з єпископів, котрі підписували декларацію, а також і сам князь К. Острозький.

У жовтні **1596 р.** у **м. Бересті** зібрався собор прихильників унії з метою її юридичного оформлення. Противники унії також зібралися в Бересті в палаці Острозького і висловилися проти унії. Король Сигізмунд III підтримав унію. Що стосується народних мас, які були далекими від політики й нічого не знали про стан патріархії, то вони взагалі сприйняли унію негативно.

Українська церква розпалася на два табори – **православних** та **уніатів** (греко-католиків). Між ними розпочалася ідейна боротьба.

ДОКУМЕНТИ

1. З меморандуму православних українських єпископів королю Сигізмунду III кінця 1594 р.

Перш за все ми, єпископи, у старших наших їх милостях патріархах великі недоладності й недбалість у ставленні до церков Божих і до священного закону... і як з чотирьох патріархів стало вісім (раніше не бувало так багато, тільки чотири), і яке вони в столицях своїх життя ведуть, і як один під одним підкопуються, і як столиці соборні церкви Божої занедбали... Саме через це ми, не бажаючи далі перебувати в такій непорядності та під таким їхнім пастирством, одностайно погодившись, але під умовою, якщо його господар і помазанець Божий зволить захотіти під одним пастирством хвалу Божу поширити і нас до таких свобод з нашими єпископами й церквами, з монастирями і всім духовенством так, як і їх милості

духовні римські, залучити й зберігати, – хочемо з допомогою Божою приступити до об'єднання віри й того пастиря одного, головного, якому самим нашим спасителем це довірено, найсвятішого папу римського нашим пастирем признати; тільки просимо, аби господар, його милість, нас єпископами нашими привілеєм його королівської милості запевнити, ті артикули, нижче описані, затвердити та закріпити на вічні часи зволив.

Ковчег: Зб. статей з церковної історії. – Львів, 1993. – С.16–17.

2. З полемічного твору «Ключ царства небесного» (1597) Герасима Смотрицького

Учителі костьолу римського, тих особливо часів багато, як усно кафедр костьолів, так і письмово з верстатів друкарських, і багатьма активними діями з великою пильністю й потужним старанням, обминаючи своїх, котрі від їх костела, узнавши в ньому щось непристойне відступивши, звертаються до вас, народи руські, різними методами, засобами, підносячи честь, святобливість, багатство і над всіма під небом зверхність своїх католиків римських і від них встановлені закони і віри також, а ваших патріархів грецьких, і від них державну віру й закон, із вами спільно, недовірством, глупством, відступництвом змішавши, перед очима вашими явно топчуть ногами й закликають вас до єдності.

Українська література XIV–XVI ст. – К., 1988. – С. 215.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте суть Реформації. 2. Чому православна церква в XVI ст. була ослаблена? 3. Як об'єднання українських земель із Польщею позначилося на становищі православної церкви? 4. Знайдіть змістовну відмінність у наведених документах.

4 ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА Й ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

крилатий гусар

Передумови появи козацтва

У XIV–XVI ст. на півдні України існував досить обширний малозаселений район – так зване **Дике Поле**, у життя якого панівна верхівка ніколи не втручалася. Тому люди, котрі там проживали, були дійсно вільними, незалежними від панів і від державної влади.

Південний степовий регіон України був надзвичайно благодатним щодо природних умов: у численних річках, річечках, затоках і озерах водилося багато риби, у дрімучих лісах – безліч звірини, у дуплах дерев – дикі бджоли, широкий дикий степ був придатний для випасу худоби. Ці обставини неперебірно вабили до Дикого Поля сміливих, відважних, волелюбних людей.

Вони навесні вирушали з київського Полісся й Волині на Середню й Нижню Наддніпрянщину – у так звані **уходи** – полювати на звіра, птицю, ловити рибу, збирати мед диких бджіл. Йшли вони в ці краї не поодинці, а ватагами на чолі з обраними **отаманами**. У разі необхідності такі ватаги нападали на татар, перешкоджаючи їхньому просуванню в глиб українських земель або ж відбиваючи у них «ясир» і награбоване майно.

Щорічне перебування уходників у тих місцях давало змогу добре вивчити степ, сухопутні й водні шляхи, безпечні місця та зручні засідки для несподіваного нападу на татарські загони. Восени уходники з великими запасами меду, риби, хутра та різної худоби поверталися до своїх міст, містечок і сіл, у яких мешкали їхні родини. За право займатися промислом уходники віддавали певну частину здобичі місцевим урядникам. Отже, влада від тих уходів мала подвійну вигоду – уходники захищали кордони держави від татар, що не могла забезпечити сама держава, і давали їй матеріальний прибуток.

Уходники походили з міщан, селян, бояр, і кожен із них отримував можливість забезпечити собі матеріальний достаток, неза-

лежність та випробувати свою військову доблесть і характер. Дехто з уходників не повертався на зиму додому. Саме з таких уходників формувалося постійне населення Нижньої та Середньої Наддніпрянщини. Власне, їх і стали називати «козаками».

З часом козацтво перетворилось на військовий стан. Серед козаків з'являються **представники збіднілої шляхти** й **боярства**, а під кінець XVI ст. і в наступні часи, внаслідок посилення соціального й національно-релігійного гніту, основними джерелами поповнення козацтва стають **селяни-втікачі** й **міщани**. **Боярство** – це служилі, військові люди, для яких ще з князівських часів військове ремесло було своїм основним заняттям. Прийшовши до влади, литовські князі проголосили принцип: «Ми старовини не порушуємо, а новизни не вводимо». Як і раніше, бояри несли військову службу й мали власне господарство.

Декому із заможних бояр вдалося потрапити в розряд шляхетства, а переважна більшість збіднілих бояр, не здатних зібрати кошти на коня, зброю, обмундирування, фактично примикала до становища селян і перебувала під загрозою покріпачення.

Ті, хто не міг стати шляхтичем, але й не хотів перетворитися на кріпака, йшли в пошуках можливості розбагатіти в основному на «нічию» Нижню і Середню Наддніпрянщину. Ось тут і згодилося їхнє військове ремесло. Ці люди, як і шляхтичі, що потрапляли з різних причин на Наддніпрянщину, іменували себе лицарями, бо були вільними воїнами. Після 1569 року в законодавстві Речі Посполитої вже зовсім відсутні згадки про боярство. Натомість з'являються перші взяті на державну службу козаки, насамперед професійні воїни – колишні бояри й шляхта. Поміж себе вони називалися товаришами, товариством, лицарями, і уряд звертався до них з формулюванням «лицарі». З цих людей формувалася заможна частина козацтва й козацька адміністрація – старшина.

Перші достовірні відомості про козаків

Вперше в документах слово «козак»* пов'язується з українцями (а не просто згадується) у **1492 р**. Тоді татарський хан скаржився великому князеві литовському Олександрові, що кияни і черкасці напали під Тягинею на татарський корабель. У відповідь йому Олександр заявив, що одразу ж доручив розшукати тих «козаків». Наступного року черкаський староста Богдан Глинський напав зі своїм загоном на турецьку фортецю Очаків, і хан Менглі-Гірей називав їх також козаками. Тому дата першої згадки про козаків, які точно були українцями, вважається початком виникнення козацтва в Україні.

* Слово «козак» має тюркське походження. У мовах тюркських народів воно означає вільну озброєну людину, яка несе прикордонну сторожову службу.

Уже в 1520 р. уряд наказав черкаському старості Сеньку Полозовичу набрати загін козаків для організації прикордонної варти. У «Короткому описі Малої Росії» зазначено: «А Жигмонд Перший і після нього інші королі польські на підтвердження давніх прав їхніх козацьких привілеїв свої давали їм, і року 1506 першим був гетьман Військ Запорозьких з роду сенаторського, котрого іменують Прецлав Лянцкоронський. Старости прикордонних заселених міст, такі, як Прецлав Лянцкоронський, Остап Дашкевич, Венжик Хмельницький, Бернард Претвич та інші, використовували козаків для захисту південних рубежів країни. Це пояснюється й досить лояльним ставленням уряду до козаків, як зазначено в документах XVI ст., – «своєвольників», «своєвільних людей».

Кількість цих козаків-своєвільників поступово збільшувалася. Найчастіше уходники осідали в степах і плавнях, утворюючи невеликі поселення. Вже у першій половині XVI ст. багато їх проживало також на Брацлавщині. Таких козаків-поселенців називали **городовими**. Вони проживали поруч з міщанами, селянами, духовенством. Та були ще й інші козаки, яких називали **низовими**. Ці проживали нижче Дніпрових порогів.

Запорозька Січ

Виникнення низового козацтва пов'язане з утворенням Запорозької Січі й діяльністю українського **князя Дмитра Вишневецького**. Від початку освоєння уходниками нових земель вони в придатних місцях будували невеличкі укріплення (засіки, січі). Так поступово виникла система укріплень, а згодом сформувався й союз козацьких поселень.

Дніпрові пороги

У 40-х роках XVI ст. князь Дмитро Вишневецький об'єднав розпорошені козацькі ватаги й незабаром збудував на острові **Хортиця (1552)** укріплене земляними валами й дерев'яним частоколом поселення, у якому розташувався козацький гарнізон, зберігалися запаси зброї, боєприпасів та продовольства. Так утворилася **Запорозька Січ** – центральне укріплене поселення козаків, де перебувало також військове й адміністративне управління контрольованої козаками території. Цю саму назву вживали й на означення всієї території, яка ще називалася **Запорозькими Вольностями**. Січ як укріплення кілька разів переносилася на інше місце, де діставала додаткову назву від річки, на якій вона розташувалася, або місцевості – **Хортицька**, **Томаківська**, **Базавлуцька**, **Микитинська**, **Чортомлицька**, **Кам'янська**, **Олешківська**, **Підпільненська** (вона ж – **Нова**, **Покровська**). Інколи козаки поверталися на старе місце. Січ, де розміщувалося козацьке управління, ще називали «Кіш», або «**Кіш Запорозький**»*.

Місце розташування Запорозької Січі за порогами – між заселеними володіннями Великого князівства Литовського, а з часом Речі Посполитої й Кримським ханством, – та народний характер її появи визначили також її завдання: обороняти українські землі від турецько-татарської агресії та відстоювати освоєні козаками землі від захоплення магнатами й шляхтою.

Великий Луг

Від Хортиці й далі вниз уздовж Дніпра розкинувся так званий **Великий Луг**. На цій дільниці Дніпро розгалужувався на рукави, утворюючи багато річкових островів, тут він приймав у свій широкий могутній потік багато більших і менших річок та річечок.

Площа Великого Лугу охоплювала понад 400 км^2. Тут були найкращі умови для полювання, рибальства, випасу худоби, землеробства і для безпечного проживання та ведення козацького господарства. Запорожці любили повторювати: «Січ – мати, а Великий Луг – батько, отам треба й помирати». Був ще й своєрідний запорозький пароль: на сигнальні звуки сторожової варти, подібні до голосу степового нічного птаха, «Пугу! Пугу!» запорожець мав відповідати: «Пугу! Пугу! Козак з Лугу!»

1954 р. Великий Луг опинився на дні рукотворного Каховського водосховища.

Гетьман Дмитро Вишневецький

Особа історична й легендарна, нащадок знатного князівського роду, Дмитро Вишневецький деякий час був черкаським і канівським старостою, організовував оборону від турецько-та-

* Слово «кіш» тюркського походження, воно означало ставку, резиденцію командуючого.

тарських нападів. Саме на оборону він спрямовував і організацію козаків, і будівництво укріплень на острові Хортиця. Вишневецький звертався по допомогу до польського короля і великого князя литовського Сигізмунда Августа, але той йому відмовив. Тоді Вишневецький звернувся до московського царя Івана IV, запропонувавши спільний похід на Крим і турецькі фортеці.

1556 р. відбувся похід на кримські міста-фортеці Аслам-Керман і Очаків. Та влітку наступного року татари напали на Хортицьку Січ і зруйнували її. Тоді козаки заснували нове центральне поселення на острові Томаківка біля впадіння р. Томаківки в Дніпро.

Ставши на службу до московського царя, Дмитро Вишневецький кілька разів зі своїми загонами здійснював походи на Крим. Походи козаків послаблювали агресію татар на українські землі, оскільки змушували їх тримати свої війська для оборони власних фортець. Під час походів козаки звільняли невільників і повертали їх в Україну. 1563 р. Вишневецький очолив похід на Молдавію, де потрапив у полон. Його відіслали в Царгород і там стратили. Легенда пов'язує ім'я Вишневецького з пісенним Байдою, якого турки скинули з вежі на гак. Три дні висів він, зачеплений ребром за гак, не прохаючи про помилування, а глузуючи з ворогів. Турки не витримали глузувань і застрелили Вишневецького-Байду:

...Цар турецький к ньому присилає,
Байду к собі підмовляє:
«Ой ти, Байдо та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький,
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку!» –
«Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!»
Ой крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду ізв'яжіте,
На гак ребром зачепіте!»

Дмитро Вишневецький

Загибель Вишневецького не спричинила розпаду козацької організації. Більше того, після Люблінської унії Литви з Польщею, коли українські землі опинилися у складі Речі Посполитої, коли швидко зріс розмір панщини в Галичині, на Волині, Північній Київщині та на Західному Поділлі і посилився національно-релігійний гніт, кількість козаків значно зростає, насамперед за рахунок селян і міщан.

Початок реєстру козаків

Щоб урегулювати відносини з татарами й турками, які постійно скаржилися на козаків, король Сигізмунд Август **1572 р.** видав наказ, у якому зазначалося, що частина заможних козаків повинна перебувати на державній службі для охорони південного кордону від нападів турків і татар. Триста заможних козаків було занесено до особливого списку – **реєстру**. Так з'явилася нова категорія козацтва – **реєстрове**, якому сплачували за службу гроші й надавали певні привілеї. Тобто, юридично було визнано сам факт появи нового соціального стану з його обов'язками й правами.

Козацький стан у феодальній структурі суспільства Речі Посполитої займав проміжне місце між селянством і шляхтою. Як і шляхтич, козак відбував військову службу й був особисто вільний, але на відміну від шляхтича він не мав права володіти підданими. Він, як і селянин, сам працював у своєму господарстві або ж наймав робітника за власний кошт.

1576 р. король Стефан Баторій збільшив козацький реєстр до 600 чоловік і надав реєстровцям привілей, у якому за ними визнавалося право власної військової, адміністративної та судової юрисдикції, тобто незалежності від державної адміністрації та суду. На Середній Наддніпрянщині була чітко окреслена територія з центром у містечку Трахтемирові (нині село на Черкащині), де козаки

Полковник реєстрових українських полків

Полковниця

мали виключне право на землеволодіння й управління. У цій грамоті вперше згадується козацьке містечко Самар (попередник сучасного Новомосковська Дніпропетровської області). Король вручив реєстровим козакам кілька грамот і **клейноди*** – *символи влади, до яких належали* **корогва** (прапор), **бунчук**, **булава**, **тростина**, **пірнач**, **литаври**, **печатка**. На рожевому полі корогви був зображений білий орел – герб Польщі, а на печатці – козак із мушкетом на лівому плечі й шаблею при боці. До наших днів збереглася печатка 1596 р.

ДОКУМЕНТИ

З «Опису України» 1651 р. Г. Левассера де Боплана

Коли вони вирішують йти війною на татар, щоб помститися за кривду і заподіяні грабунки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запорожжя усе, що необхідно для походу чи експедиції, для будівництва човнів і взагалі усе, що, на їх думку, буде потрібним. Потім 5–6 тис. відчайдушних, добре озброєних козаків вирушає на Запорожжя будувати човни. До будівництва одного човна приступає 60 чоловік, закінчуючи його через два тижні, оскільки вони, як я вже казав, майстри на всі руки. Таким чином, за два-три тижні у них готово 80 або 100 човнів такої форми, яку я описав. У кожен човен сідає від 50 до 70 чоловік, кожен з яких має дві рушниці і шаблю; на човні є також 4–6 фальконетів і запас харчів, щоб вистачило на всіх. Одягнені козаки в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, благеньку свиту і шапку, 6 ліврів пороху, достатню кількість свинцю, запас ядер для фальконетів; у кожного є годинник. Так ось виглядає летючий козацький табір на Чорному морі, який безстрашно нападає на найзначніші міста Анатолії.

Гійом Левассер де Боплан.
Опис України. – К., 1990. – С. 71–72.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які основні причини виникнення козацтва? 2. Яку роль у виникненні козацтва відіграли географічний та природний чинники? 3. Чому, маючи відомості про козаків ще з XIV ст., вчені датують виникнення козацтва кінцем XV ст.? 4. Покажіть на карті райони розселення козаків.

*Від польс. klejnot – коштовність, дорогоцінність.

7 ЗАПОРОЗЬКА СІЧ ТА РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Запорозька козацька республіка

Оскільки Запорозька Січ виникла на далекій окраїні держави, де не було адміністрації, то козаки могли організувати своє життя так, як вважали за необхідне. Ідеалами їхнього життя були: свобода, рівність і братерство. Демократичні засади запорозької організації сягають своїми коренями принципів співжиття ватаг уходників, бойового братерства воїнів та одвічної мрії людини про свободу, справедливість, майнову й правову рівність у суспільстві. Тому Запорозька Січ від самого початку свого утворення була військово-політичною організацією республіканського типу – з виборністю керівників, з рівним правом усіх козаків на участь у цих виборах, з неможливістю поневолення козака будь-ким.

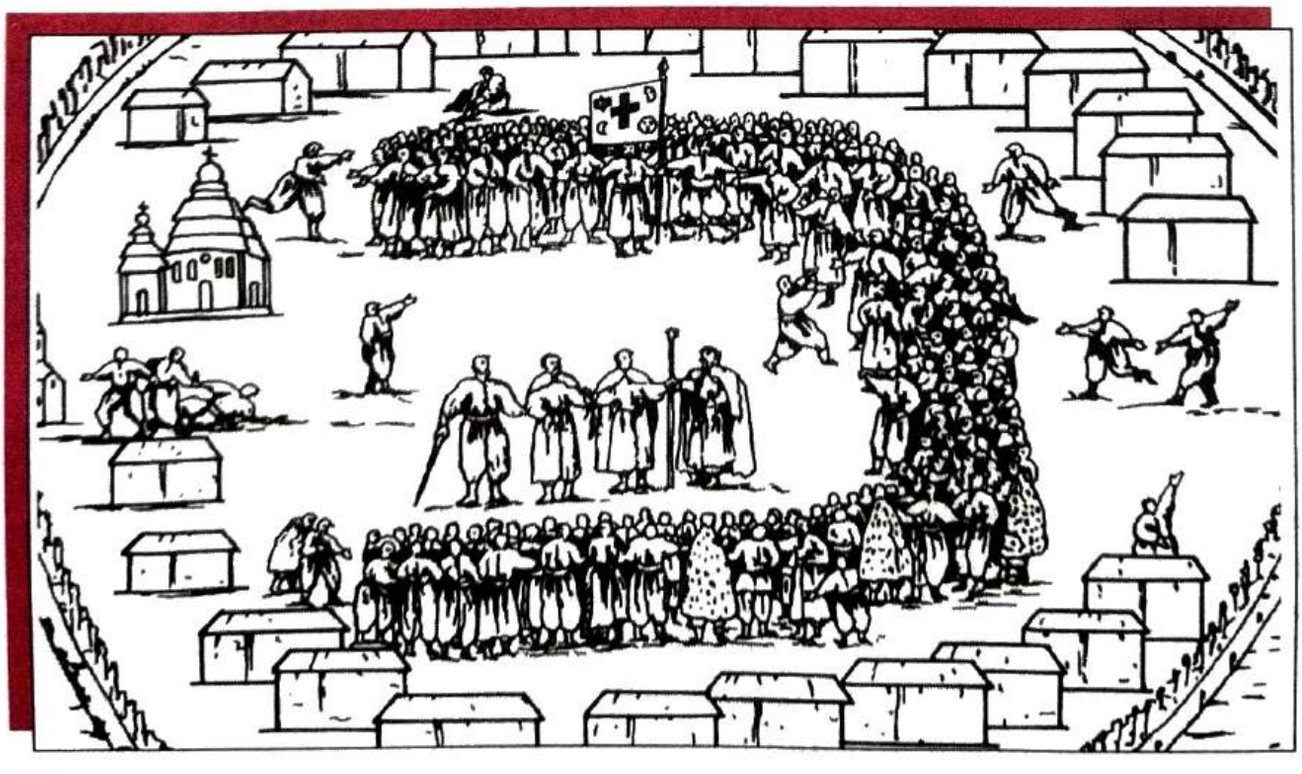

Козацька рада на Січі

Печатка Війська Запорозького

Вищим органом влади на Січі була загальна рада, котра вирішувала всі найважливіші питання зовнішнього та внутрішнього життя: про мир і війну, про відносини з іншими державами, про розподіл землі, про покарання винних у злочинах тощо. Рада обов'язково скликалася тоді тричі на рік, а також коли виникала нагальна потреба; причому зажадати скликання ради міг будь-який козак.

На раді могли бути присутні всі козаки. Усі мали рівне право голосу. Голосували вигуками й підкиданням шапок угору. Звичайно, траплялися на радах і суперечки та навіть бійки між рядовими козаками («сіромою», «голотою») і заможними («дуками»).

Рада обирала адміністрацію – **козацьку старшину**. Вищою посадовою особою був **гетьман** або **кошовий отаман**, із середини XVII ст. ця людина іменувалася лише кошовим отаманом. Доки він обіймав цю посаду, мав необмежену владу. Проте загальна рада завжди могла скинути його з посади. На раді обирали також суддю, писаря, осавула, довбиша, пушкаря та ін. На Січі існував і певний ритуал обрання та вступу на посаду новообраних.

Курінні отамани та курінна старшина обиралися козаками куреня.

Січ – фортеця

Свою столицю запорозькі козаки розташовували на річкових островах, утворених руслами Дніпра та його приток, уникаючи таким чином раптових нападів ворога. Це була велика й могутня фортеця. Земляні вали й дерев'яний частокіл зовні оточував глибокий рів з водою. У фортечну систему укріплень входили високі вежі з бійницями для гармат, мушкетів та рушниць.

Посередині фортеці був великий майдан, а в його центрі – церква Святої Покрови, неподалік, з одного боку, криниця, а з іншого – стовп, біля якого карали винних.

На січовій площі півколами розташовувалися **курені** – довгі прямокутні будівлі, покриті очеретом, а також будинки старшини, канцелярія, пушкарня, склади, арсенал. Куренів було 38 і кожен мав свою назву від назви місцевості, з якої походили записані до нього козаки: Корсунський, Менський, Переяславський, Канівський, Полтавський та ін. Щорічно на січовій раді для кожного куреня визначалося місце полювання та рибальства. Курінь очолював виборний **отаман**.

За фортечними укріпленнями біля річкового порту знаходився «грецький дім», у якому жили іноземні посли та купці. А навколо

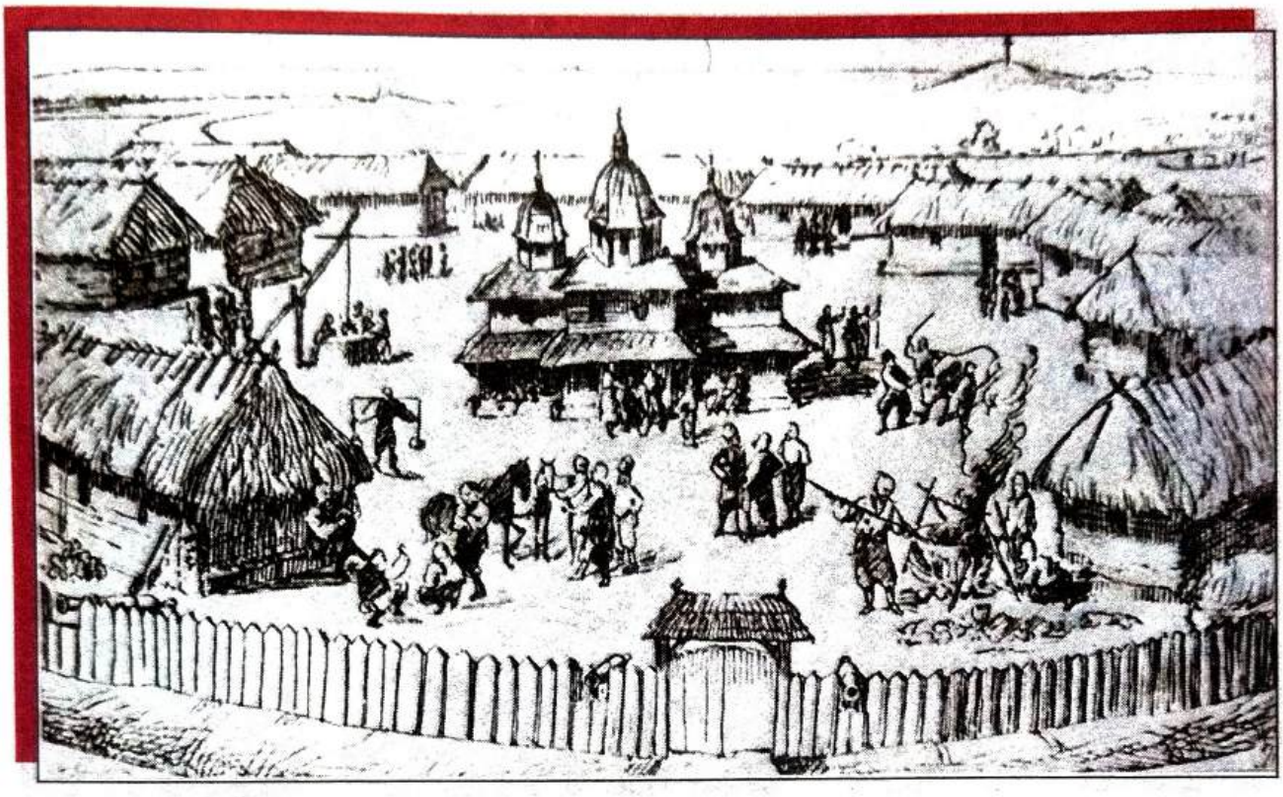

Чортомлицька Січ. Друга половина XVII ст.

фортеці було передмістя, де жили козаки-ремісники: слюсарі, котлярі, зброярі, римарі, шевці, кравці та ін.

Січова скарбниця

Багато великих і малих островів утворив Дніпро на ділянці від впадіння в нього р. Томаківки й р. Базавлук. Тут ширина його з рукавами й протоками становила 7 км. Болотисті острови були вкриті хащами й очеретом. Ці острови, схованки та укріплення називалися **Військовою скарбницею**. Тут стояла козацька флотилія, тут знаходилася військова казна (скарб), січові гармати.

Зброя й бойове спорядження

Козацька вогнепальна зброя складалася з різноманітних мушкетів, рушниць із кремневими замками й пістолів, котрі вони завжди носили за поясом. До холодної зброї належали шабля («шабля-сестриця», як любовно називали її козаки), котру прикріпляли до пояса з лівого боку, бойові ножі, кинджали, келепи (бойові молоти), списи, ощепи (багри для стягування вершників з коней).

Списи використовувалися не лише під час бою. Коли треба було перебратися через болотисту місцевість, козаки складали списи решіткою, робили настил із хмизу й очерету і так долали перешкоду.

Порох і кулі запорожці тримали в порохівницях або в патронташах (чересах). Рицарських шоломів, панцирів і лат козаки не носили.

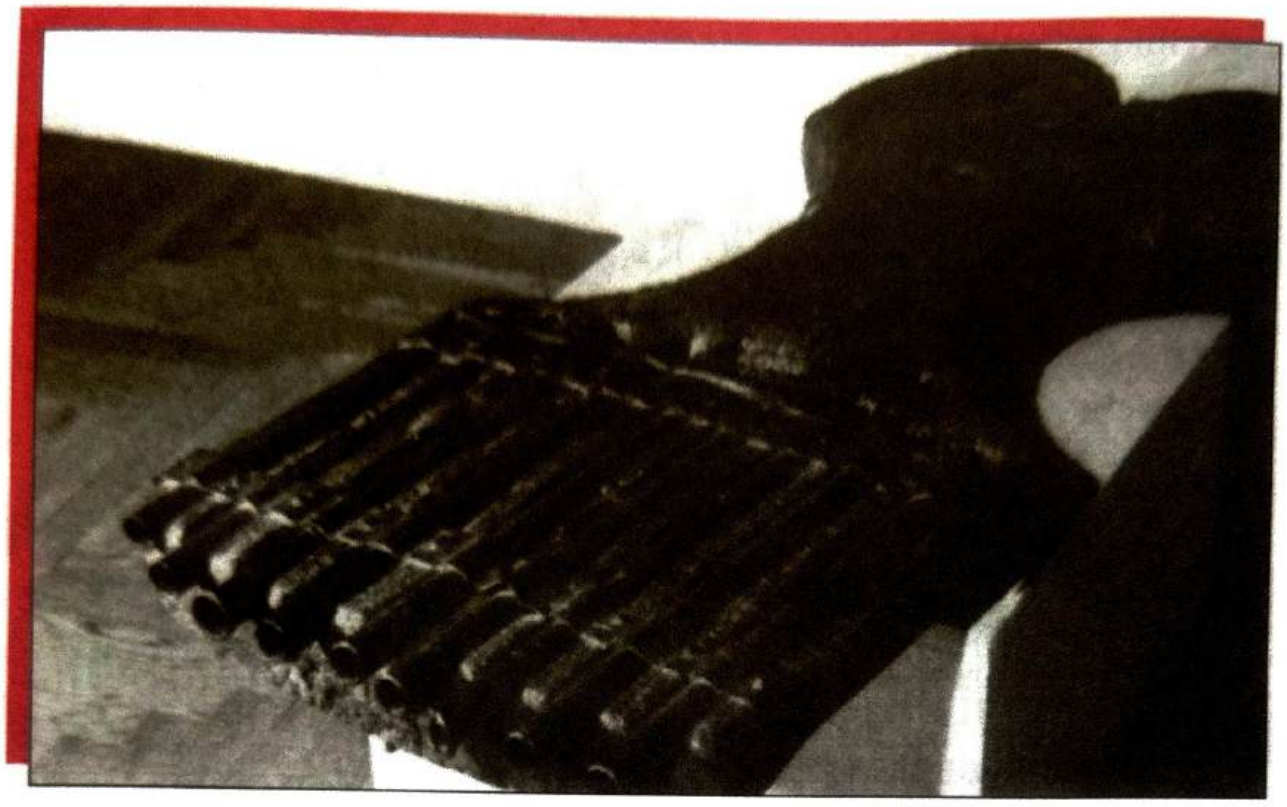

Ожига – козацька скорострільна гармата XVII ст.

Творці унікального бойового мистецтва

З кінця XVI ст. до запорожців направляють своїх послів уряди різних держав з метою залучити їх до себе на службу. І не дивно. Адже запорозька піхота тоді вважалася найкращою в Європі. У бою піші козаки шикувалися в три ряди: перший стріляв, другий подавав, а третій заряджав зброю. Запорожці вміли штурмом брати фортеці й воювати на морі. Кіннота ж ішла на ворога лавою у вигляді півкола, одночасно атакуючи з фронту й флангів та заходячи в тил бойового порядку противника.

Військова майстерність козаків вироблялася в умовах рівнинної степової місцевості. Тому тільки запорожці застосовували такий вид бойового порядку, як **табір**. Це тимчасове чотирикутне укріплення зі скріплених між собою возів козаки покривали хмизом, очеретом і травою та прикидали землею. Такий табір швидко можна було розібрати й передислокувати на інше місце. Не випадково сучасники називали табір «рухомою фортецею». На його зовнішніх рядах були розташовані гармати, а біля возів крокували готові до бою козаки з вогнепальною зброєю. Все спішене військо йшло між возами всередині цього прямокутника, а в самому центрі вели коней. Спереду і ззаду прямокутник прикривала кіннота. При зупинці табір замикався возами. Якщо це укріплення було тривалим, то довкола нього копали шанці, робили «вовчі ями» і т. ін. Могли й не засипати вози землею. Їх просто ставили щільно в один ряд, один до одного, голоблями назовні і скріплювали колеса ланцюгами. За таким укріпленням ховалося все військо й успішно оборонялося.

Уперше у світовій військовій практиці запорожці застосували такий засіб оборони від вогню ворога, як самоокопування, значно пізніше він був використаний іншими арміями світу – так само, як і траншеї.

Військове мистецтво запорожців вдосконалювалося й змінювалося з урахуванням європейської бойової практики та нових тактичних засобів ведення війни. 1632 р. польський вчений Ш. Старовольський видав у Німеччині книгу «Полонія» («Польща»), де подається характеристика козацького війська: «У своїх таборах вони мають дисципліну стародавніх римлян, а воєнною доблестю та обізнаністю у військових справах вони не поступаються жодній нації у світі».

Суднобудування на Січі

Запорозькі козаки на своїх **човнах-чайках** досягали турецьких берегів. Дно чайки виготовляли зі стовбура одного великого дерева – липи або верби – завдовжки до 16 м. Боки обшивали дошками. Виходив великий човен завдовжки приблизно 20 м, завширшки 3–4 м, із висотою бортів 2,5 м. Усередині робили перегородки й лавки, човен просмолювали, ставили 2 стерна й 10–15 пар весел. До бортів липовим лико прикріплювали товсті в'язки очерету, щоб навіть заповнений водою човен зберігав плавучість. На човні ставили щогли для вітрил.

У такий човен вміщувалося 50–70 озброєних рушницями й шаблями козаків. На кожній чайці було по 4–6 фальконетів (невеликі

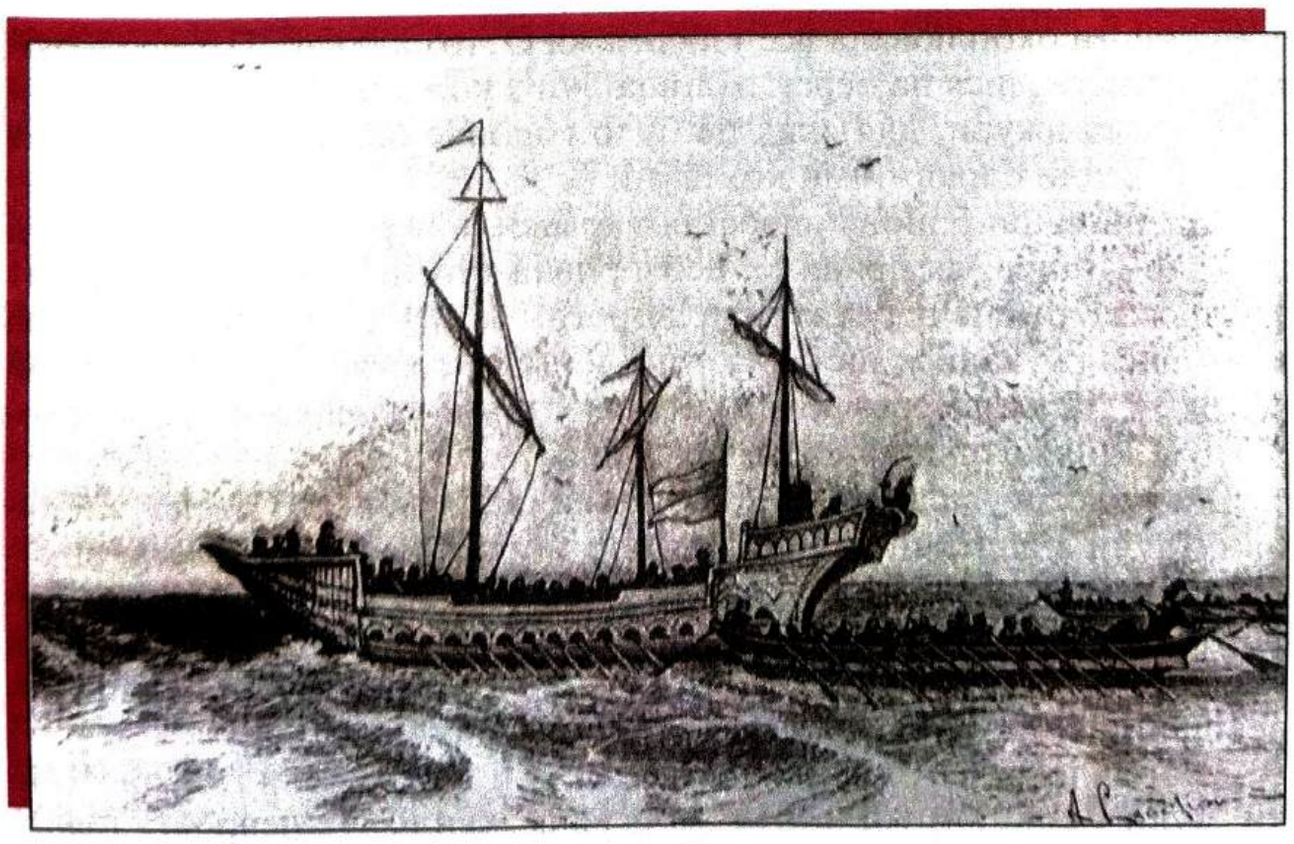

Запорозькі судна

гармати). Порох, свинець, ядра, харчові продукти в бочках – все вміщувалося у швидкохідному, маневровому човні, який міг підійти до будь-якого берега. У морському поході козаки користувалися компасом.

Крім чайок, козаки будували ще й трищоглові кораблі, які мали дві палуби й двоярусну рубку для старшини. Виготовляли вони й спеціальні засоби для пересування під водою.

Майстри морських походів

Козацьку флотилію очолював похідний отаман, на щоглі його човна була відзнака командувача. Щоб вийти в море, слід було спуститися вниз Дніпром, гирло котрого міцно тримали під надійним наглядом турки, спорудивши фортеці Кизи-Кермен, Тавань, Аслам-Кермен, а обороняли вихід у Чорне море міста-фортеці Очаків і Кінбурн.

На підході до гирла Дніпра козацький флот розташовувався в очеретах, чекаючи темної ночі. Пильні турки перетинали Дніпро ланцюгами, щоб не дати можливості козацьким суднам вийти в море, а також щоб їхній брязкіт вночі виявив запорожців. Та козаки ланцюгами скріплювали кілька десятків колод і сторчма пускали їх на цю перепону. Брязкіт ланцюгів і стукіт колод викликали шалений вогонь берегового охоронного гарнізону турків. Та як тільки він припинявся, козацькі чайки стрімко пропливали повз турецькі фортеці, а вже через 36–40 годин морського плавання, орієнтуючись по зорях на нічному небі, флотилія досягала турецьких берегів.

Тривога охоплювала все узбережжя Оттоманської Порти. Козаки висаджувалися на берег, залишаючи в кожному човні по два козаки й два джури, для яких це було головне випробування. Після вони ставали справжніми козаками.

Завершивши бойову операцію, козаки поверталися на Січ. Вхід у гирло Дніпра, як правило, перекривав турецький флот. Та й тут запорожці вміли перехитрити ворога. За 10–12 км від Очакова вони висаджувалися на берег і по долині перетягували свої човни волоком (12 км). Через декілька днів, у такий спосіб обійшовши ворога, вони вже пливли вверх по Дніпру.

Використовували вони іноді й інший шлях – через Донський лиман. Ідучи в далекий та небезпечний морський похід, козаки виконували ряд завдань: змушували турків і татар при кожному місті-фортеці тримати великі гарнізони, чим стримували походи орд на українські землі, руйнували фортеці й арсенали, визволяли невільників, здобували військові трофеї, здобич.

Траплялося, що запорожці нападали й на турецькі галери. Чайки були малопомітні серед морських хвиль, маневрові, швидкохідні, стійкі, легко атакували галери.

Характеристика запорозького козака

Ритуал прийняття новоприбулих до січового товариства був доволі простим. У новачка серйозно запитували, чи вірує він у Бога, і жартома – чи п'є горілку. Потім записували до певного куреня. Зрозуміло, що цього було недостатньо, щоб наступного дня такого чоловіка взяти в похід або довірити відповідальне завдання. Для цього він мав пройти військову підготовку на Січі. Відповідно до особливостей його зовнішності, мови, поведінки, обставин появи на Січі тощо він отримував прізвисько, яким у подальшому й іменувався. Звідси такі дивні прізвища, котрі ще й досі мають козацькі нащадки: Перебийніс, Загубиколесо, Обійдихата, Товчигречка, Панібудьласка тощо.

Французький інженер Боплан, який бував на Січі у 30-х роках XVII ст., у своїй книзі «Опис України» запевняє, що справжнім козаком вважався той, хто пропливе по Дніпру через усі його пороги. Такі свідчення недалекі від істини. Адже на Січі не могло бути слабкодухих. Сюди приходили сміливі, відчайдушні, сильні тілом і духом люди. Тільки такі могли вправно володіти зброєю, бути стійкими й мужніми в бою. Більше того, здоров'я, сила й спритність запорожців загартовувалися не лише в боях і походах, а й в іграх, танцях, спортивних змаганнях. Гетьманами, полковниками, отаманами обирали людей особливої фізичної сили й військової майстерності та досвіду.

Вітчизняні й іноземні історичні джерела описують позитивні й негативні риси запорозького козака. Серед позитивних: щирість, щедрість, безкорисливість, повага до заслужених воїнів, поміркованість, винахідливість, гостинність, чесність, військова доблесть і спритність, мужність, хоробрість, байдужість до смерті, жартівливість, мрійництво, любов до музики й пісні. Дуже поширеним серед січовиків було побратимство. Водночас козаки любили похвалитися подвигами, зброєю, одягом, їм були притаманні легковажність, безпечність, схильність до лінощів і гультяйства в час, вільний від походу чи виконання службових обов'язків. Проте військовий обов'язок був для них понад усе.

Необхідність тримати запорозьке військо у високій бойовій готовності, постійна небезпека були причинами того, що під загрозою смертної кари заборонялося приводити на Січ жінок. Козаки, як правило, одружувалися в досить солідному віці, їхні сім'ї жили в козацьких слободах або в різних регіонах України, займалися господарством, ростили дітей, щоб згодом хтось із них пішов на Січ.

У походах і боях козаки дотримувались суворої дисципліни, за найменше порушення якої карали смертю. У мирний час покарання за крадіжки, дезертирство, неповагу до січової верхівки тощо визначалося судом у залежності від провини. Злочини траплялися тому, що на Січ приходили різні люди, але поганих людей козаки розпізнавали досить швидко. Вищим був суд кошового отамана.

Джури Старшина й поважні запорожці мали **джур***. Іноді це були хлопчики-полоненики, котрі своєму козакові-покровителю чистили зброю, ходили разом з ним у походи, вчилися у них військової майстерності. А досягши парубочих літ, джури ставали повноправними запорозькими козаками.

Джурами ставали й козацькі діти, котрих на Січ забирали не батьки, а дядьки, старші брати, батькові побратими. Вони навчалися у січовій школі читання, письма, хорового співу й музик, співали у січовій церкві, а також проходили курс фізичного й військового виховання, якому приділялася надзвичайно велика увага. Час перебування в школі залежав від здібностей джури до військової науки. Нездатних до військової служби хлопчиків відправляли із Січі додому.

Віра й церква Запорожці були глибоко віруючими людьми. Усі важливі справи козаки починали після молитви. Вони носили на шнурочку натільний хрестик із зображенням Покрови Пресвятої Богородиці, архістратига Михаїла, Миколи-Чудотворця. На січовому майдані стояла Покровська церква. Церкви були також у козацьких слободах. Використовувалися й похідні церкви. Мали запорожці й свої монастирі: Самарський Пустинно-Миколаївський, Нехворощанський. У монастирях вони лікували рани, одинокі козаки тут знаходили притулок на схилі літ.

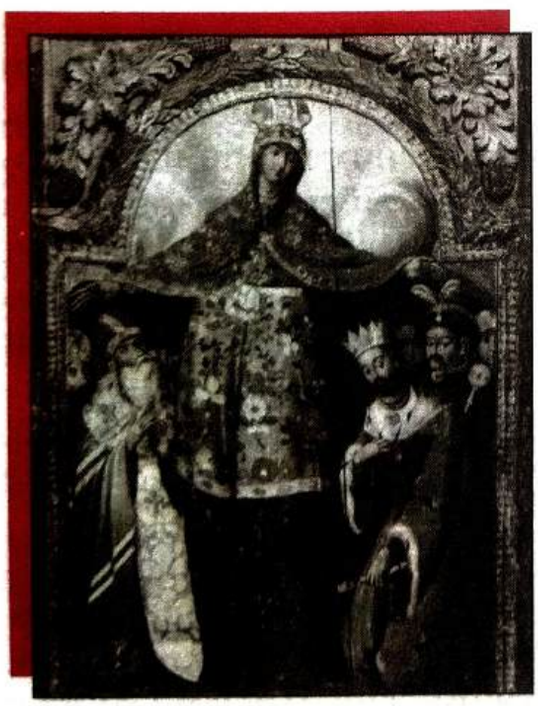

Покрова Богородиці. Ікона із зображенням Б. Хмельницького. XVII ст.

Козаки підтримували церкву матеріально. Повернувшись із походу з трофеями, значну частку віддавали на церкву. Вони шанували січових священиків, ходили на прощу до Києва, дотримувалися релігійних свят й постів.

Православна віра згуртовувала всіх різних за національністю запорожців. Крім українців, котрих на Січі була переважна більшість, тут були білоруси, росіяни, литовці, поляки, євреї, греки та інші. Проте кожен, хто хотів бути козаком, повинен був прийняти православну віру. Захист православної віри був одним із козацьких бойових гасел.

*Від арабського «чура» – невільник, раб.

Козацькі кобзарі Кобзарі-запорожці – один із символів козацької доби в Україні. Кобзарського мистецтва навчалися з дитинства у старих кобзарів. Частіше всього кобзарями ставали сліпі козаки, котрі втратили зір у бою чи в полоні. З хлопчиками-поводирями вони ходили по Україні, співали історичні пісні й думи, піднімали дух народу, закликали його до боротьби з гнобителями. Саме завдяки кобзарям до наших часів дійшли такі твори, як «Маруся-Богуславка», «Втеча трьох братів з Азова з турецької неволі», «Іван Коновченко», «Самійло Кішка» тощо.

Козацький побут На території головного укріплення Січі могло проживати одночасно не більше 3–4 тисяч козаків, а взимку їх було значно менше. Вільні від походів козаки за загальним сигналом дуже рано прокидалися, купалися в річці незалежно від пори року. Кожен курінь окремо снідав тим, що приготував його кухар. Їжа була дуже проста, але поживна, як правило, це була соломаха.

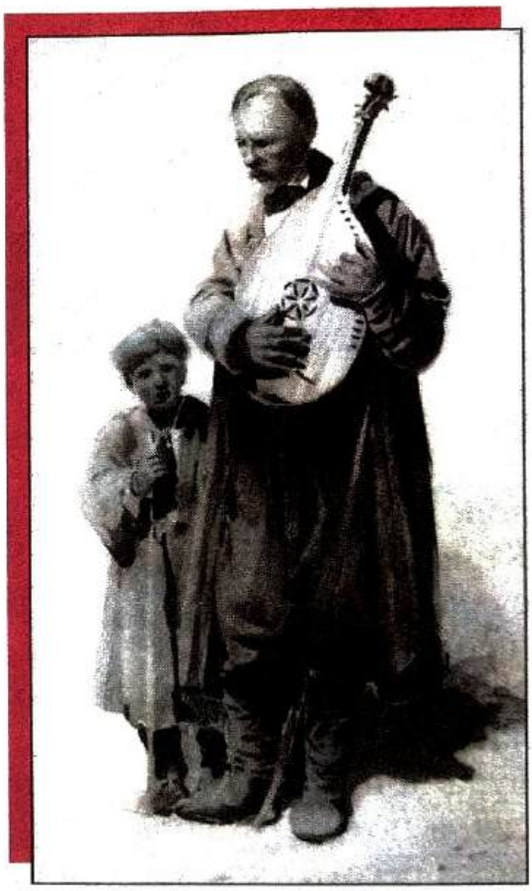

Сліпий кобзар із хлопчиком-поводирем

Після сніданку йшли до січової церкви. Потім займалися побутовими справами – прали, шили, чистили зброю, лагодили човни тощо. Інші несли сторожову варту, займалися ремеслом. Джури навчалися в школі. О 12-й годині лунав сигнальний постріл із гармати і козаки йшли обідати. Їли тетерю, куліш, галушки, юшку, рибу, баранину або дичину.

Після обіду відпочивали, співаючи пісні й думи, слухаючи розповіді бувалих людей чи гру кобзарів. Потім знову займалися господарством і військовими справами. Ввечері йшли до церкви на молитву, вечеряли, відпочивали й поринали у сон, довіривши своє життя пильним вартовим на фортечних вежах.

Реєстрові козаки Узяті урядом на службу козаки-реєстровці повинні були відбувати службу в «залогах» на Південному Подніпров'ї нижче порогів. Тому в польських офіційних документах вони називалися «**Низовим**» або «**Запорозьким**» **військом**. Проте їхні володіння, визначені грамотою короля Стефана Баторія, були на Середньому Подніпров'ї. Ці

Сотник

Полковник українського полку

володіння територіально поділялися на **полки**: Переяславський, Київський, Черкаський, Чигиринський, Білоцерківський, Корсунський, а полки – на **сотні**. Відповідно їх очолювали **полковники** й **сотники**.

Кількість реєстрових козаків не була стабільною, вона коливалася залежно від обставин. Так, коли польському урядові потрібна була допомога під час війни, він збільшував реєстр до кількох тисяч, а потім – зменшував. Утворювалася значна частина викреслених з реєстру козаків – **випищиків**, котрі після цього втікали на Запорожжя і в першій половині XVII ст. відігравали значну роль у козацько-селянських повстаннях. Після придушення повстань уряд також зменшував реєстр, намагався використати реєстрове військо не тільки для сторожової служби, а й для приборкання Запорозької Січі.

Очолював реєстрових козаків **гетьман**, призначений королем. Гетьман управляв військом за допомогою реєстрової старшини. За службу вони отримували рангові маєтності*.

Хоча до реєстру й потрапляли заможніші козаки, які мали певні привілеї, проте й вони також зазнавали утисків з боку шляхетської Польщі: втручання в козацькі справи королівської адміністрації, роздача козацьких земель магнатам і шляхті, загроза викреслення з

*Ранг – посада; рангова маєтність – форма оплати землею за виконання кимось посадових обов'язків.

реєстру тощо. Тому під час козацько-селянських повстань вони могли бути серед повстанців, хоч і займали у скрутних ситуаціях угодовські позиції.

Запорожці в європейських країнах

Військова доблесть українських козаків досить рано була помічена урядами європейських держав, і вони стали запрошувати їх до себе на службу або просили тимчасової допомоги у війні. Першим у 1574 р. скористався допомогою запорожців на чолі з гетьманом Іваном Свірчевським молдавський воєвода Йон Хоробрий у боротьбі проти османського панування. А вже через 4 роки у Франкфурті-на-Майні була надрукована книга польського історика Л. Горецького «Опис війни Лівонії» з описанням подвигів і високого воєнного мистецтва запорожців.

Європа XVI–XVII ст. майже постійно перебувала у стані війни. Тому до козаків по допомогу зверталися через польський уряд і безпосередньо. Особливо часто ці пропозиції з'являлися в період Тридцятилітньої війни в Європі (1618–1648). Навіть майбутній гетьман Богдан Хмельницький та майбутній кошовий отаман Іван Сірко після переговорів у Франції спорядили козацький експедиційний корпус, який воював під командою славнозвісного французького полководця принца Конде, і разом з його військами урочисто вступив у відвойований у іспанців Дюнкерк (1646).

Не лише хоробрість і військова доблесть робили українських козаків відомими й шанованими в Європі. У міжнародних відносинах політики мусили рахуватися із Запорозькою Січчю. Січ була важливим чинником у житті тогочасної Європи тому, що вона стала головною перешкодою наступу Османської імперії на християнський світ. Даючи відсіч турецько-татарській агресії, козаки захищали не лише українські землі, а й інші країни. Для цього вони іноді вступали у союз з донськими козаками.

ДОКУМЕНТИ

Запорозькі козаки очима європейців кінця XVI – початку XVII ст.

1. Посол австрійського імператора Еріх Лясота (1594):

«По-перше, я гадав, що ця війна з турками триватиме не рік чи два, тому не вважав за слушне втрачати таких хоробрих і відчайдушних людей, які з молодих років вправляються у воєнному мистецтві й добре знають цього ворога, тобто турків і татар, з якими вони майже щодня стикаються...»

2. Англійський історик Р. Кноллез (1603):

«Ті козаки – легка кіннота, яка діє головним чином на кордоні Польського королівства з татарами; це загартована й відваж-

на порода людей, яка вважає почесним жити тільки за рахунок ворога та яка над усе в житті цінує бойового коня й спис. Хоча татари й турки живуть у приязні з поляками й нібито хочуть миру з ними, все-таки вони часто у великій кількості вторгаються в Подолію і Русь (Галичину), що входять до Польського королівства, і вельми спустошують їх, якщо їм вчасно не дає відсічі названа легка кіннота, котра завжди на них чатує, наче яструб на здобич...»

3. Французький історик Н. де Бартенон (1608):

«Ці люди виросли в труді, як скіфи; загартовані всілякими злигоднями, як гуни; здатні до війни, як готи; засмаглі на сонці, як індійці; і жорстокі, як сармати, леви в переслідуванні ворога, схожі на турків у підступності, подібні до скіфів у люті, вони християни за своєю вірою...»

Д. Наливайко. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 94, 97, 98.

ЗАПИТАННЯ

1. Які риси в організації влади й управління на Січі уподібнюють її до держави? 2. Які особливості системи виховання молоді на Січі ви можете назвати? 3. Які особливі риси запорозьких козаків відзначали сучасники-іноземці?

6 КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ КІНЦЯ XVI СТОЛІТТЯ

Напередодні повстань

Після Люблінської унії у зв'язку з посиленням соціального та національно-релігійного гніту українського народу збільшився приплив на Запорожжя втікачів із числа селян і міщан, що докорінно змінило козацьке середовище. Посилилися антипольські настрої козаків, поглибилося соціальне розшарування всередині козацтва. Зміцнення козацтва як стану, участь запорожців у війнах, які вела Польща, їхня роль у захисті кордонів від нападів татар, а також звернення урядів різних держав по військову допомогу до козаків – все це було наслідком усвідомлення козацтвом своєї ролі у воєнно-політичних справах і відмінності від інших суспільних станів. Крім того, у 1583 р. закінчилася тривала Лівонська війна, і велика кількість добровольців-козаків, які брали участь у ній, повернулися в Україну.

Іван Підкова

Іван Підкова, один із ватажків козацтва, походив з роду молдавських господарів. Взагалі в 70-і роки XVI ст. козаки були вже настільки значною силою, що могли вступати в дипломатичні відносини з іншими країнами. Так, на заклик молдавського воєводи Івоні у 1574 р. 1300 козаків прийшли на допомогу для боротьби з турками. А незабаром вступили в боротьбу претендентів на престол господаря. І коли турки, які ще раніше встановили протекторат над Молдавією, схопили й стратили Івоню, Іван Підкова назвав себе його братом і спадкоємцем престолу. У 1577 р. він здійснив із козаками похід у Молдавію і взяв її столицю – місто Ясси.

Не бажаючи ускладнювати відносини з Туреччиною, король С. Баторій наказав схопити його, що й було підступно здійснено. Підкову стратили у Львові. Ось як про цього козацького ватажка писав 1585 р. курляндець Л. Міллер: «Підкова був знаменитою людиною, наділеною незвичайною силою. Нову, не уживану підкову він міг зламати руками, як якийсь прутик. Цього Підкову прикор-

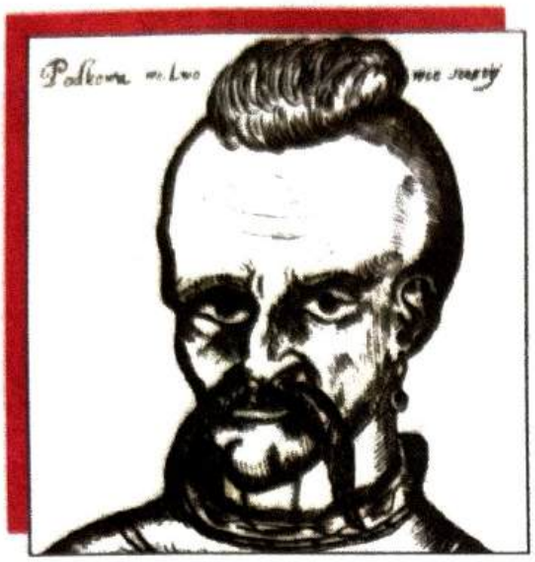

Іван Підкова

донні козаки обрали собі за провідника й жорстоко громили турків».

Слід зазначити, що в деяких західноєвропейських країнах вчинок польського короля був сприйнятий вельми критично. Так, тосканський герцог Ф. Талдуччі, котрий на той час перебував у Польщі, назвав цей вчинок «ганебним для Польщі», а Підкову змалював як благородного лицаря, безстрашного й незламного борця проти турків, який мужньо прийняв свою смерть. Вірні козаки доставили тіло І. Підкови зі Львова й поховали його в Канівському монастирі.

Повстання Криштофа Косинського (1591–1593)

1591 р. на Запорозькій Січі з'явився незаможний український шляхтич **Криштоф Косинський**. Причиною появи була кривда, якої завдав йому білоцерківський староста князь Януш Острозький, котрий відібрав у нього одержану від короля за воєнні заслуги земельну маєтність. Подібна сваволя польських магнатів і шляхти була доволі поширеним явищем. Утиски з боку польського уряду торкнулися і козаків. Саме в цей час польський уряд зменшив козацький реєстр до 6 тисяч чоловік, а це означало втрату певних привілеїв тими, кого викреслили зі списків («випищиками»). Така політика польського уряду й шляхти призводила до наростання невдоволення в народі, штовхала його на боротьбу за власні права.

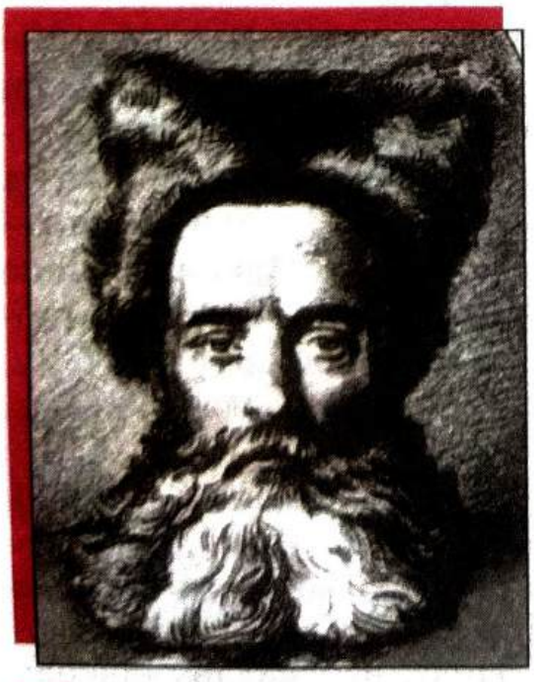

Криштоф Косинський

Наприкінці **1591 р.** К. Косинський, обраний козаками гетьманом, розпочав козацьке повстання проти магнатів і шляхти. До козаків приєдналися селяни й міщани. Спочатку Косинський покарав свого кривдника, білоцерківського старосту Януша Острозького, здобув Білу Церкву і Київ.

Потім козаки взяли Трипілля, Богуслав та Переяслав. Звідти вони пішли на Волинь і Поділля. Повстання активно підтримали місцеві жителі, котрі допомагали Косинському оволодівати містами й замками. Козаки палили документи на володіння землями й кріпаками, забирали майно і зброю.

Боротьбу з повсталими козаками, селянами та міщанами організували магнати Корецькі, Острозькі, Вишневецькі. Вони зібрали шляхетське ополчення (рушення) на допомогу регулярним військам. На початку **1593 р.** в битві **під** містечком **П'яткою** на Волині, де отаборився Косинський з п'ятьма тисячами козаків, польське військо завдало повстанцям тяжкої поразки. Косинський змушений був миритися з Острозьким.

Невдовзі К. Косинський зібрав свіжі сили й рушив у напрямку м. Черкас, де був старостою великий недруг козаків Олександр Вишневецький. Однак Вишневецький, підступно заманивши Косинського нібито на переговори, стратив його. (За іншими свідченнями, він загинув у бою). Проте повстання козаків, селян і міщан ще якийсь час тривало.

Повстання Северина Наливайка (1594–1596)

Северин Наливайко прожив на світі лише 37 років, але залишив яскравий слід в історії свого народу й був оспіваний в українських піснях і думах.

Це був розумний, освічений чоловік, котрий навчався в Острозькій академії, а його брат Дем'ян працював підмайстром у першодрукаря Івана Федорова. Батько Северина був ремісником-кушніром у м. Гусятині, що належало магнатові Калиновському. Слуги Калиновського, не без його відома, напали на двір ремісника, пограбували його, а господаря побили до смерті.

Наливайко утік на Січ, ходив у походи проти татар і турків. Потім повернувся до Острога і служив сотником у князя Острозького, брав участь у придушенні повстання Косинського, чого йому пізніше не пробачили запорожці. З дозволу Острозького він набрав загін із козаків, міщан та селян, так званих охотників, і здійснив із ними похід проти татар у Молдавію та Семиграддя на допомогу цісареві. Такий самий похід із Запорожжя здійснили і реєстрові козаки на чолі з **гетьманом Григорієм Лободою** та полковником **Матвієм Шаулою**. Наливайко повертався з походу через Поділля, де у **1594 р.** селяни й міщани проголошували себе козаками й громили магнатські та шляхетські маєтки. Повсталі міщани м. Брацлава з кількома тисячами «охотників» приєдналися до Наливайка. Як визнаний козацький ватажок, Наливайко пройшов із повстанцями через Поділля, Волинь, Полісся, Білорусію, стягуючи контри-

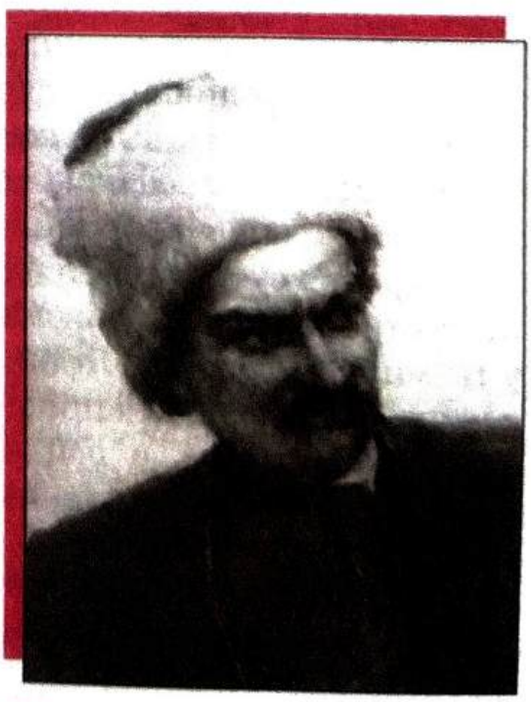

Северин Наливайко

буцію з багатих міст і шляхетських маєтків. Похід Наливайка сприяв швидкому притоку селян і міщан до рядів повстанців.

С. Наливайко, як свідчать деякі історичні джерела, мав намір створити незалежну козацьку республіку між Дністром і Бугом, яка згодом могла б стати базою для боротьби проти татар і турків.

В Україні та Білорусії найбільшого розмаху повстання досягло наприкінці 1595 – на початку 1596 рр. Повстанці громили заодно із шляхтою й противників православ'я.

На заклик короля шляхта організувала ополчення (рушення). Між Наливайком, з одного боку, та Лободою й Шаулою, з іншого, існували протиріччя, які призвели до поразки повстання. Лобода й Шаула були шляхетського походження, належали до заможного козацтва з поміркованими політичними поглядами. Вони не хотіли прийняти Наливайка до Війська Запорозького, вважаючи його ватажком «своєвольних елементів». Однак, змушені були об'єднатися із загонами Наливайка для спільної боротьби.

Польське військо на чолі з гетьманом Станіславом Жолкевським у січні 1596 р. рушило на придушення повстання. У боях під Білою Церквою поляки зазнали поразки. Повстанці також мали значні втрати. Тому Наливайко відступив за Дніпро, а разом із повстанцями відступили й їхні сім'ї, що значно ускладнило оперативність дій війська.

Солоницька трагедія

Наливайко став табором біля міста Лубни в **урочищі Солониця**. У разі невдачі повстання він мав намір перейти в межі Московської держави – на Слобожанщину, до якої залишилося не більше 100 верст. Однак гетьман Станіслав Жолкевський відрізав шлях відступу на схід. Тоді повстанці спорудили укріплення з чотирьох рядів зв'язаних ланцюгами возів й оточили їх валом і ровом. З 10 тисяч людей, які були в таборі, лише 3 тисячі могли стати до бою.

Майже два тижні Жолкевський тримав повстанців у облозі. Мужньо оборонялися козаки. Скрутне становище оточених – нестача продовольства, води, хвороби, велика кількість поранених – призвело до загострення суперечностей серед козаків, зокрема між реєстровими й нереєстровими козаками. Скориставшись цим, Жолкевський вступив у таємні переговори з Лободою, обіцяючи реєстровцям амністію. Нереєстровці довідалися про це. Виникла збройна сутичка, у якій Лободу було вбито. А в цей час польське військо почало гарматний обстріл табору. Прихильники Лободи підступно схопили Наливайка, Шаулу та інших керівників повстання й видали їх полякам.

Під час переговорів військо Жолкевського раптово напало на табір і перебило кілька тисяч повстанців разом з їхніми сім'ями. Тільки частина козаків на чолі з Кремпським вирвалася з оточення й пішла на Запорожжя. Наливайка та інших ватажків у кайданах повезли до Варшави, де у 1597 р. після катувань стратили. Нали-

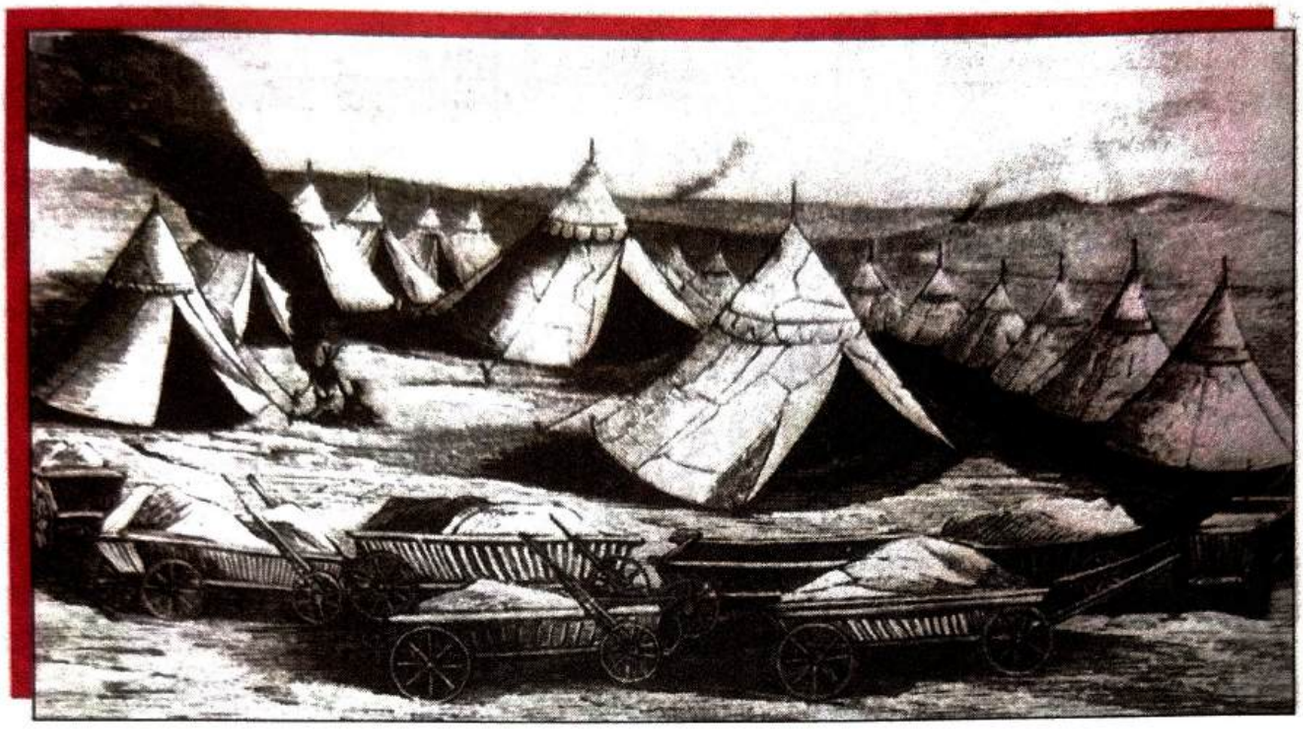

Козацький табір

вайку на площі перед замком відрубали голову, а тіло четвертували й повісили його частини у різних містах для остраху народу. Ходили чутки, що Наливайка спалили в міднім бику.

І хоча поразка повстання була великою трагедією для України, ідея визвольного руху жила в народі й незабаром відродилася.

ДОКУМЕНТИ

З історичної пісні про С. Наливайка

... Сходилися всі козаки, раду положили
Да на раді на поляків поход присудили.
Розходилися козаки із своєї ради,
Вибирали з-під каменів великії клади.
Клади продавали, самопали куповали,
Куповали самопали, в похід виступали.

...А в Варшаві на раді да судді судили,
Да спалити Наливайка в волу присудили.
Присудили Наливайка да ляхи спалити,
Присудили козаченьки ляхам відомстити.

Історичні пісні. – К., 1961. – С.173.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Визначте основні причини повстань під проводом Косинського і Наливайка. 2. Якою була кінцева мета повстання під проводом С. Наливайка? 3. Назвіть причини поразок повстань Косинського та Наливайка.

7

УКРАЇНА XV–XVI СТОЛІТЬ В ОПИСАХ ІНОЗЕМЦІВ

Найдавніші свідчення

Період становлення й розквіту Київської Русі свого часу описали іноземні автори, араби: Ібн-Хордадбе, Аль-Джайгані, Ібн-Фадланд, Аль-Масуді, Ібн-Даст, Ібн-Якуб, Едрісі; візантійці: Прокопій Кесарійський, патріарх Фотій, імператор Костянтин Порфирородний, Лев Диякон; західноєвропейці: Бруно з Кверфурта, Тітмар Мерзебурзький. Порівняно бідніші відомості історики мають про період роздроблення, монголо-татарське поневолення та початок перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польщі. Це – відомості легата (посла) папи римського **Плано Карпіні**, котрий побував у Галицько-Волинському князівстві та в Києві. У 1252 р. посол французького короля Людовіка IX **Вільгельм Рубруквіст** проїхав із Константинополя через Крим, Перекоп, Донщину в Золоту Орду й залишив опис цих країв, зокрема спогади про українців, котрі жили на правобережжі р. Дону.

Відтак, майже на півтора століття українські землі, поневолені татарами, випали з поля зору мандрівників. Лише наприкінці XIV ст. у Литві, яка захопила більшість українських земель, побував головний начальник Тевтонського ордену **Конрад Кінбург**. Після двомісячного перебування з дипломатичною місією в Литві він залишив «Щоденник». Його відомості дуже скупі: розповідається про чисельну перевагу русинів, тобто українців і білорусів, у цьому князівстві, про заняття русинів ремеслом, торгівлею, про їхню заможність та про перевагу кількості православних церков над католицькими.

На порозі нової доби

XV століття підняло для європейського світу завісу невідомого над обширним краєм центральних українських земель, Причорномор'я та Криму. Це було пов'язане, зокрема, з розвитком торгівлі у Середземноморському басейні, до північно-східного регіону якого входили Крим та Причорномор'я. Француз **Жільбер де Лянуа**, посол Франції,

Англії, Бургундії залишив спомини про подорож 1421 р. по містах Галичини, Волині та Поділля, малозаселеній степовій Наддніпрянщині та Криму. Він описав побут українських князівських родин, в яких зупинявся: «Вони гостили мене обідом і подарували пару вишиваних руських рукавиць, а його лицарі (старшини) дали мені інші подарунки... шапки й рукавиці, подібні футрам куни й татарські ножі».

16 років прожив у Криму й приазовських степах венеціанець – купець **Йосафат Барбара**. Він перший познайомив Європу з приазовськими землями, хоча його подорожні описи було видано у Венеції в 1543 р., майже через 100 років після їхнього написання. Значне місце в описах надається природі Приазов'я та Криму, кримським містам.

1473 р. на шляху до Персії Україну відвідав венеціанський посол **Амвросій Контаріні**, який через 10 років опублікував свої подорожні нотатки. Він побував у Луцьку, Житомирі, Білгороді, Черкасах. Цікавий опис залишив про місто Кафу в Криму.

Наприкінці XV – на початку XVI ст. у зв'язку з так званою турецькою проблемою посилюється увага європейських освічених кіл, зокрема італійських і німецьких гуманістів, до українських земель. Саме на цей час припадає зростання турецько-татарської агресії на європейський світ і виникнення запорозького козацтва, що стало головною перепоною цій загрозі. Тоді пишуться вже не просто подорожні нотатки, а спеціальні огляди земель і народів Східної Європи та Причорномор'я. Таким оглядом і була латиномовна праця польського гуманіста **Матея Меховіти** «Трактат про дві Сарматії», перше видання якої здійснено в Кракові у 1517 р., російською мовою книга вийшла друком 1936 р. Вона перевидавалася багато разів латинською, італійською та німецькою мовами і тривалий час була основним джерелом відомостей про Східну Європу в цілому та про Україну зокрема. Зауважимо два важливих моменти в праці Меховіти. По-перше, він пише про українських козаків як селян-утікачів. По-друге, чітко розрізняючи поняття Московія та Русія, описує руські землі – географію, природу, населення України. «...Далі, біля Сарматських гір, живе народ руський, на чолі котрого стоять знатні люди з поляків у Коломиї, Жидачуві, Снятині, Рогатині, в Буско та ін... У напрямку до центру Русії лежить Львівська земля, а в ній добре укріплене місто того ж імені з двома замками – верхнім і нижнім. Це – столиця Русії. На північ ідуть округи Холмський і Белзький. Львівська ж земля в центрі...» Меховіта окремо описує українські землі, що належали тоді Польщі, і ті, що входили до складу Великого князівства Литовського, де «на південь за Київ живуть всі руські, говорять по-руському чи по-слов'янському, дотримуються грецького обряду й підпорядковуються патріарху константинопольському».

Слід згадати також свідчення сучасника Меховіти – італійця **Альберта Кампензе** – про Київ на Борисфені, який «є одним з найгарніших і найбагатших міст, незважаючи на те, що був пограбований і спустошений до краю жорстокістю й несамовитістю татар,

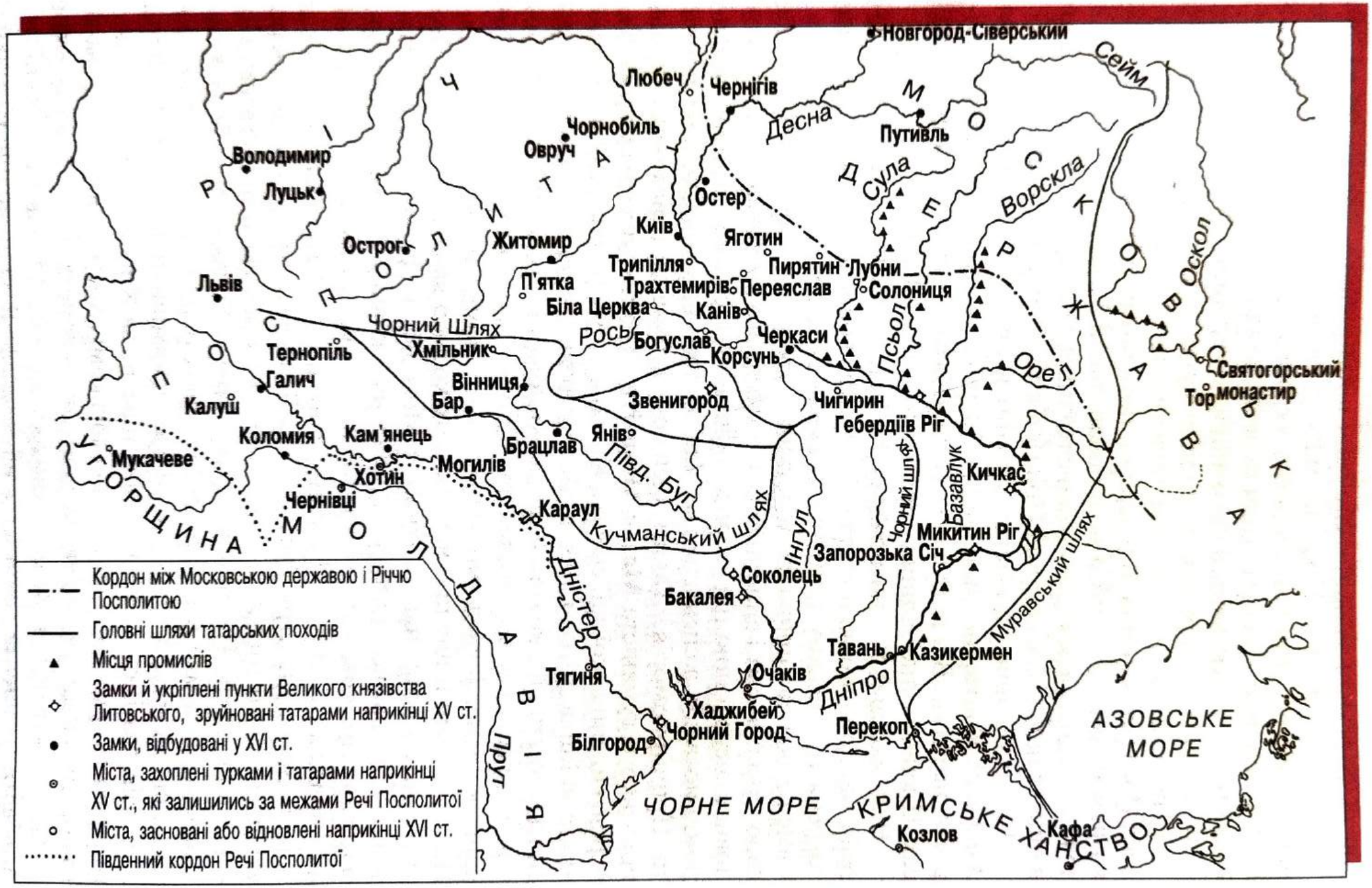

Українські землі у складі Речі Посполитої наприкінці XV–у XVI ст.

котрі ще й тепер, сусідуючи з Литвою, роблять часті напади на землі росів, від чого ці землі під цей час дуже мало заселені».

Перші згадки про козаків Двічі з дипломатичною місією побував у Москві посол австрійського імператора **Сигізмунд Герберштейн**, який у 1549 р. видав у Відні свої «Записки про Московію». Вони багато разів перевидавалися, а відтак були відомі Західній Європі. Описуючи сусідні з Московською державою народи, автор згадує українських козаків, яких називає «черкасами» (від назви м. Черкаси), їхнього старшого Остапа Дашкевича; русичів, котрі проживали в Києві, на Волині й Сіверщині. Крім багатьох інших зауважень, Герберштейн зазначає, що «південніше Черкас більше християнських поселень немає».

Із середини XVI ст. відомості про Україну-Русь знаходимо вже в наукових працях західноєвропейських учених, як-от: у німецького вченого-гуманіста **С. Мюнстера** («Космографія», 1541), у французького вченого-географа **Андре Тев'є** («Всесвітня космографія», 1578), у поляка, котрий навчався в Італії, **Яна Красінського** («Полонія», 1574) та в ін. Їхні твори мали величезний успіх у Західній Європі.

У 1550 р. Україною подорожував литовець Михайло Литвин, який залишив нам вельми цікаві описи про природні багатства Київщини й Наддніпрянщини – про родючі землі й багаті на звірину та птицю ліси й степи, про ріки, які «в час поповнення свіжою водою з джерел щорічно з початком березня наповнюються такою силою риби, що кинутий до неї спис насаджується й стоїть повисно, ніби встромлений у землю – так густо збивається там риба». За словами М. Литвина, над Дніпром у містах і селах живе багато народу, хороброго і вправного, а тому «в цій країні дуже легко набирають добрих воїнів». Він звернув увагу й на нещастя, що перешкоджають добробуту українців, – напади татар, знищення посівів сараною тощо.

«Кажуть, що ґрунт цієї країни такий добрий і плодючий, що коли залишається в полі плуг, то він протягом двох чи трьох днів так заростає травою, що знайти його тяжко. Країна наповнена медом і воском й могла б прогодувати величезну кількість отар, коли б була можливість їх розводити», – це вже із записок дослідника й археолога **Блеза де Віженера** (виданих у Парижі в 1573 р.) про Україну – Червону Русь (Галичину), Волинь і Поділля. Він пише, що українська земля «дуже добра, дуже плодюча, добре заселена й була б ще більше залюднена, якби не набіги татар...»

Наприкінці XVI ст. запорозьке козацтво вже було добре відоме в Європі успішними морськими походами, боротьбою з татарською агресією. Міжнародному авторитетові козаків сприяли також характеристики, дані іноземними мандрівниками й ученими. Наприклад, італієць **Гамберіні** у 1584 р. писав: «З козаків можна зібрати 14–15 тисяч добірного, добре озброєного війська, що прагне більше слави, ніж наживи, готового на всяку небезпеку. Їхня зброя

– шаблі й рушниці, яких у них ніколи не бракує. Здатні вони до війни пішої й кінної... дають собі добре раду на морі. Мають усякі човни, на них їздять у походи на чорноморські землі».

Саме ця обставина й спроба німецького імператора Рудольфа II взяти козаків до себе на службу привела на Січ його посла **Еріха Лясоту**. Влітку 1594 р. він цілий місяць жив на Запорозькій Січі, яка тоді розташовувалася на о. Базавлуку, а отже, мав добру нагоду спостерігати за звичаями й побутом козаків, описати устрій Січі. Запорожці у нього – це хоробрі й підприємливі люди, котрі з раннього віку «вправляються у військовому ділі й прекрасно вивчили ворога – турків і татар... Вони мають власні гармати й багато з них вміє поводитися з цією зброєю, так що при них є зайвим наймати й утримувати окремих гарматників... Їхня старшина задовольняється загальними пайками, не вимагаючи більше плати». Крім Запорозької Січі й козацтва, «на котре оглядається й ціла Польща», Лясота описав українські міста, через які він проїжджав: Львів, Кам'янець-Подільський, Київ, Прилуки (на Брацлавщині), Переяслав та ін.

ДОКУМЕНТИ

Із записок про українські міста Еріха Лясоти (1594)

Львів – столиця Червоної Русі. У місті є єпископська кафедра, воєводство, кастелянія й староство; має два замки: один у місті, інший поза містом на високій горі, звідки відкривається вигляд на декілька миль. У цьому місті багата торгівля: її ведуть переважно вірмени, які тут поселилися й мають прекрасну церкву, де й проводять богослужіння за звичаями свого обряду... Прилуки – велике, нове укріплене місто із замком; у ньому є 4 тисячі домів над річкою Десною*... Місто це оточене прекрасними й родючими ланами й пасовиськами, серед котрих розташовані поодиноко маленькі дивні будинки зі стрільницями, куди ховаються селяни від раптових нападів татар і обороняються від них; тому кожен селянин, йдучи на працю в поле, завжди має із собою рушницю на плечах і шаблю або тесак при боці; бо вони дуже часто перебувають у небезпеці перед татарами й майже ніколи не бувають у безпеці від них.

В. Січинський. Чужинці про Україну. – Львів, 1991. – С.15–16.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Визначте, що привертало увагу іноземців, які описували Україну. 2. Чому в XV–XVI ст. зростає інтерес іноземців до України? 3. З якою метою до України прибували іноземні дипломати?

*Ліва притока Південного Бугу.

8 ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ І КРИМ У XVI–XVII СТОЛІТТЯХ

Османська імперія

У XVI ст. турки володіли обширною територією на з'єднанні трьох материків – Європи, Азії та Африки. До Османської імперії входили Греція, Сербія, Угорщина, Албанія, Македонія, Фракія, Молдавія, Валахія, північне і частина східного узбережжя Чорного моря, Південна Грузія, півострів Мала Азія, Ліван, Сирія, Палестина, Месопотамія, Аравія, частина Вірменії, Алжир, Туніс, Єгипет та деякі невеликі країни. На чолі імперії стояв султан, а все її населення вважалося «рабами султана». Країна була поділена на провінції (ейялети) на чолі зі старшинами (бейлербеями), які під час війни командували й військами

Провінції поділялися на санджаки, а ті – на великі й малі володіння (зеамети й тимари).

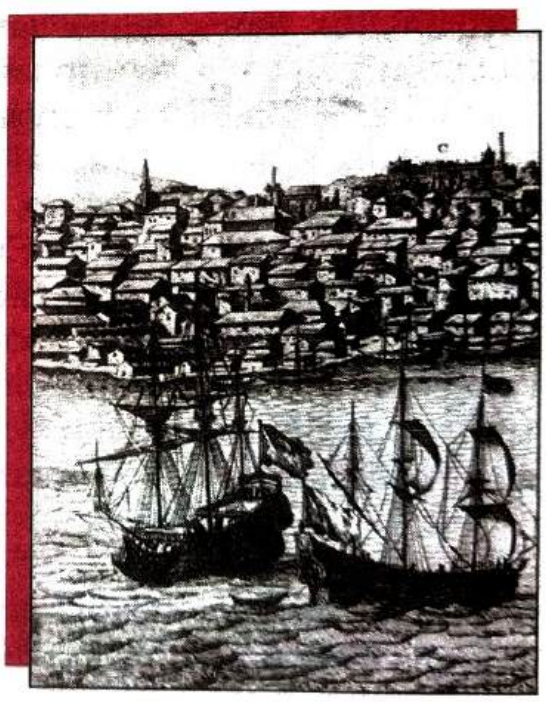

Константинополь. Фрагмент гравюри XVII ст.

Організація війська

Постійне турецьке військо складалося з ленних (за призовом) і оплачуваних воїнів. Тобто за володіння землею (леном) воїн повинен був відбувати військову службу.

Командування військом здійснювали два бейлербеї – один з них перебував у Європі, другий – в Азії, що давало змогу після оголошення походу дуже швидко організовувати військо.

1593 р. після повстання в Константинополі сипахів (ленних воїнів-кіннотників) в країні було здійснено реорганізацію війська.

До складу султанського війська входили неоплачувана кіннота й кінні допоміжні загони. Неоплачуваних кіннотників звільняли лише від податку. Тобто вони повинні були забезпечувати себе грабіжництвом.

Німецький дослідник середини XIX ст. з цього приводу писав так: «Горе країні, на яку вони нападали! Вогнем і мечем спустошували вони край, забираючи в рабство сотні тисяч людей. Чинити їм опір було майже неможливо, бо вони ніколи не вступали у вирішальний бій. Вони приходили й відходили, як морський приплив і відплив. Вони залишали за собою спустошений край, спалені дотла міста й села, обезлюднені місцевості».

Яничари Рівно п'ять століть (з 1326 р.) в Османській імперії існували яничари (тур. – нове військо) – регулярна піхотна армія. Спочатку військо комплектували з молодих військовополонених. Потім для поповнення армії почали примусово відбирати християнських хлопчиків, яких виховували у спеціальних навчальних закладах. Тут вони приймали іслам, вивчали турецьку мову, призвичаювалися до військового порядку й дисципліни. Військова служба – виключне заняття яничарів протягом усього їхнього життя. Два століття яничари вважалися найсильнішою у світі піхотою. Саме завдяки їм турки здобували перемоги на Балканах і в Європі. Наприкінці XVI ст. яничарів налічувалося близько 25 тисяч чоловік.

Яничарське військо складалося з трьох частин: одна несла гарнізонну варту у фортецях, друга перебувала у воєнних походах, третя становила гвардію султана. У таборі яничари дотримувалися дисципліни, а за його межами могли чинити будь-які грабіжницькі й бойові дії, не визнаючи над собою ніякої влади, навіть самого султана.

Жорстокість і грабіжництво яничарів на українських землях відображені в літописах та в усній народній творчості. В одній з історичних пісень «За річкою вогні горять» співається:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатства розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть.
Коло шиї аркан в'ється,
І по ногах ланцюг б'ється...

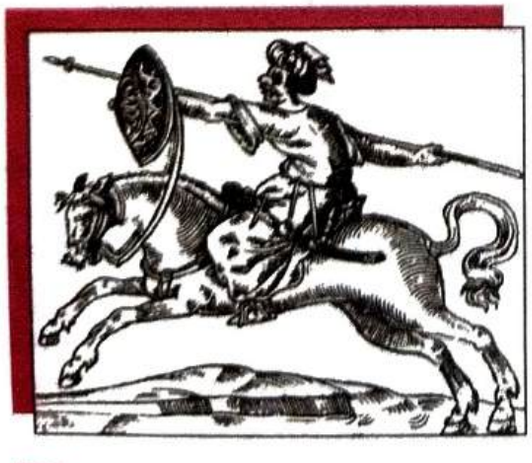

Турецький вершник. Гравюра XVII ст.

Флот Турецький флот у XVI ст. налічував майже 400 галер. На кожній з них було 180–200 моряків, 20 чоловік гарматної обслуги й 140–150 веслярів-невільників. На кожному кораблі стояло по одній великій та по 4 малих гармати. Підпускаючи ворожі судна на близьку відстань, турки раптово обрушували на них зливу стріл і куль, із войовничим криком вривалися на палуби кораблів противника й вступали в рукопашний бій.

Кримське ханство Кримське ханство в XVI ст. займало менше половини півострова. Інші багатші й родючіші землі разом із головним портом Кафою належали туркам.

За природними умовами територія Криму була неоднорідною. Південне узбережжя півострова – регіон виноградарства й садівництва. Керченська, Перекопська й Бахчисарайська округи – райони осілої землеробської культури. Взагалі в Криму в другій половині XVI ст. відбувався процес переходу від кочового скотарства до осілого землеробства, але досить повільно.

Земля Криму не могла прогодувати населення півострова. Нестача продуктів компенсувалася загарбанням здобичі під час воєнних походів. Як зазначають дослідники, більшість чоловічого населення Криму постійно перебувала в походах на Персію, в Європу і, насамперед, в Україну.

Васал імперії Османів Кримські хани з роду Гіреїв призначалися турецькими султанами і їм підкорялися. Проте у своїх діях хан залежав також від князів та воєнної знаті. Імперія вимагала від ханів точного виконання султанських фірманів (грамот), погрожуючи покаранням і усуненням із ханського престолу. Кожний новий хан називав себе «рабом шахиншаха», покірним його слугою, але, посівши престол, вимагав певної самостійності у вирішенні багатьох питань внутрішньої й зовнішньої політики ханства.

Відтоді як турки захопили Крим, вони почали включати в міжнародні договори статті, які нагадували про васальну залежність Кримського ханства від Османської Порти. Саме таким чином турки прагнули запровадити в Криму свої порядки.

У Криму турки мали укріплені міста-фортеці: Кафу, Керч, Єнікале, Перекоп, Мангуп, Інкерман, Балаклаву. У них вони тримали свої гарнізони. Крим був перетворений на воєнний табір і мав велику кількість фортець. Головна увага приділялася спорудженню укріплень у гирлі Дніпра й на Кримському перешийку.

Оскільки роль Кримського ханства у загарбницькій політиці Османської імперії була надзвичайно важливою, султан дбав про те, щоб хан постійно був покірний йому. Тому султани завжди тримали біля себе братів або синів хана. Кожен із них був кандидатом на ханський престол. Саме це й примушувало хана безвідмовно виконувати всі султанові повеління.

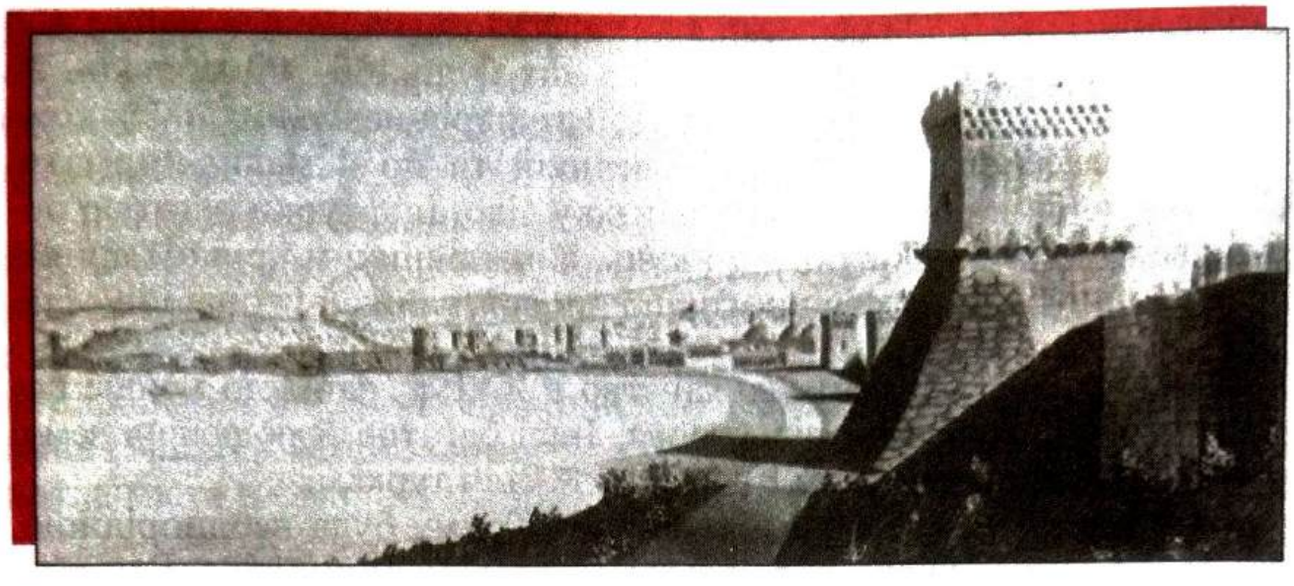

Кафа. Копія з гравюри невідомого художника XVII ст.

Ще за життя хан призначав своїм наступником калгу – рідного брата, а за його відсутності – свого старшого сина. Улуси й ясаки хан розподіляв також між членами свого роду.

Невільники Турецько-татарські загони, нападаючи на українські землі, не лише руйнували й грабували міста й села, а й забирали ясир – полон. Найсильніших молодиків використовували на галерах, земляних і будівельних роботах. Деякі працювали в землеробстві. Сотні тисяч невільників, серед яких було чимало українців, продавалися в рабство в містах Криму. До Криму іноземні купці привозили зброю, одяг, коней, а поверталися на кораблях, навантажених рабами. Тому невільники з України ча-

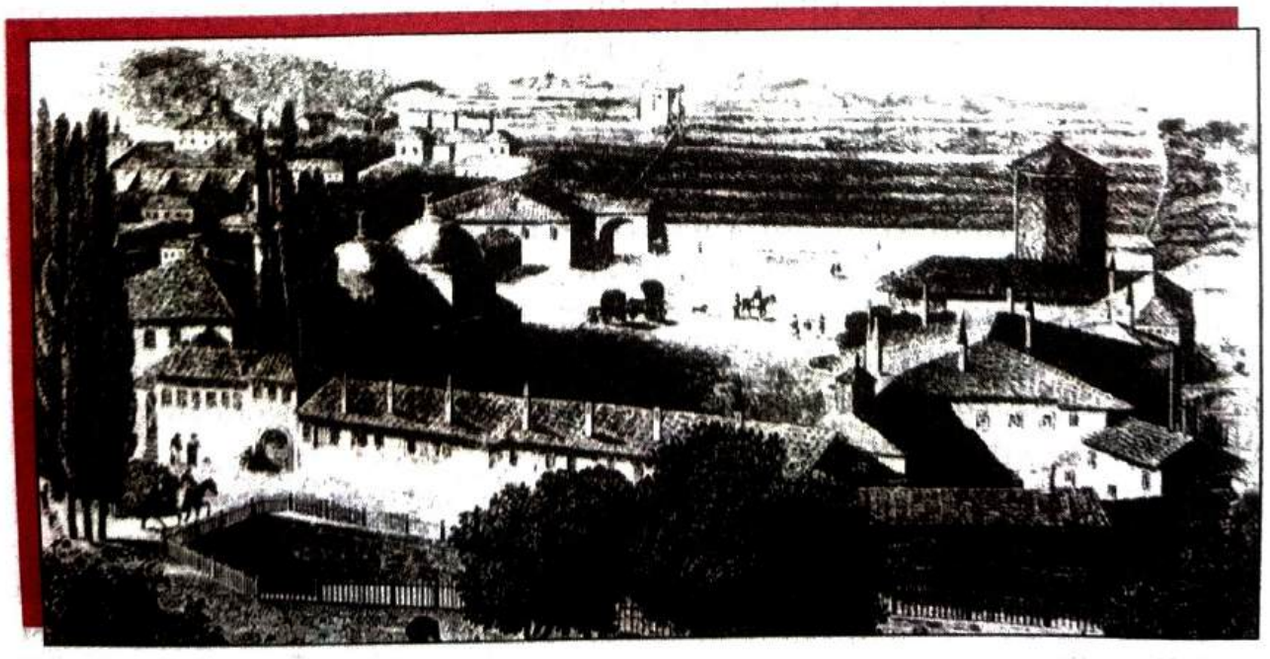

Бахчисарай. Ханський палац

сом опинялися в дуже віддалених країнах, хоча більшість із них залишалася в Туреччині й Криму.

Під час набігів татари влаштовували полювання на тих людей, за яких можна було взяти великий викуп. Однак не завжди їм вдавалося доставити ясир у Крим. Бо запорожці заздалегідь сповіщали жителів про небезпеку, організовували засідки й погоні за ворогом. Вони рятували бранців, та й самі полонені, добре знаючи місцевість, при нагоді втікали з полону. А доставлені в Крим зазнавали всіх нещасть рабського життя. Туга невільників за рідним краєм відобразилася в усній народній творчості.

У святую неділеньку то не
сизії орли клекотали,
То біднії невольники у тяжкій
неволі гірко заплакали:
Залізо-кайдани брязчали,
А вони собі угору руки знімали
та господа милосердно
прохали-благали:
«Дай нам, господи, дрібен дощик
із неба, а буйний вітер із Низу.
То чи не буде на Чорному морі
сильна хвиля вставати,
Та чи не буде із каторги
турецької якорів ізривати,
Бо тая каторга турецька
так нам доїла*, так нам доїла,
Залізо-кайдани ноги пообривало,
Козацькеє молодеє тіло
до костей постирало...

Тактика вторгнення

Проникнувши на територію України, татари два-три дні відпочивали неподалік від кордону. Потім орда розподілялася на три загони, які йшли у різних напрямках. Відтак ці загони розподілялися на дрібніші загони й знову розходилися в різних напрямках. Отже, татари оточували поселення з чотирьох боків, забирали здобич (людей, худобу, майно) і, навантажені, повільно відступали, уникаючи зустрічей з козаками.

До великих походів готувалися тривалий час. А тому в Україні про них дізнавалися заздалегідь і готувалися дати відсіч. Цьому сприяла й уся оборонна система південних кордонів України. Крім того, турецько-татарські вторгнення завжди викликали в Україні опір. Цей опір був особливо ефективним наприкінці XVI – на початку XVII ст.

*Доїла – надоїла, набридла.

ДОКУМЕНТИ

З опису кримських татар

Вони озброєні шаблею, луком із сагайдаком із 18–20 стрілами; за поясом у них ніж, кресало, щоб добувати вогонь, шило й 5 або 6 сажнів ремінних шнурів. Кожен з них має в кишені нюрнберзький годинник. Лише найзаможніші носять кольчугу, інші ж не мають нічого, йдуть на війну, вважай, голими. Усі вони дуже сміливі і вправні на конях, але у них погана посадка, бо ноги надто зігнуті із-за коротких стремен, і сидять вони на конях так, як виглядала б мавпа, посаджена на хорта. Однак усе-таки вони дуже вправні на конях і настільки спритні, що на повному чвалі перестрибують з одного коня, який засапається, на іншого, котрого ведуть за вуздечку, щоб швидше тікати під час погоні. Кінь, не відчуваючи на собі господаря, одразу ж перебігає праворуч від нього, тримаючись весь час поруч із ним, щоб бути в зручному місці, коли вершник схоче пересісти на нього з тією спритністю, яка їм властива при перестрибуваннях. Ось як ці коні привчені служити своїм господарям...

Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990. – С.55–56.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Визначте на карті межі Османської імперії. 2. Чим були спричинені грабіжницькі походи татар і турків на українські землі? 3. З якою метою татари й турки захоплювали ясир?

9 КОЗАЦТВО НА ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ. ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ

Після поразки

Після трагедії в урочищі Солониця, де козаки втратили свої кращі сили, артилерію, бойові знамена й клейноди, вони на деякий час припиняють антипольську боротьбу. Проте невдовзі після придушення повстання під проводом С. Наливайка потреба в козаках виникла знову. Польща, втручаючись у молдавські справи, звернулася до них по допомогу. Запорожці погодилися за умови повної реабілітації козаків, відновлення їхніх привілеїв і прав. Їм було це обіцяно, і козаки взяли участь у війні.

У 1600–1602 рр. козацьким гетьманом був **Самійло Кішка**, який домігся від уряду «дарування провин». Водночас уряд посилав козаків у військові походи в Молдавію, Семиграддя, далеку й холодну Ліфляндію. У ліфляндському поході багато запорожців загинуло від голоду й холоду, бо уряд не платив обіцяних грошей і не забезпечив козаків необхідною амуніцією.

Самійло Кішка

Уособленням найкращих рис українського козака, людиною героїчною й кмітливою постає в історичній думі «Самійло Кішка» – цей славнозвісний козацький ватажок. У ній ідеться про повстання невільників на турецькій галері 1599 р., очолене С. Кішкою.

С. Кішка народився на Брацлавщині. Був обраний запорозьким гетьманом. Під час одного з морських походів у середині 70-х років XVI ст. потрапив у турецький полон. 25 років він був невільником на турецькій галері. Скориставшись висадкою турків на берег біля м. Гезлева (Євпаторії) і обдуривши варту, С. Кішці вдалося здобути ключі й відімкнути замки ланцюгів. Невільники дочекалися повернення турків, перебили команду й повернулися в Україну:

Тогда турки-яничари
у галеру входжали,
Безпечно спати полягали;
а которії хмельні бували,
на сон знемагали,
Коло пристані Козловської
спати полягали...
Тоді Кішка Самійло
полуночної години дождав,
Сам меж козаків устав,
Кайдани із рук, із ніг
у Чорне море пороняв...

Самійло Кішка незабаром був знову обраний запорозьким гетьманом. Січовики поважали його не лише за хоробрість, а й за мудрість, бо вмів ладнати з королівською владою заради збереження козацьких вольностей і прав, значно урізаних після поразки повстань К. Косинського й С. Наливайка.

Загинув С. Кішка далеко від рідної землі, у Лівонії, куди в 1602 р. за наказом короля відправився з 2000 козаків. Та слава про нього навіки залишилася в пам'яті українського народу.

Турецько-татарські напади

Не минало й року, щоб турки й татари не вторгалися в Україну, не спалювали її сіл і містечок, не вбивали людей, не брали ясир. Річ Посполита не могла забезпечити захист своїх південних володінь від цієї агресії. Замки й фортеці на кордоні зі степом перебували в занедбаному, напівзруйнованому стані. Вони підтримувалися й оборонялися лише силами міщан і козаків. Ось про що свідчать літописи. 1589 р. численне татарське військо вторглося на Поділля й дійшло до Львова. Воно захопило величезний полон – чоловіків, жінок, дітей. Лише завдяки козакам, які перестріли їх у Дикому Полі, полоненикам пощастило повернутися додому.

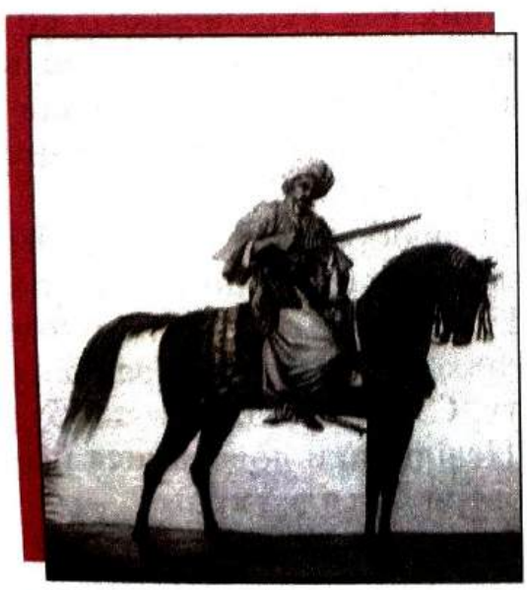

Турецький вершник

1616 р. татари вторглися на Поділля, «умиваючи по лікті руки в нашій крові й спустошуючи все вогнем і мечем». Хан похвалявся, що знищив тоді 200 сіл та містечок і що кожен татарин захопив не менше семи невільників.

Переломним моментом в історії Османської імперії була поразка, завдана їй польсько-українськими

військами під Хотином у 1621 р. Вона розвіяла міф про непереможність турків. Однак турецько-татарські орди ще довго спустошували українські землі.

Боротьба з турецько-татарською агресією була одним із головних завдань українського козацтва.

«Доба героїчних походів»

Перші два десятиріччя XVII ст. були періодом найуспішніших морських походів запорожців.

Інколи запорожці йшли в морські походи самі або погоджували свої дії з донськими козаками. У поході 1600 р. було захоплено 10 турецьких галер з усіма припасами, козаки напали на порт Варну, визволили полонених і взяли здобич – 180 тисяч золотих. Навесні 1602 р. запорожці на 30 чайках і відбитих у турків галерах вийшли в море й розбили під Кілією турецьку ескадру.

1608 р. запорожці пішли в сухопутний похід на Кримське ханство, здобули Перекоп і зруйнували його укріплення, а вже наступного року вони, запливши на 16 чайках у гирло Дунаю, спалили міста-фортеці Ізмаїл, Кілію і Білгород. 1614 р. запорожці двічі перепливали Чорне море й штурмували турецькі прибережні міста Трапезунд і Синоп. Навесні 1615 р. на 80 чайках козаки напали на околиці турецької столиці Стамбула, спалили гавані Мізевни й Архіокі. Коли ж турецький флот наздогнав козаків у гирлі Дунаю, вони, захопивши турецькі кораблі, спалили їх біля Очакова. За наказом султана татарська орда напала на Волинь і Поділля, щоб помститися запорожцям. Однак турецький флот, що відправився проти козаків у Дніпровський лиман, був розбитий ущент.

1616 р. запорожці здійснили один із найзначніших своїх морських походів – на Кафу, невільничий ринок у Криму. Тоді козаки знищили 14 тисяч турецьких воїнів, потопили турецькі галери («каторги»), визволили багато полонених. У цих боях особливо прославився запорозький ватажок Петро Сагайдачний.

Взагалі козаки ніколи не ставили своїм завданням завоювання чужих територій. Нападаючи на міста-фортеці, винищуючи турецький флот, запорожці тим самим послаблювали військову силу противника, знищували фортечні гарнізони й здобували трофеї. А найголовніше – визволяли полонених, захоплених турками й татарами під час набігів на українські та московські землі.

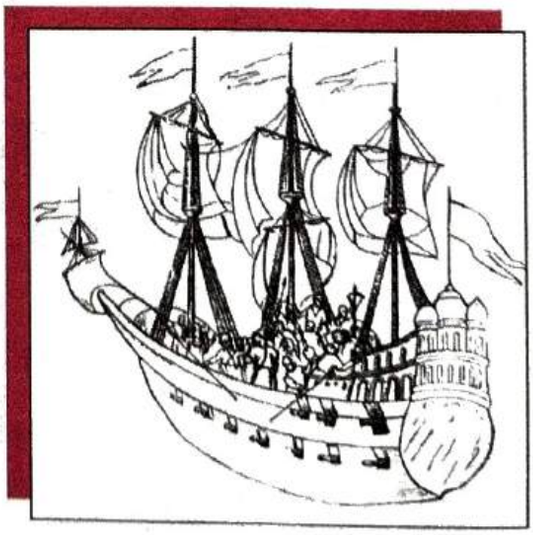

Запорозький корабель. Зображення на морському прапорі Війська Запорозького XVIII ст.

Морські походи приносили славу запорожцям і сприяли піднесенню їхнього авторитету в європейському світі. Посол Венеції в Криму італієць Дасколі Д'Ортелі свідчив: «Козаки такі відважні, що не лише за рівних сил, але й 20 чайок не бояться 30 галер падишаха, як це видно щорічно на ділі».

А це характеристика турецького хроніста Мустафи Наїми: «Можна впевнено сказати, що не знайти в усьому світі людей більш відважних, які б менше думали про життя або менше боялися смерті. Як розповідають досвідчені у військових справах люди, ця боротьба своїм умінням і хоробрістю у морських битвах переважає всі інші народи».

Гетьман Петро Сагайдачний

Петро Конашевич Сагайдачний був за походженням шляхтич із Самбірського повіту в Галичині. Здібного хлопця батько віддав до Острозької академії, де він навчався 8 років. Потім працював чиновником суду.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. Сагайдачний став запорозьким козаком. На Запорожжі виявилися його найкращі якості: сміливість, військові та адміністративні здібності, розсудливість, висока культура. Він був організатором морських походів до Кримського ханства й Османської імперії, зокрема походів на Очаків, Перекоп, Синоп і Кафу.

Сагайдачний обирався обозним, кошовим отаманом. А невдовзі за великий авторитет, військове уміння, удачу в походах його обрали гетьманом. Це сталося у 1616 р.

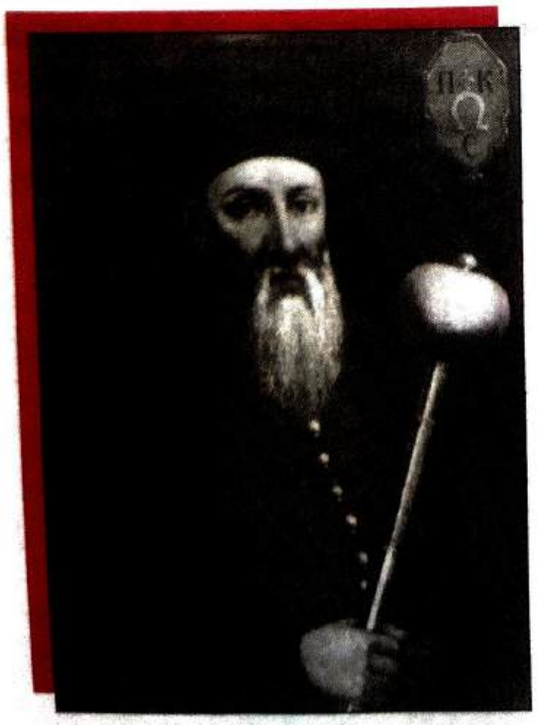

Петро Конашевич Сагайдачний

Період гетьманування П. Сагайдачного був дуже складним. Одним із перших результатів його діяльності було наведення дисципліни в козацькому середовищі. Окремі козацькі загони він зумів перетворити на військо з суворою дисципліною.

Польща під тиском турків намагалася припинити кримсько-турецькі походи козаків, значно обмежити козацький реєстр, але здійснити цього їй не вдалося. А незабаром козаки знову стали в пригоді Польщі. 1618 р. король Сигізмунд III віддав наказ реєстровим козакам гетьмана Сагайдачного рушати походом на Москву, щоб допомогти королевичу Владиславові. Сагайдачний одразу ж висунув свої вимоги: розширити права ук-

раїнського народу й припинити утиски православних. 20-тисячне козацьке військо П. Сагайдачного взяло Путивль, Лівни, Єлець, Шацьк і, підступивши до Москви, з'єдналося з військом королевича. Гетьман стояв біля Арбатських воріт, проте Москву не штурмував. Повернувши на Калугу, козаки пішли на Київ. Причини таких дій Сагайдачного невідомі. Можливо, він хотів своїм походом продемонструвати силу й значення запорозького козацтва, можливо, в Московській державі вбачав потенційного союзника у майбутній боротьбі з Польщею.

На захист православ'я

Повернувшись з московського походу, Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства. Це означало, що фактично гетьман поширює свій титул на всю козацьку Україну, бере під захист усе православне населення України й повертає Києву значення її культурно-релігійного центру. Отже, козацтво перетворилося на провідну силу українського суспільства в його визвольній боротьбі.

На захист православ'я був скерований наступний крок Сагайдачного. Скориставшись перебуванням у **1620 р.** в Києві єрусалимського патріарха Феофана, гетьман домігся від нього висвячення нового православного київського митрополита й п'ятьох православних єпископів для п'яти єпархій.

Патріарх єрусалимський Феофан

Після вдалого походу на Перекоп і звільнення полонених, захоплених татарами під час нападу на землі Московської держави, Сагайдачний спорядив до Москви **посольство П. Одинця**. Посольство доставило до Москви звільнених полонених і розпочало переговори про спільні дії проти татар і турків, а також про певний тиск московського уряду на Польщу у справі захисту православних. Продовженням переговорів було спорядження до Москви того ж року посольства київського митрополита Йова Борецького.

Польща внаслідок походу на Москву уклала з нею вигідне **Деулінське перемир'я (1618)**, діставши Смоленськ, Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб та інші міста. Козацький реєстр зменшився до 3 тисяч чоловік. Невдовзі козакам було заборонено ходити на Крим і Туреччину.

Битва під Цецорою

Незважаючи на перемир'я, польські найманці (лісовчики) допомагали союзникові Польщі австрійському імператорові Фердинанду у війні з турецьким васалом воєводою Семиграддя (Трансільванії) Габором. До того ж до султана доходили відомості про планування козаками великого морського походу. Турки почали готуватися до війни проти Речі Посполитої. Єдине, що могло відвернути війну, – це знищення поляками прикордонних українських міст-фортець та ліквідація козацтва.

У липні **1620 р**. козаки на двохстах човнах здійснили успішний морський похід на Стамбул, потім здобули і спалили Варну. Туреччина оголосила війну Речі Посполитій. Влітку 1620 р. турецько-татарські війська вступили в Молдавію. Польське військо коронного гетьмана Станіслава Жолкевського 1620 р. числом усього п'ять тисяч зустрілося з великим турецько-татарським військом біля с. Цецори поблизу Ясс. Поляки були вщент розбиті, Жолкевський загинув. У бою загинув і чигиринський сотник Михайло Хмельницький, а його син, майбутній гетьман Богдан Хмельницький, потрапив у полон. Як пояснює причину поразки поляків літописець, Жолкевський «без козаків війну вів і мовив так: «Не хочу я разом з Грицями воювати, нехай ідуть до ріллі або свиней пасти». Залишившись без армії, польський уряд вимушений був звернутися по допомогу до козаків. До спільного з поляками походу закликав козаків і єрусалимський патріарх. Козацька рада ухвалила взяти участь у війні, але згоду свою обумовила збільшенням реєстру, ліквідацією обмеження в правах та привілеях, визнанням православного митрополита Йова Борецького та відмовою від призначення урядом гетьмана реєстрових козаків. З цією ухвалою П. Сагайдачний з посольством поїхав до Варшави.

Хотинська битва

А тим часом 160-тисячне турецьке та 100-тисячне татарське військо, очолюване молодим султаном Османом II, виступило проти Польщі. Це змусило уряд піти на значні поступки козацтву. Наставленого поляками старшого над реєстровими козаками Бородавку було усунено з посади, а гетьманом реєстрового козацтва, якого визнавали і запорожці, затверджено П. Сагайдачного.

П. Сагайдачний на чолі 40-тисячного війська вирушив до міста-фортеці **Хотин**, де табором стояло польське військо Ходкевича.

Наступного дня турецьке військо також підійшло до Хотина і одразу ж вдарило на ще недостатньо укріплений козацький табір, розміщений на передових позиціях об'єднаних військ Речі Посполитої.

Турки й татари розраховували розбити козаків, а потім уже без особливих труднощів – польське військо. Козаки, підтримані поляками, дали туркам належну відсіч. Наступного дня турки знову

пішли атакою на козацький табір, але козаки знову дали відсіч і навіть перейшли в контратаку. Найжорстокіша битва відбулася на третій день, 4 вересня. Проте й цього разу козаки не лише відбили наступ, а й, вийшовши з табору при підтримці поляків, вибили турків з їхніх позицій, понищили їхні гармати і захопили турецький обоз.

Командування мало намір дати вирішальний бій туркам 12 вересня. Основна роль у наступі знову відводилась 20 тисячам кінних та піших козаків, які вночі мали підкрастися до табору турків і здійснити напад. Козаки вже майже дісталися турецьких шатрів, як пішов дощ, від якого міг змокнути порох у рушницях. Ходкевич наказав відступити.

У таборі почалося невдоволення. Козаки вимагали від Сагайдачного покинути поляків і повернутися в Україну. Тільки завдяки авторитету Сагайдачного вдалося втримати козаків від відступу. Дізнавшись про смерть Ходкевича, турки 28 вересня усіма силами вдарили на польське і козацьке війська. Однак цей напад також не мав успіху, а тому наступного дня турки запропонували переговори.

У Хотинській війні 1620–1621 р. вирішальну роль відіграли українські козаки на чолі з П. Сагайдачним. Ця його роль визнавалася навіть польськими хроністами та істориками. У боях гетьман Сагайдачний отримав численні поранення. Сучасники свідчать, що додому він повертався на подарованому королевичем Владиславом возі в супроводі королівського лікаря. **22 квітня 1622 р.** легендарний гетьман помер у Києві. Власне майно він заповів поділити на три частини – дружині й двом братським школам (Київській та Львівській). Поховали його у Богоявленській церкві Братського монастиря. Ім'я гетьмана Петра Сагайдачного стоїть в одному ряду з найвизначнішими постатями українського народу.

ДОКУМЕНТИ

Із книги київського поета Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного», виданої 1622 р.

...У тім війську стрічали і князя, і пана,
Не одного з них мали провідцю-гетьмана.
І Петро Конашевич гетьманив на славу,
Його лицарство знають усюди по праву.
...Хто хотів би найповніш діло описати –
Конашевича Петра й світові подати,
З грецького поета той мусив би в Гомера
Зичить розуму або ще у Димостена.

...Про народження Петра варто розказати,
Як дорогу до наук став він прокладати.
У перемиських краях виріс у Підгір'ї,
В Церкви східної його виховали вірі,
Він пішов до Острога для наук поштивих,
Що там квітли як ніде за благочестивих
Тих князів, котрі там мудрість покохали,
І майно, і кошти на ті школи віддавали,
Щоби юні до наук схильності набрали
І для рідної землі корисні ставали.
Хай фундація б ота, Боже, в нас не зникла!
Славу нашу б підняла, як чинити звикла!
Конашевич, в Острозі досить літ проживши
І науки у письмі нашому заживши,
Здібність у душі відкрив сильну до звитяжства,
В Запорозьке він пішов славнеє лицарство;
І отам немало теж, поміж них живучи,
Діла рицарського скрізь пильно стережучи,
Досягнув, що військо те в гетьмани обрало,
Мужньо з ним воно татар, турків розбивало.
Він за гетьманства свого взяв був місто Кафу –
Цісар турський там зазнав немалого страху!
...На безсмертну заслужив славу, наш гетьмане!
Ні, вона у забутті, певно, не постане;
Поки Дністер і Дніпро многорибні плинуть,
Поки справи всі твої славно будуть линуть.
Не впадеш у глибину забуття безличну,
Не загинеш у літах – маєш славу вічну!..

Марсове поле: Героїчна поезія на Україні X – першої половини XVII ст. – К., 1988. – Т.1. – С.208–221.

ЗАПИТАННЯ

1. З якою метою запорозькі козаки здійснювали морські походи до турецьких берегів? 2. Які основні причини останніх війн Речі Посполитої з Туреччиною? 3. Назвіть основні причини поразки й перемоги військ Речі Посполитої в битвах під Цецорою та Хотином. 4. Прочитавши уважно документ і матеріал розділу, розкажіть біографію Петра Конашевича Сагайдачного.

10 КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ 20–30-х РОКІВ XVII СТОЛІТТЯ

Назрівання повстань

Смерть Петра Сагайдачного була великою втратою для козацтва й України в цілому. Серед козаків і міських братчиків розпочалася боротьба двох ідейних течій щодо відносин із Польщею. Послідовники Сагайдачного дотримувалися тези «через компроміси до вольностей», тобто вважали, що, йдучи на певні поступки Польщі, можна зберегти права й вольності козацтва та захистити православ'я. Їх підтримували заможніші козаки й більшість міщан. Рядові козаки й селяни-кріпаки вважали, що потрібні рішучі дії й поліпшити своє життя можна тільки зі зброєю в руках.

Становище ускладнювалося ще й тим, що після Хотинської війни, яка принесла козацтву славу, уряд не тільки не виконав даних козакам обіцянок, а й не виплатив належну їм платню, більше того, зменшив козацький реєстр. Тому козаки вважали, що вони не повинні підкорятися королеві й вели власну політику. Постійна загроза козацьких нападів змушувала султана тримати для охорони узбережжя значні військові сили. На скарги султана польський король направляв на Запорожжя своїх урядовців, які вимагали від козаків припинити напади на Туреччину, оскільки Польща з нею підписала перемир'я. Козаки вважали це за образу, завдану королем після Хотинської війни, тому відповідали: «Мир укладав король, а не ми!» Такі незалежні дії козаків дали підставу королеві у своїй інструкції на місцеві сеймики (1625) стверджувати, що козаки «зреклися підданства»: «Домашнє своєволля бере гору й так заповзято, що й самим нам тяжко, і із сильними сусідами нас розсварює, забувши зовсім віру й підданство, вони уладили собі окрему державу. Наступають на життя й майно невинних людей. Вся Україна їх слухає. Шляхтич у домі своїм невільний. По містах і містечках королівських вся управа, вся влада в руках козаків: захоплюють собі судочинство, закони встановлюють». Цей уривок – яскраве свідчення зростання авторитету козацтва в українському суспільстві, про визнання населенням його керівної ролі.

Куруківська угода

Напружені відносини між урядом і козаками не могли довше тривати. У **1625 р**. 30-тисячне польське військо на чолі з гетьманом Станіславом Конецпольським вирушило на приборкання козаків. Йому протистояло Військо Запорозьке **Марка Жмайла**, до якого приєдналися повстанці з міщан і селян. Головна битва відбулася неподалік м. Крилова біля Курукового озера. Сили були нерівними. Наслідки бою можна було передбачити, хоча поляки так і не змогли здобути укріплених позицій запорожців. Зрештою, справу вирішив не бій, а суперечності серед козаків. Помірковані запорожці під проводом Михайла Дорошенка вступили в переговори з поляками.

Польські комісари й козацька старшина підписали так звану **Куруківську угоду**. Згідно з нею козацький реєстр налічував шість тисяч чоловік, інші повинні були повернутися до своїх колишніх панів, а таких козаків було майже 40 тисяч. Старшині та реєстровцям визначалася платня з королівської казни. Реєстровці обирали свого гетьмана, але затверджувати його повинен був король. Жити реєстровці могли тільки на державних землях («королівщинах»).

Угода певною мірою задовольняла інтереси лише заможного козацтва. А рядові козаки («випищики») були незадоволені. Примусити їх повернутися до своїх панів ніхто не міг. Вони пішли на Низ (на Запорожжя), де був головний центр козаччини й центр формування сил для боротьби з Польщею. Старшина намагалася скерувати їхню енергію на походи проти татар і турків.

В одному з таких походів у Крим загинув гетьман М. Дорошенко.

Михайло Дорошенко

Ой на горі та женці жнуть,
А під горою,
Попід зеленою,
Козаки йдуть.
Попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Веде запорізьке
Хорошенько!

А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний!..

У пісні згадується визначний козацький ватажок, який за гетьмана П. Сагайдачного був хорунжим, – Михайло Дорошенко, дід майбутнього гетьмана Петра Дорошенка. Разом із Сагайдачним він бував у далеких походах, зокрема брав участь у Хотинській битві 1621 р. Це був розумний та відважний воїн. Після героїчної смерті П. Сагайдачного за короткий час гетьманську булаву три-

мали Д. Барабаш, Я. Бородавка, О. Голуб. Нарешті булава знайшла свого гідного володаря – Михайла Дорошенка.

Гетьманування М. Дорошенка припало на складний період. Шляхетська Польща посилила наступ на український народ і православну церкву, на права Війська Запорозького. З півдня тиснули осмілілі після смерті Сагайдачного турки і татари. Саме Дорошенкові довелося після розгрому повстання під проводом М. Жмайла підписувати Куруківську угоду з поляками (1625). Він належав до поміркованої течії козацтва, котра вважала необхідним не йти на відвертий конфлікт із польською владою задля збереження своїх «вольностей».

М. Дорошенко реорганізував реєстрове козацтво, утворивши 6 полків як територіально-адміністративних і військових одиниць. Реєстрове військо в цей час становили 6000 козаків.

У 1626 р. він розбив велику кримську орду, котра прорвалася аж до Білої Церкви.

У 1628 р. склалися сприятливі умови для морського походу на турецькі володіння. Оттоманська Порта в цей час зайнята була приборканням свого васала – Кримського ханства, хан котрого Шагін-Гірей почав боротьбу за незалежність. М. Дорошенко на чолі 4-тисячного козацького війська на швидкохідних чайках дістався до прибережних турецьких фортець. Козаки звільнили багато українських невільників, захопили зброю і попливли назад. Великий галерний флот турків побоявся вступати в бій і відступив до турецьких берегів.

Незабаром 150 запорозьких чайок з'явилися під мурами Стамбула. З боєм увірвалися козаки до турецької столиці, взяли великі трофеї і майже безперешкодно повернулися додому. Через деякий час туди ж було здійснено й третій похід. Воєнні сили Оттоманської імперії були приборкані. Походи Михайла Дорошенка наводили жах на турків і принесли йому славу по всій Україні.

Ще у 1624 р. між Військом Запорозьким та кримським ханом Магмет-Гіреєм і калгою Шагін-Гіреєм було укладено угоду про спільні дії проти ставленика турецького султана в Криму Джанібек-Гірея. Очолювані М. Дорошенком козаки у 1628 р. прийшли в Крим і, об'єднавшись з військами Шагін-Гірея, завдали серйозного удару ворогові. Вже була близька перемога. Та як тільки в бою загинув Шагін-Гірей, його воїни перейшли до Джанібек-Гірея і стали вбивати козаків. У цьому бою загинув славний гетьман Михайло Дорошенко. А козакам удалося вирватися з оточення, з боями вони пройшли весь Крим і повернулися на Січ.

Повстання 1630 року

Суперечності між реєстровими козаками й запорожцями призвели до того, що вони почали обирати собі окремих гетьманів. У 1629 р. запорожці обрали гетьманом досвідченого й відомого завдяки успішним морським походам **Тараса Федоровича (Трясила)**. А вже наступно-

го року він очолив козацько-селянське повстання. До повстанців приєдналися й реєстрові козаки.

Слід зауважити, що в 20–30-і роки національно-визвольний рух перемістився на Лівобережну Україну. Це обумовлювалося насамперед тим, що там, де раніше відбувався колонізаційний процес, завершувався термін пільг, наданих слобожанам, після чого їх примушували відбувати панщину. Тому слобожани, тікаючи від арештів, поповнювали ряди запорозьких козаків, а під час повстань ставали їх учасниками.

Повстання охопило Полтавщину, Київське Полісся й Запорожжя. Повстанці нападали на панські маєтки, вбивали власників, управителів, орендарів, шинкарів. Головні бої відбулися під Переяславом. Найкровопролитнішим був бій 15 травня 1630 р., названий «Тарасовою ніччю». Козаки вщент розгромили добірне шляхетське військо С. Конецпольського, який змушений був піти на переговори, наслідком яких стало збільшення козацького реєстру до 8 тисяч осіб. У творі «Тарасова ніч» Т. Шевченко писав:

...Обізвавсь Тарас Трясило
Віру рятувати,
Обізвався, орел сизий,
Та й дав ляхам знати!
Обізвався пан Трясило:
«А годі журиться!
А ходім лиш, пани-брати,
З поляками биться!»

...Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-пани –
Нікуди тікати!..

Проте суперечності між реєстровими козаками й запорожцями не припинилися, а загострилися ще більше. Реєстровці потрапили під магнатсько-шляхетський вплив. А запорожці прагнули розширити свої привілеї, виявляли свою незалежність. Тим більше, що їхній міжнародний авторитет був досить високим. До них по допомогу зверталися уряди різних європейських держав, які брали участь у Тридцятилітній війні (1618–1648). Правителі держав і дипломати, як свідчать історичні джерела, навіть обговорювали питання, чи не можуть запорожці створити свою незалежну від Речі Посполитої «державу».

«Пункти заспокоєння» У 1632 р. помер король Сигізмунд III. Козаки зробили спробу домогтися участі своїх представників у сеймі, на якому обирався новий король, але їх туди не допустили. Вони вимагали скасування реєстру, щоб урівняти всіх козаків, повернути права й майно православній церкві. На сеймі православних підтримав литовський магнат Криштоф Радзивілл. Незважаючи на бурхливий протест католиків, новообраний король Владислав IV пішов на поступки. Православна церква відновила права на відправлення богослужіння за своїм обрядом, володіння церквами й монастирями, друкарнями, школами, існування братств і обрання свого митрополита. Це були так звані **Пункти заспокоєння православних**. Поступки короля обумовлювалися як наданою колись козаками допомогою королевичу Владиславу в його боротьбі за престол московського царя, так і необхідністю не ускладнювати відносини з козаками в умовах польсько-московської війни, яка вже почалася. Однак ці «пункти заспокоєння» не принесли спокою, бо противники свободи віровизнання перешкоджали їхній реалізації.

Спорудження на Дніпрі фортеці Кодак Щоб перетнути втікачам шлях на Запорожжя й приборкати козаків, С. Конецпольський запропонував урядові збудувати на Дніпрі біля гирла р. Самари фортецю. У ній передбачалося утримувати сильний польський гарнізон, який зміг би придушувати будь-яке повстання, оскільки всі вони починалися із Запорожжя.

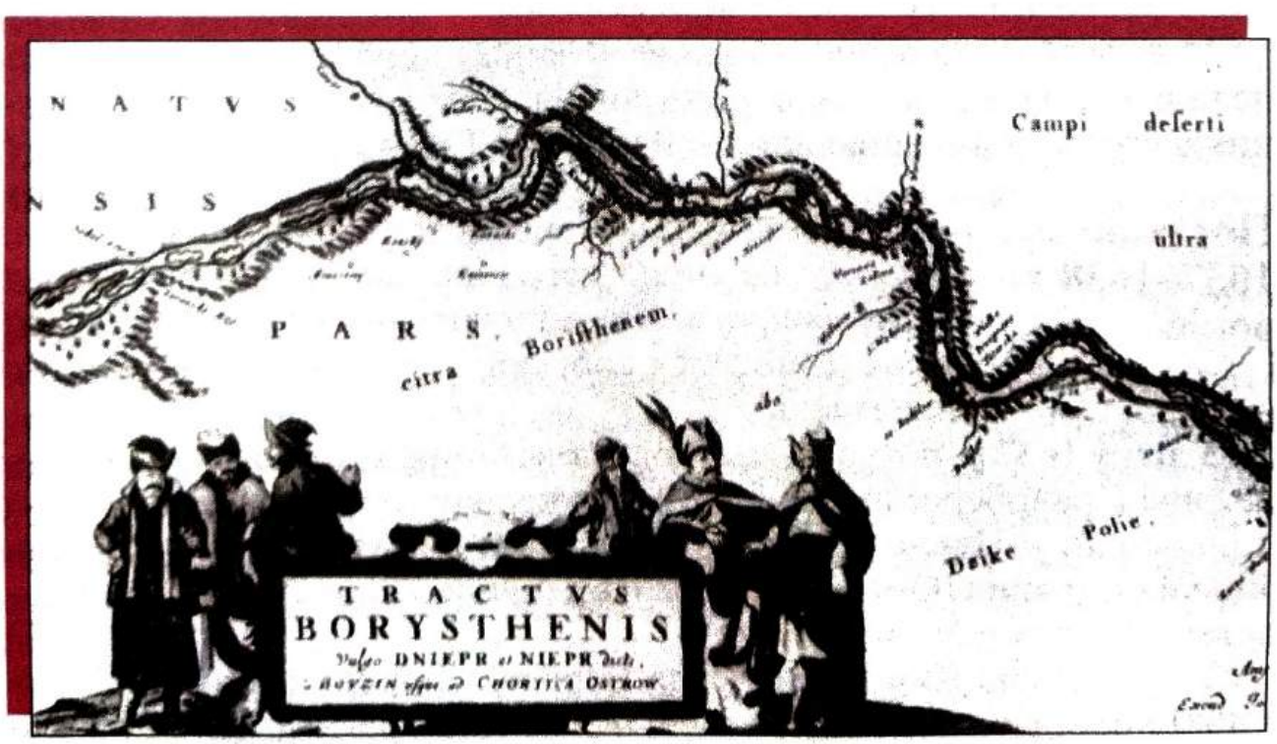

Фрагмент карти України Г. Л. де Боплана із зображенням Дніпра

Спорудженням **фортеці Кодак** керував французький інженер **Гійом Левассер де Боплан**, який перебував на польській службі.

У липні **1635 р.** фортецю було збудовано. У ній розмістився гарнізон з 200 найманців-драгунів на чолі з французьким капітаном Ж. Маріоном.

Запорожці вбачали в будівництві фортеці небезпеку для себе. Здавалося, фортеця була незборимою: навколо неї глибокі рови, за ними височенні земляні вали, а на них – дубова засіка з вікнами й бійницями для гармат та рушниць. Брама в Кодаку була міцна, кована залізом, обабіч неї стояли дві вежі. Зі сходу й півдня фортецю захищали Дніпрові кручі, з півночі – глибокі байраки, із заходу лежав рівний степ, і тому тут були найміцніші укріплення.

Існує переказ, нібито С. Конецпольський, ідучи оглядати фортецю, глузливо говорив козакам, що тепер їхній вольниці настав кінець. Тоді ж присутній на оглядинах сотник реєстрових козаків Богдан Хмельницький засміявся. «Ти чому смієшся?» – запитав гнівно Конецпольський. «Тому, ясновельможний гетьмане, – відповів Хмельницький, – що маю думку: все те, що людина може збудувати, вона може й зруйнувати».

Іван Сулима

Восени 1635 р. із морського походу повернувся кошовий отаман І. Сулима. Скликана на Січі рада обрала його гетьманом. І тоді через два тижні фортецю було зруйновано, гарнізон перебитий. Її відбудували поляки у 1639 р., гарнізон фортеці збільшився втричі. Через 9 років після тривалої облоги фортецю візьмуть козаки Б. Хмельницького. До наших днів збереглися залишки фортеці у селі Старі Кодаки неподалік від аеропорту м. Дніпропетровська.

Узяття фортеці розпочало нове козацьке повстання, яке тривало недовго. Внаслідок зради реєстровців Сулиму та його прихильників схопили й відправили до Варшави. Там вони були страчені.

Повстання 1637–1638 років

Антипольські настрої серед козацтва зростали, причому не лише серед «випищиків», а й серед реєстрових козаків, які навіть ціною зради І. Сулими не домоглися собі привілеїв чи хоча б якихось полегшень.

Улітку 1637 р. розпочалося нове повстання, яке охопило Лівобережну і Правобережну Україну. Його керівниками були талановиті полководці – **Павло Бут (Павлюк)**, **Дмитро Гуня**, **Карпо Скидан**, **Яцько Острянин (Остряниця)**. Селяни швидко вливалися в ряди повстанців, громили своїх панів.

У битвах під Кумейками (біля Черкас) і Боровицею (біля Чигирина) козаки зазнали поразки від польського війська, яке чисельно їх переважало. Почалися переговори, у яких посередником виступав польський комісар Адам Кисіль (київський воєвода, прихильник ко-

заків). Він переконав реєстровців погодитися на умови поляків, запевняючи, що Павлюк не буде покараний. Та коли Павлюк і колишній козацький гетьман Томиленко опинилися в руках поляків, їх було негайно страчено. Скидану й Гуні вдалося пробитися на Запорожжя.

Козаки змушені були дати розписку про свою покору. У ній згадується й ім'я військового писаря Богдана Хмельницького. Польський гетьман Микола Потоцький призначив старшим над реєстровцями Іллю Караїмовича.

Незважаючи на обіцянку, реєстровцям не вдалося приборкати Запорожжя. Повстання тривало на Лівобережній Україні.

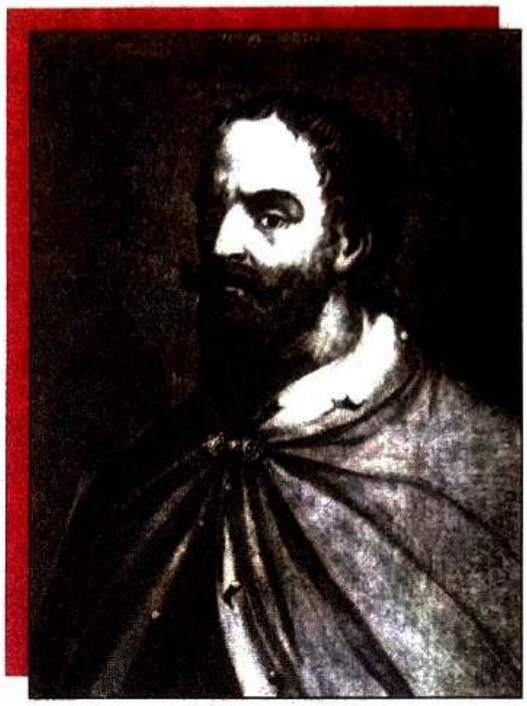

Яків Остряниця

Навесні 1638 р. козаки на чолі з Я. Острянином вийшли із Запорожжя і розбили поляків під Голтвою. Проте загони Я. Острянина захопившись переслідуванням відступаючих поляків, попали в засідку й були розбиті. Бої під Лубнами й Жовнином закінчилися поразкою запорожців. Я. Острянин із частиною козаків перейшли кордон Московської держави й поселилися на Слобожанщині.

Незабаром козаки Д. Гуні змушені були також піти на переговори з урядовими військами й капітулювати. Сам Гуня з частиною запорожців врятувався на Дону. А поранений Карпо Скидан потрапив у полон і, очевидно, був страчений.

Ординація 1638 року

Ще до закінчення повстання польський сейм схвалив «**Ординацію Війська Запорозького реєстрового**». Згідно з «Ординацією» реєстр міг включати 6 тисяч чоловік, інші оголошувалися кріпаками. При цьому ліквідовувалася виборність козацьких старшин.

Керівником козаків призначався комісар із шляхти. Те саме стосувалося осавулів і полковників. З козаків можна було обирати лише сотників і отаманів. Тоді ж чигиринським сотником став Б. Хмельницький. Селянам і міщанам заборонялося вступати до козаків і видавати за козаків заміж своїх дочок. Козаки мали право жити тільки в прикордонних містах (Черкасах, Каневі, Чигирині, Корсуні та ін.).

Відбудовувався Кодак, збільшувався його гарнізон.

Після поразки повстання козаки змушені були визнати польську «ординацію». Здавалося, що Україна вже не має сил для подальшої боротьби за своє національне визволення.

Опришки Не залишалися осторонь визвольної боротьби українського народу й західноукраїнські землі. У Галичині, на Закарпатті та Буковині антифеодальний та національно-визвольний рух відбувався у формі **опришківства**. Уперше в документах опришки згадуються 1529 р. Як Запорожжя на східних землях, так Карпати на західних були опорним пунктом поборників свободи. Саме туди, в гори, тікали скривджені селяни й міщани, створювали там невеликі загони, потім спускалися з гір і нападали на маєтки шляхти, орендарів, корчмарів, лихварів. Захоплене майно, як правило, роздавали бідноті.

Опришок

Опришків підтримувало місцеве населення. Їхня партизанська тактика із раптовими ударами давала змогу вести тривалу успішну боротьбу. На цьому етапі зброєю опришків були луки, списи, сокири (векери). Серед ватажків опришків відомі М. Гатала, Г. Кардаш, С. Солінка, В. Чепець та ін.

Оскільки опришківство мало антифеодальний характер, то в ньому брали участь також селяни інших національностей – молдавани, поляки, словаки, угорці.

«Золотий спокій» Придушивши повстання, польський уряд, магнати, шляхта розпочали жорстокий терор на українських землях. Один із сучасників писав: «А повернувши ляхи додому, в городах, яких хотіли, козаков брали і на палі вбивали і із своїх маєтностей... виганяючи, великоє з них посмевиско чинили». Порятунок від цього фізичного винищення й сваволі народні маси знаходили у втечах – на Запорозьку Січ, на Слобожанщину й Дон.

Масові втечі й переселення козаків, міщан, селян непокоїли шляхетську Польщу, і вона вживала заходів, щоб покінчити з цим явищем. По-перше, влітку 1639 р. спішно була відновлена Кодацька фортеця й посилений гарнізон з метою перепинити потік втікачів на Січ. На самій же Січі для контролю за діями запорожців було поставлено гарнізон урядових військ. По-друге, Польща вимагала від московського уряду видачі українських переселенців зі Слобожанщини й Дону. Але повернути їх назад було неможливо. На нових місцях переселенці засновували слободи й міста та влаштовували на неосвоєній землі своє життя на козацький лад.

Десятилітній період після придушення козацько-селянських повстань характеризується відносним затишшям, хоча документи

свідчать про різні форми прояву протесту проти соціального й національно-релігійного гніту. Польський уряд вважав, що йому вдалося встановити «**золотий спокій**» на українських землях. Та він недооцінив потенційної енергії пригнічених мас. Народ принишк, чекаючи сприятливих обставин для нового виступу.

ДОКУМЕНТИ

1. Ось як описує штурм Кодака Андріян Кащенко в історичному оповіданні «Над Кодацьким порогом»:

«Сулима, лишивши козаків у діброві, сам із курінними отаманами пішов оглядати Кодак. З Гострої могили він дуже добре розглянув башти й вали Кодака й зрозумів, що зі степу неможливо наблизитися непомітно, а треба підходити з одного боку глибоким байраком, а з другого – попід скелями Дніпра. Він наказав робити драбини, рубати чагарник і в'язки в'язати. У кожного козака за плечима була в'язка хмизу, а на всяку півсотню одна драбина. Рушили до фортеці.

У Кодаку стояв тоді полк жовнірів під командуванням француза полковника Маріона.

Ніч. Усі спали. Тільки вартові перегукувалися.

З поля Сулима тільки три сотні козаків поставив, щоб перейняти втікачів. За сигналом (пугували сичі) у рівчаки полетіли в'язки хмизу, і кожен курінь почав накидати собі через рівчак греблю, щоб нею перейти до валу. Вартові не могли зрозуміти, що робиться за окопом. Коли вибухнув перший постріл, козаки вже накидали собі греблі й посунули на шанці. Тепер козаки вже не таїлися, навколо Кодака збилася буча. Стріляли у вартових, тягли драбини до стін, рубали сокирами засіки, палили хмиз, щоб підпалити засіки...»

2. «Про Сулиму, Павлюка, ще й про Яцька Остряницю» (історична пісня, записана в 1928 р. в Харкові від кобзаря П. Древченка):

Не схотіли сучі ляхи
Попустити й трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки
Та й через пороги, –
Спорудили над Кодаком
Город-кріпосницю,
Ще й прислали в Кодак військо,
Чужу-чужаницю.
Їде бурлак чи комишник
Порогом-водою,
Його лове чуже військо
Й оддає в неволю.
Зажурились запорожці,
Що нема їм волі
Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі.
Обізвався серед Січі
Курінний Сулима:
«Гей, давайте, хлопці, зварим
Вражим ляхам пива!»
Обізвавсь Павлюк – хорунжий:
«Допомоги дати!
Щоб ту лядську перепону
Нащент зруйнувати!»
Добре Павлюк та Сулима
Ляхів частували –
Військо вибили дощенту,
Кодак зруйнували.
Як зачув це Конецпольський,

Зібрав своє військо,
Обступили пани-ляхи
Всю Січ Запорозьку.
А ще взяв той Конецпольський
З козаків данину –
Хорунжого Павлюка,
Ще й Павла Сулиму,
Та й повезли ж у Варшаву
Павлюка й Сулиму,
Та й на тяжку муку-кару
Всім ляхам на диво.
Наробили вражі пани
У Варшаві дива,
Як помирав на майдані
Курінний Сулима.
А Павлюк, на диво шляхті,
Жив-здоров лишився,
Бо Замойко Хома, писар,
За нього вступився.
Повернувсь Павлюк додому,
У Січ Низовую,
Та й задумав Павлюк знову
Бить шляхту гнилую.
Знайшов Павлюк побратима –
Орла Остряницю,
Що не раз пускав із ляхів
Шляхетську кровицю.
То не хмари з буйним вітром
З Дніпра налягають –
То Павлюк та Остряниця
Ляхів обступають.
Силу ж панів перебила
Голота бурлацька,
Та не хтіла в одно стати
Старшина козацька.
Звеселився пан Потоцький
Про таку негоду,
Під Кумейками в неділю
Напав на голоту.
Ой превражі пани-ляхи,
Що ж ви наробили?
Скільки ж бідних запорожців
Ви з світу згубили!
А старшини боровицькі
Лиш про себе дбали,
Потоцькому Павлюка
Самі упіймали.
Везуть пани Павлюка
Селом Боровицею,
Ще й скрутили йому рученьки
Назад сирицею.
Ой повезли ж Павлюка
Ляхи у Варшаву,
Шляхті вражій на потіху,
На тяжкую кару.
За отаманом Остряницею
Женуть ляхи кіньми
Ще й біжать піщаницею;
Пани хочуть Остряницю
упіймати.
А славне Військо Запорозьке
Щоб посікти-порубати.
А що ж отаман Остряниця?
Перелетів Дніпро з кошем,
Як лебідь-птиця.
Що за річкою за Сулою
Остряниця прогнав панів-ляхів
До болота до Супою...
Та й повів свій кіш
Отаман Остряниця
У московські землі,
Щоб там поселиться.
Уклонився Остряниця
Воєводі Білгородському,
Та все ж таки не смердючому
Ляхові Потоцькому.

Історичні пісні. – К., 1961. – С.176–178.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чим були викликані повстання 20–30-х років XVII ст.? 2. Які наслідки повстань 20–30-х років? 3. Уважно прочитайте текст пісні й визначте її відповідність історичній дійсності.

11

ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА ДО СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

У глибоку давнину

Закарпаття – складова частина етнічної й державної території України. З глибокої давнини й до сьогодення цей регіон називали по-різному: Карпатська Русь, Угорська Русь, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Закарпатська Україна, а також просто Закарпаття.

На підставі археологічних досліджень можна собі уявити історію Закарпаття, починаючи з періоду кам'яного віку. Поява й зростання кількості населення обумовлюється тут передусім сприятливими кліматичними умовами, багатством флори й фауни, покладами солі та корисних копалин. Найбільш ранні сліди проживання людей на цій території датуються 10 тис. до н.е.

Археологічні знахідки свідчать, що вже в останні століття до н.е. в культурі населення Закарпаття чітко простежуються елементи протослов'ян.

У III–I ст. до н.е. на Закарпатті проживали люди так званої латенської культури. Археологи відкрили близько 50 поселень цієї культури.

У середині I ст. до н.е. Закарпаття з його високорозвинутою металообробкою, ювелірною й гончарною справами, землеробством потрапляє під владу Римської імперії.

Велике переселення народів (IV–VII ст.) змінило етнічну й політичну ситуацію в Центральній Європі, а водночас і в Закарпатті. Тут інтенсивно розселяються слов'яни та неслов'янські племена. Вони проживають у долинах річок і займаються переважно землеробством і скотарством.

Закарпаття періоду Київської Русі

Нестор Літописець, описуючи розселення слов'янських племен згадує про **білих хорватів** у Подунав'ї. За свідченням того ж Нестора, «київський князь Олег у 907 р., ідучи в похід на Візантію, взяв із собою багато воїнів – полян, древ-

лян, сіверян, хорватів, тіверців». Остання згадка про білих хорватів як одне із східнослов'янських племен Київської Русі належить до 992 р. (за князя Володимира). Ці хорвати мають спільне походження з хорватами, котрі проживають нині на Балканах.

Хорвати в IX–X ст. жили по обидва боки Карпат, мали «гради» – укріплені центри, навколо яких виникали поселення. Так з'явилися перші міста, і тоді ж утворилося перше політичне об'єднання з центром в Унгограді (Ужгороді) на чолі з **князем Лаборцем**.

Проте в IX–X ст. слов'янське населення Закарпаття потрапило у сферу політичного й культурного впливу Першого Болгарського царства і Великої Моравії. Більше того, у період розквіту Великої Моравії частина Закарпаття, що примикала до Словаччини, входила до її складу. А наприкінці IX ст. у Південно-Східній Європі виникла **Угорська держава**.

Угри, або **мадяри**, прийшли на Дунай зі сходу – через приазовсько-донські степи, з передгір'їв Південного Уралу. Ці племена кочівників-скотарів на чолі зі своїми вождями Альмашем і Арпадом 896 р. перейшли через Карпати й зайняли територію верхів'їв р. Тиси й Середнього Дунаю. Звідти здійснювали й походи в Італію, Німеччину, Болгарію, Візантію. Після поразок, завданих німецькими королями (середина X ст.), угорці припинили походи на захід і остаточно осіли на Подунав'ї, зайнявшись землеробством.

У період розквіту Київської Русі Закарпаття було її південно-західним рубежем. На кінець XII ст. на землі Закарпаття починає зазіхати Угорська держава.

Угорські феодали завойовували землі Карпатської Русі поступово. Першими були підкорені Ужгород, Мукачеве, Берегове, Севлюш, Хуст. Отже, до середини XIII ст. Угорщина завоювала всю територію Закарпаття. Агресії угорських королів у Галичині успішно протистояли галицькі князі, які робили спроби визволити Закарпаття. За правління Лева Даниловича вдалося приєднати частину Закарпатської Русі до Галицько-Волинського князівства з містами Мукачевим та Береговим. Однак утримувати це володіння галицькі князі змогли тільки сорок років. Потім Закарпаття завоювала Угорщина, і воно почало називатися «Угорська Русь».

Під владою угорських феодалів

У XIII ст. у складі Угорщини Закарпаття було поділене на три **комітати** (**жупи**): Ужанський, Березький і Угочанський. Після приєднання Східного Закарпаття в 1303 р. виник ще одни комітат – Мараморoський. На чолі комітатів стояли призначені королем **ішпани** (**жупани**), які мали адміністративну, військову й судову владу.

На Закарпатті було багато фортець («градів»), навколо яких розміщувалися королівські володіння («домінії»). Військово-служила знать місцевого походження швидко змадяризувалася.

Носіями національної культури залишалися селяни, міщани, дрібна шляхта, православне духовенство. Що стосується православ'я, то воно тут утвердилося ще в IX ст. Найбільшими монастирями вважалися Мукачівський, Грушівський, Краснобрідський. Однак сильнішими й багатшими були католицькі монастирі.

Господарство Поступово зростало феодальне землеволодіння, а разом із ним і населені пункти – міста й села. Найвищими станами суспільства були магнати й військово-служилі люди – **немеші**.

Селянство складалося з різних за правовим становищем груп. Кількість вільних селян-общинників зменшувалася й відповідно збільшувалася чисельність залежних селян. Усе селянство перетворилося на категорію панщинних селян, які відбували панщину й сплачували податки. Вільними залишались переважно переселенці-угорці.

Чільне місце в господарській діяльності належало садівництву й виноградарству. На 75 % територія Закарпаття була вкрита лісом. Його використовували насамперед як будівельний матеріал, окрім того, робили посуд, діжки, бочки, коші для зберігання збіжжя тощо, а також використовували деревину для добування смоли, поташу, випалювання вугілля.

Серед промислів значне місце належало видобуванню солі. У XIV ст. центром солевидобування було м. Солотвине. Видобуток солі вважався королівською монополією. Серед інших промислів можна назвати борошномельний та використання мінеральних вод.

У XVI–XVII ст. на Закарпатті діяло багато мануфактур (особливо в Мараморощині) з обробки деревини, заліза й шкіри. Феодали мали свої каменоломні, лісопильні, водяні млини. У середині XVII ст. з'явилися мануфактури з виробництва скла й паперу (папірні).

Закарпатські міста поділялися на державні (королівські) й приватні (феодальні). Найбільшими королівськими містами вважалися Ужгород, Мукачеве, Берегове, Севлюш, Хуст. В містах існували ремісницькі цехи, відомі з кінця XIV ст.: каменярський, кравецький, шевський, пекарський, столярський.

Розвиток сільського господарства, зростання міст, ремесел і промислів вимагали торгового обміну продукції. Торгували на щотижневих торгах та сезонних (або річних) ярмарках. На право проведення ярмарок необхідно було отримати королівський привілей. Це давало значні прибутки державній казні й місту, де вони відбувались. Ярмарки проводилися також у великих селах. На них продавалася продукція не лише місцевого виробництва (як на торгах), а й привезена з віддалених земель.

Жваву торгівлю закарпатські купці вели з Молдавією, Словаччиною, Чехією, Галичиною, Польщею та Балканськими країнами, звідки привозили металеві, ювелірні й скляні вироби, дорогий посуд, зброю, шовкові тканини, прянощі. Вивозили вироби з деревини, шкіри, сукно, вино, сіль, худобу, поташ.

Іноземна колонізація Після завоювання Закарпаття Угорщиною королі щедро роздавали земельні маєтки в краї угорським феодалам. Зі сходу насувалася волоська колонізація – із Семигралдя оселилися **волохи**, які на «волоському» праві засновували в гірських долинах села, мали самоуправління, сплачуючи землевласникові **чинш** (грошовий податок).

На запрошення угорських королів у Закарпаття переселилися також **німецькі колоністи**. Вони осіли у низинних районах, у басейнах річок Тиси, Тереси, Тереблі, Боржави, Латориці. Найбільше німецьких колоністів було в Мукачевому, Береговому, Севлюші, Хусті, Тячеві, Солотвині, Сігеті. Німці не створювали окремих поселень, а селилися поруч з українцями та угорцями. Проте вони отримали привілеї на користування своїм німецьким правом. Німецькі колоністи були здебільшого ремісниками.

Антифеодальний рух Експлуатація народних мас призвела до антифеодальних повстань. Найбільше повстання в Угорщині, що охопило й Закарпаття, вибухнуло **1514 р**. Його очолив семиградський селянин **Дьєрдь (Юрій) Дожа**, котрий за хоробрість у боях з турками одержав титул **немеша** (шляхтича). Приводом до повстання став заклик папи римського і угорського короля до організації загонів **куруців** (хрестоносців) для боротьби з турками. Всім їм обіцяли відпущення гріхів, міщанам – звільнення від мита, а селянам – звільнення від панщини. Влітку таких куруців налічувалося майже 100 тисяч.

Протидія феодалів і переслідування ними куруців (своїх підданих) призвели до того, що куруци повернули зброю проти них, вимагаючи скасування кріпацтва й розподілу землі. Вони розправлялися із землевласниками та місцевою адміністрацією. Спільно із селянами діяли також бідні священики та ченці.

У липні–серпні того самого року повстання було придушене, почалися жорстокі розправи над його учасниками. Д. Дожу, наприклад, спалили живцем. Із селян стягнули матеріальні збитки, завдані феодалам. Восени 1514 р. угорський сейм схвалив ряд заходів, спрямованих на посилення влади феодалів. Заходами передбачалося знищити всіх учасників повстання, конфіскувати маєтності заможних повстанців і віддати їх тим, хто придушував антифеодальний та антиурядовий виступ, позбавити міста привілеїв.

Катастрофа 1526 року Кривава розправа над куруцами стала прологом політичної трагедії Угорщини. У **1526 р**. у битві під Могачем турки розбили об'єднану угорсько-чеську армію. Наслідком цієї поразки був поділ Угорщини на три частини – між Туреччиною, Австрією та Семиграддям. Закарпаття було поділене між Семиграддям (Мукачеве, Берегове,

Севлюш, Хуст, Тячів) та Австрією (Ужанський комітат). Отже, Закарпаття перетворилося на арену безперервних боїв. Тут воювали між собою Семигралдя й Австрія, тут грабували міста й села турки й татари, сюди проривалися шляхетські війська Польщі.

Ці воєнно-політичні події призвели до змін етнічного складу населення Закарпаття. У Мараморoському й Березькому комітатах збільшилася питома вага німецьких колоністів, які оселилися тут через релігійні утиски на батьківщині. Наприкінці XVI ст. посилилася колонізація галицьких русинів (лемки, бойки, гуцули). Як і скрізь, колоністи отримували на певний час пільги, а згодом поповнювали ряди кріпосних селян. Влада ж феодалів над селянами була настільки необмеженою, що вони навіть визначали, який одяг та взуття мають носити селяни.

Релігійне життя

У XVI ст. на Закарпатті почали поширюватися **лютеранство** й **кальвінізм**. Ідеї Реформації з Німеччини та Швейцарії знайшли відгук як у селянському, так і в феодальному середовищі. Однак проникнення нової віри супроводжувалося здебільшого збройними сутичками між протестантами й католиками, а також руйнуванням протестантських храмів.

Католицька церква, втративши частину пастви, що перейшла в протестантизм, зміцнювала свої позиції шляхом проголошення унії з православною церквою. На відміну від Польщі, тут католики згодні були піти на поступки православним, тобто зберегти їхню обрядовість, богослужіння рідною мовою, за умови визнання зверхності папи римського.

Підготовка до запровадження унії тривала кілька років. Вона завершилася **1646 р.** проголошенням унії. Все це була справа вищого католицького й православного духовенства. Однак насильницьке запровадження унії викликало опір народних мас.

Суспільні рухи XVI–XVII століть

Цей період на Закарпатті позначився поширенням опришківства. Виникненню руху опришків сприяли природні умови: гори, ліси, печери і т. д.

На початку XVII ст. Закарпаття охопило антигабсбурзьке повстання на чолі з І. Бочкаї, спричинене релігійними мотивами. Австрійський цісар Рудольф II підтримував католиків, а Бочкаї був кальвіністом. У результаті Бочкаї став правителем Угорщини й Семигралдя, а угорцям надавалося право обіймати всі державні посади. На сеймах 1608 і 1609 рр. було визнано право українців Закарпаття на автономію.

Після смерті Бочкаї Закарпаття було втягнуте в релігійні війни між католиками й протестантами.

У 1631 р. в Північній Угорщині вибухнуло могутнє селянське повстання, що охопило й Закарпаття. Його очолив П. Чесар. Угорські, словацькі, русинські (українські) селяни виступали за ста-

ру віру, проти феодальної експлуатації. Наступного року об'єднані сили австрійського імператора Фердинанда III і князя Трансільванії (Семиграддя) Ракоці I придушили селянське повстання.

Подальший антифеодальний і визвольний рух на Закарпатті пов'язаний із впливом Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

ДОКУМЕНТИ

Розвиток освіти на Закарпатті в XV–XVII ст.

Новим у розвитку освіти в Закарпатті, як і в усій Угорщині, є поява в XV–XVI ст. парафіяльних шкіл у містах і містечках, в окремих великих селах, де зосереджувалася значна кількість ремісників, торговців, організовувалися ярмарки й базари. Серед них слід у першу чергу назвати початкову школу, відкриту в 1401 р. в Ужгороді. Пізніше такі ж школи були відкриті в Береговому (1467 р.), Мукачевому (1552 р.), Севлюші та Хусті, у ряді містечок Мараморощини – Тячеві, Сігеті, Солотвині тощо. Ці школи продовжували перебувати під контролем священиків, церковних управ.

Про роботу парафіяльних шкіл достовірних відомостей немає. Вважається, що навчання в них проводили наймані, переважно мандрівні, вчителі, частина з яких приїжджала з Галичини, Словаччини чи навіть із Чехії. Згодом у містах з'явилося по кілька парафіяльних шкіл. В Ужгороді нова школа згадується у середині 80-х років XVI ст., а в Мукачевому – у 1627 р. В ужгородській школі, що знаходилася на Цегольнянській вулиці, у середині XVII ст. працював найманий «руський учитель» М. Мамайдович, який, ймовірно, навчав дітей рідною мовою. У цей час виникали школи і в ряді сіл – Бедевлі, Чорному Потоці, Великій Копані, Чинадієві, Великих Лучках, Чорнотисові та ін. Після поширення в Закарпатті ідей протестантизму в XVI–XVII ст. у містах і селах почали виникати реформаторські школи. Особливо це було характерним для південних районів Закарпаття та окремих населених пунктів Мараморощини, де проживало чимало німецьких переселенців – солекопів, лісових майстрів, ремісників. Усього в 80-х роках XVII ст. у Закарпатті діяло щонайменше 40 шкіл.

Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1993. – Т.1. – С.166.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. У чому полягають особливості історичного розвитку Закарпаття? 2. Дайте характеристику національного складу населення Закарпаття в XIV–XVII ст. 3. Визначте, у чому проявлялися відносини Закарпаття з іншими українськими землями.

12 СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Далека окраїна

Окрему, відмінну від інших земель, історію мала Слобідська Україна, або Слобожанщина. Нині – це українські та російські землі Харківської, Сумської, частини Донецької (до р. Бахмутки), частини Луганської (до р. Айдар), Воронезької (правобережжя Дону від Коротояку до Богучару і м. Калач на лівому березі Дону), Курської (Глушково, Суджа) областей.

У добу Київської Русі це була окраїнна територія держави, населення якої, займаючись господарством, відбувало ще й сторожову службу. Під час монголо-татарського іга ці землі були спустошені. Люди, котрим пощастило врятуватися від смерті та полону, переселилися за Дніпро. А територія, надзвичайно мало залюднена, входила до обширного Дикого Поля.

У XVI ст. цією територією пролягав один із головних шляхів татарських набігів на українські та російські землі – Муравський шлях. Він починався в Криму, далі – через Перекоп, по межиріччю Дніпра й Сіверського Дінця в напрямку до м.Тули. Від шляху відгалужувалися ще два шляхи – Ізюмський та Кальміуський, що також пролягали Слобожанщиною.

Уряд Московської держави, прагнучи колонізувати ці землі, а отже, і закріпити їх за собою, а також з метою захисту населення будує укріплені лінії із замками й фортецями («засіки»).

З розширенням кордонів Московської держави на південь тут поселяються втікачі-невільники та прикордонна сторожа. Цю сторожову службу в XVI ст. виконували переважно українські козаки. Отаманами козацьких загонів були М. Черкашенін, М. Федоров, Т. Сліпецький, С. Висоцький, які не лише давали відсіч татарам, а й за завданням царя чи з його дозволу самі ходили в походи проти них. У боротьбі проти татар слобожанські козаки діяли спільно з донськими козаками.

З другої половини XVI ст. українські переселенці брали активну участь у будівництві міст. Так, існують документи про будівництво

Святогорський монастир

«черкасами» й «дніпровськими козаками» міста Цареборисова (період правління Бориса Годунова). Ці ж «черкаси» були й сторожовим гарнізоном Цареборисова.

У XVI ст. тут виник Святогірський монастир (на правому березі р. Сіверського Дінця, неподалік від впадіння в нього р. Оскола). Його споруди збереглися до нашого часу. На своїх землях монастир дав притулок селянам, котрі стали постійними жителями цього краю.

Сторожові пости українських козаків першої половини XVII ст. поклали початок багатьом нині існуючим містам і селам Слобожанщини.

Нова хвиля колонізації

Більш активне переселення українців на Слобожанщину і прикордонні райони Московської держави припадає на 30–40-і роки XVII ст. Це було спричинене, насамперед, зростанням небезпеки з боку татар, що викликало зацікавленість уряду у притокові переселенців, а також поразкою українських козаків у повстаннях 30-х років. Після цих повстань почалися репресії, які змушували не лише козаків, а й представників інших станів українського суспільства переселятися разом із сім'ями, майном та худобою на Слобідську Україну.

Одним із перших переселенців на Слобожанщину був гетьман Яцько Острянин, керівник козацько-селянського повстання проти польсько-шляхетського гніту 1637–1638 р. Після поразки в битві з польським військом біля с. Жовнина (нині Черкаської обл.) він зі своїм полком (понад 1000 козаків) поселився на території Московської держави. По дорозі до них приєдналися сім'ї козаків, селя-

Шляхетна українська пані

Українська селянка

ни, міщани. Отже, на нові землі прибуло майже 3 тисячі осіб. Всі вони поселилися біля Чугуєва. А незадовго до приходу Я. Острянина тут осіла двотисячна група українських переселенців.

Царський уряд всіляко підтримував українських козаків, селян і міщан. Адже це були здебільшого відважні воїни, котрі мали великий досвід у боротьбі з татарами. Тому й вимоги Польщі повернути їй підданих залишалися без уваги. Наприклад, після повстання 1637–1638 рр. польські посли вимагали від царського уряду видати 20 тисяч українців. Бояри ж і представники Думи відповіли: «Про перебіжчиків у докончанні (договорі), щоб їх віддавати, не написано, а ніхто їх не кличе, а хто сам прийде, як же його віддати».

Управління Переселенці утворювали окремі поселення або осідали в існуючих містах – Білгороді, Курську, Валуйках, Воронежі, Єльці, Карачеві та ін. Тут вони проживали поряд з московським людом. Якщо в місті була значна кількість переселенців-українців, то вони створювали окрему слободу («черкаську»). На чолі української общини стояв отаман, якому підпорядковувалися сотники, а сотникам – десятники. Тобто управління тут було організоване за козацьким зразком. Контроль над переселенцями здійснював воєвода, призначений царським урядом.

Кожен, хто ставав на царську службу, складав присягу за відповідним текстом («запись целовальная»). Це відбувалося в Путивлі, де втікачів-українців розподіляли по місцях поселення. Пере-

селенцям давали хліб і гроші на облаштування нового помешкання, а також зброю і боєприпаси. Людям служилим, крім земельних наділів, призначалася щорічна платня.

Отже, українські переселенці, найактивнішу частину серед яких становили козаки, заселяли майже всі безлюдні степи Дикого Поля, колонізуючи південні рубежі Московської держави й захищаючи їх від турецько-татарської агресії.

Під час Національно-визвольної війни українського народу почнеться новий етап заселення українцями Слобідської України.

ДОКУМЕНТИ

Зі статті Г.Ф. Квітки-Основ'яненка «Про Харків і повітові міста Харківської губернії» (1838)

...Губернське місто Харків, звичайно, поселене в числі перших слобід українських з 1646 року. Старожили розповідали, що перші його поселенці заснували своє помешкання з декількох дворів над річкою Харків, біля лугів і озер, при джерелі, що нині називається Білогородська криниця. З примноженням прихожих поселення поширювалося вниз по річці, по правому березі і всередину нинішнього міста. Коли ж по горі й по низу, над озерами й болотами, що нині є Поділ, біля церкви Св.Трійці, примножилися жителі, і кримські татари, бачучи твердий намір новопоселенців утримати край за собою, посилили свої набіги, то й жителі, а може бути, вже тоді існуюче начальство полкове приступили до побудови «фортеці», як тоді називали. За записками харків'ян полкове місто відоме з 1653 року. Фортеця ця споряджена була, по можливості, гарматами різних калібрів, з власності полковника й старшини. Існує переказ, що, приступаючи до будівництва міста і в ньому храму Божого, харківці звернулися до духовного начальства, прохаючи молитв і благословення від чернігівського архієрея, під чиїм відомством у церковному відношенні вони знаходилися в попередніх своїх місцях проживання. За їх бажанням прислані були духовні чини з усією святинею для влаштування в новозбудованих у цьому краї церквах священнослужіння і священики та причет, котрі побажали тут поселитися...

Г. Квітка-Основ'яненко. Твори. – Т. 7. – К., 1981. – С. 52 – 53.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Визначте на карті межі Слобідської України. 2. Чому саме на Слобожанщину був спрямований основний потік українських переселенців наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.? 3. Як переселенці зберігали традиції та звичаї свого народу? В чому це виявлялося?

3 РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Релігійна ситуація після Берестейської унії

Берестейська церковна унія 1596 р. спричинила посилення національно-культурного руху в Україні. Захист православ'я був одним з основних гасел визвольної боротьби українського народу. Ця боротьба послаблювалася релігійною роз'єднаністю народу. З різних мотивів і за різних обставин кількість уніатів (греко-католиків) збільшувалася, насамперед у Галичині, де сильнішим був тиск католицизму. В уніатство переходили навіть відомі православні релігійні ідеологи. Наприклад, визначний церковний і культурний діяч Мелетій Смотрицький у 20-х роках XVII ст. прийняв греко-католицизм. На початку XVII ст. в Україні вже не було жодного православного єпископа.

З іншого боку, греко-католицька церква не була зрівнена в правах з католицькою. Більше того, католицьке духовенство негативно ставилося до унії, бо вона нібито стала на перешкоді подальшому окатоличенню українського та білоруського народів. Що стосується королівської влади, то вона віддавала греко-католикам перевагу над православними, хоча визнавала їх «нижчими» від католиків. Однак об'єктивно греко-католицька церква відігравала роль культурного містка між Україною і Західною Європою.

На оборону православної церкви стало козацтво. Загострилася міжконфесійна боротьба. Козаки не допустили переїзду до Києва греко-католицького митрополита Іпатія Потія і його наступника Йосифа Рутського. 1615 р. у Києві виникло Богоявленське братство, а при ньому й школа. У Києво-Печерській лаврі архімандрит Єлисей Плетенецький заснував друкарню і вида-

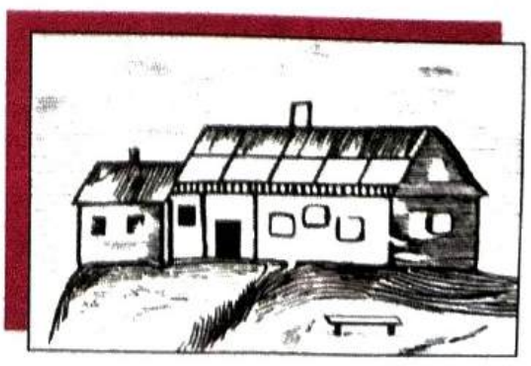

Стара лаврська друкарня. 1638 р.

вав книжки, що сприяли зміцненню православної віри. Велику роль у відродженні православної церкви відіграв гетьман П. Сагайдачний.

Іван (Йов) Борецький

Однією з видатних постатей України першої третини XVII ст. був Іван (Йов) Борецький родом із Галичини. У 1604 р. він призначається ректором Львівської братської школи, у 1615–1616 рр. – ректором Київської братської школи, згодом стає ігуменом Михайлівського монастиря у Києві.

Й. Борецький був автором низки полемічних творів на захист православ'я. Він вважав, що недостатня освіта була головною причиною занепаду культурно-національного життя в Україні. У творі «Пересторога» Й. Борецький пише: «Вельми зашкодило державі Руській, що не могли поширити шкіл і наук всенародних і їх не засновували, бо якщо науку мали б, то через несвідомість свою не прийшли б до такого занепаду».

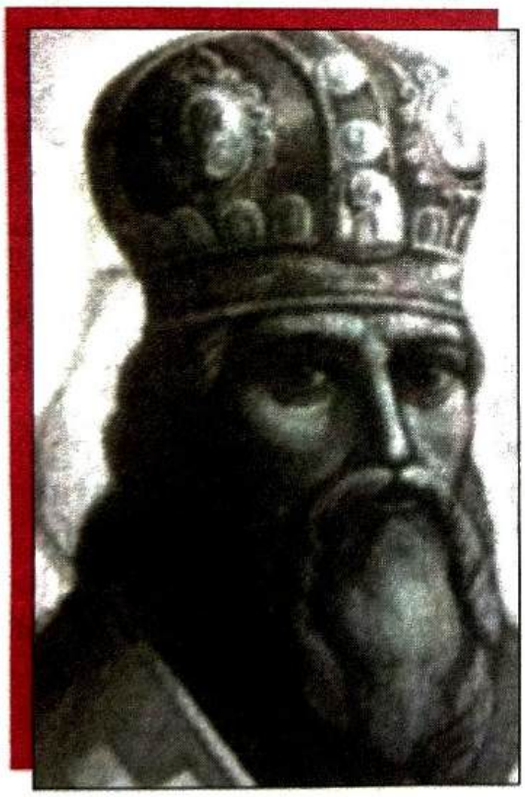

Іван (Йов) Борецький

Великий вплив на піднесення національно-культурного життя в Україні мав київський осередок, до якого належав Й. Борецький. У боротьбі за відстоювання православ'я гурток спирався на українське козацтво. Саме гетьман П. Сагайдачний під час перебування в Україні єрусалимського патріарха Феофана переконав його в необхідності висвятити нових православних єпископів і київського митрополита Йова – Івана Борецького (1620).

1625 р. Йов споряджає посольство в Москву з проханням взяти православну Україну під царський захист. Московський уряд відмовив, остерігаючись відкритої конфронтації з Польщею. Помер Й. Борецький у 1631р.

Греко-католицька (уніатська) церква

Після Берестейської унії й розколу в стані православних, внаслідок чого виникла греко-католицька церква, виявилося, що польський уряд не визнає за греко-католицькими єпископами прав, які мали католицькі єпископи, зокрема вони не дістали місць у сенаті. Польські керівні кола не хотіли визнавати греко-католицьку церкву з огляду на національну приналежність греко-католиків. Православні, зі свого боку, почали звинувачувати

їх у зраді православ'я. Почалося взаємне переслідування українців-православних і українців-греко-католиків. У цій боротьбі жодних правил не існувало. Точилася гостра ідеологічна боротьба, грабувались і руйнувались церкви й монастирі, раз по раз відбувалися криваві сутички. Зрозуміло, що така боротьба перешкоджала консолідації національних сил для протистояння покатоличенню українського народу.

Після смерті Михайла Рогози греко-католицьким митрополитом став Іпатій Потій (1600–1613) – єпископ володимирський і берестейський. Резиденцією І. Потія було Вільно, бо козаки не впустили його до Києва.

Це був один з головних ідеологів Берестейської церковної унії, людина дуже освічена й багата (з магнатського роду). У проповідях і друкованих творах він намагався довести, що українська церква завжди була католицькою, а Берестейська унія лише узаконила те, що вже нібито існувало.

Спираючись на підтримку короля та певної частини шляхти, греко-католики на чолі з І. Потієм почали силоміць відбирати у православних храми й монастирі та віддавати в руки греко-католицьким єпископам. Православних священиків насильно примушували зрікатись православ'я і приймати греко-католицизм.

За митрополита Йосифа Рутського (1613–1637) греко-католицька церква також пережила внутрішню реформацію. Зокрема, було реорганізовано чернече життя, посилено дисципліну серед духовенства, створені семінарії. Від папи римського він домігся декрету, який забороняв греко-католикам перехід у католицьку віру. Крім того, Йосиф Рутський боровся за чистоту грецького обряду в богослужінні, за церкву, у якій закріплювалися б українські звичаї. Богослужіння в храмах відбувалося церковнослов'янською мовою, у яку включалася велика кількість слів з народної лексики.

Отже, змін зазнавали обидві церкви, але водночас посилювалося роз'єднання одного народу. Як тоді казали, «Русь нищить Русь», тобто українці протистояли українцям.

Українська церква опинилася перед загрозою повного занепаду. З огляду на це, у середовищі вищих православних і уніатських ієрархів виникла ідея об'єднання обох церков шляхом утворення Київського патріархату, який мав би власне самоуправління, але при верховній владі папи римського. Однак справа об'єднання, започаткована М. Смотрицьким і Й. Рутським, не вирішувалася тривалий час. Король Владислав IV у 1632 р. видав «Пункти заспокоєння обивателів грецької віри», згідно з якими поділилися єпархії та узаконювалося існування двох митрополитів. Православним митрополитом став Петро Могила, який до того був архімандритом Києво-Печерської лаври.

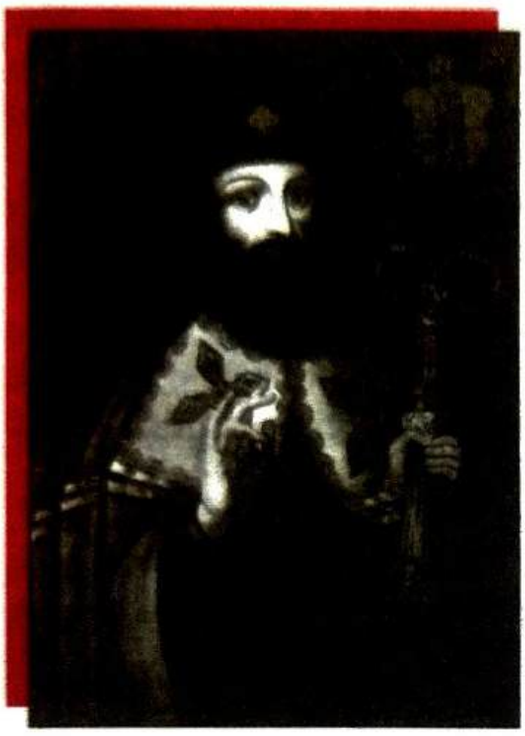

Петро Могила

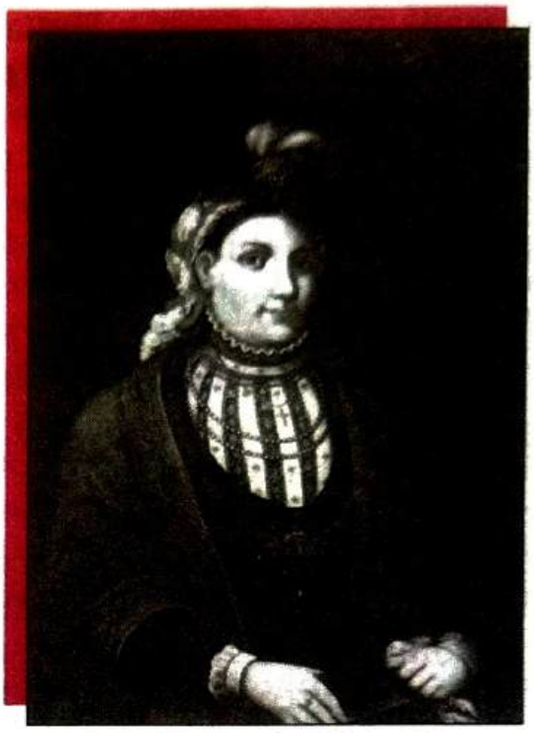

Княгиня Раїна Вишневецька, уроджена Могила

Петро Могила

Петро Могила народився 21 грудня 1596 р. в сім'ї молдавського господаря Симеона й угорської князівни Маргарети. Польська історична геральдика пов'язує родовід Могил із римським родом Сцевол. Узагалі, рід Могил пов'язаний з Україною. Двоюрідні сестри П. Могили були віддані заміж за синів польських магнатів, які мали маєтності в Україні, – Вишневецьких, Корецьких, Потоцьких. Його батько й два дядьки дотримувалися пропольської орієнтації. Проте Єремія і Симеон були прихильниками непорушності свобод православної церкви, більше того, на їхні пожертви у Львові була збудована церква Львівського братства на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Двоюрідна сестра П. Могили Раїна Вишневецька заснувала православний Мгарський монастир біля м. Лубен, володіння Вишневецьких; а менша Анна, яка була замужем за краківським воєводою С. Потоцьким, залишалася православною й стала членом Львівського Успенського братства.

Після смерті Симеона у 1607 р. родина Могил переселилася до Польщі. На той час П. Могилі виповнилося 11 років. Львівське братство дало добру освіту синові свого мецената. Потім він навчався у вищих навчальних закладах Польщі та Західної Європи. Петро досконало знав українську, польську, румунську, латинську й грецьку мови, мав добру світську й релігійну освіту.

П. Могила був старшиною польської армії і під опікою коронного канцлера й гетьмана С. Жолкевського брав участь у битві з турками під Цецорою і Хотином.

Невідомо з яких причин у 1621 р. П. Могила переселяється до Києва і незабаром отримує сан києво-печерського архімандрита. На цій посаді він, крім турботи про оздоблення й збагачення Києво-Печерської лаври, велику увагу приділяв виданню книг релігійного змісту. За 5 років їх у лаврській друкарні вийшло 15. У Києві Петро Могила познайомився й подружився з митрополитом Й. Борецьким, який мав великий вплив на формування його релігійного світогляду.

Проте найзначнішою справою П. Могили під час архімандритства було перетворення заснованої Є. Плетенецьким лаврської школи у вищий навчальний заклад. Він вступив до Київського Богоявленського братства, котре мало свою школу. І в 1632 р. внаслідок злиття братської школи з лаврською виникла Києво-Могилянська колегія (пізніше – академія).

1634 р. П. Могила був обраний київським митрополитом і затверджений королем. Ісайя Копинський, котрий до того обіймав цю посаду, через певний час боротьби змушений був поступитися місцем новому митрополитові. 14 років П. Могила обіймав цю посаду. Він помер наприкінці 1647 р. і був похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Створена ним Києво-Могилянська академія збереглася до наших днів. За великі заслуги перед православною церквою 12 грудня 1996 р. Петро Могила був канонізований, тобто причислений до лику святих.

Культурно-освітні заходи

П. Могила написав кілька значних релігійних творів. Першим був «Літургіярон» (Служебник), Собором 1629 р. проголошений як обов'язковий для кожного священика. Його «Православне ісповідання віри», написане у співавторстві з ігуменом Києво-Печерського монастиря І. Козловським, у 1643 р. було затверджене патріаршим собором. Цей катехізис спростував думку про занепад богословської науки в православній церкві. Він видавався різними мовами і поширювався серед католиків і протестантів різних країн. Це свідчить не лише про значення цієї праці, а й про толерантне ставлення авторів до інших конфесій християнства. У 1646 р. П. Могила видав «Требник» – описи різних молебнів із використанням українських звичаїв і обрядів на випадок недуги, неврожаю, освячення нової хати тощо.

Крім сприяння розвитку братств і створення Києво-Могилянської колегії, П. Могила будував і перебудовував храми, впорядкував Києво-Печерський монастир, при ньому в монастирі було 700 ченців. Шукаючи поховання князя Володимира Святого, П. Могила провів розкопки руїн Десятинної церкви. Він ужив заходів щодо канонізації всіх печерських угодників (120 прізвищ), котрі внесені були у святці Московською патріархією у 1762 р.

Церковна реформа

Для відновлення авторитету й сили православної церкви П. Могила провів ґрунтовну реформу церкви. Він розпочав її введенням суворої дисципліни й моральності серед ченців і духовенства. Для нагляду за охороною юридичних прав церкви та розгляду судових справ були введені посади двох митрополичих намісників, започатковано єпархіальні собори для участі всіх священиків єпархії. Загальноцерковний Помісний собор було проведено у 1640 р., і він виявився останнім до з'єднання української православної церкви з Московською патріархією (1686). Для слідства й церковного суду над духовенством було створено Духовну консисторію.

Перешкодою у реорганізації церкви було право патронажу магнатів над церквами у межах їхніх володінь. Крім того, з розвитком братств в Україні посилився вплив мирян на церковні справи, часто братства підпорядковували духовенство. Могила вважав неприпустимим, щоб влада мирян перевершувала владу духовенства. Ці перешкоди П. Могила подолав двома шляхами: він дістав від константинопольського патріарха грамоту, за якою вся українська церква підпорядковувалася тільки йому; зібрав навколо себе освічене духовенство, яке перебрало на себе церковні справи. Свій внесок у врятування православної церкви у найскрутніші для неї часи братства зробили. Настала нова доба, яка вимагала консолідації церкви.

Ідея зближення церков

Петро Могила був прибічником союзу між православними і католиками. Він вважав, що союз можливий при збереженні внутрішньої незалежності – автокефалії. Компроміс міг бути у догмах, але не в обрядності, бо обряд витворювався «різними історичними умовами, тому в нього вноситься елемент національний». Захищаючи східний обряд, Могила обороняв специфічні вірування українського народу. Він вважав, що українська православна церква повинна мати автокефалію у своїй внутрішній організації, що не виключало визнання вселенськості християнської церкви, тобто порозуміння між Константинополем і Римом. Це на той час була досить революційна ідея. Тому вона не знайшла підтримки ні в українському суспільстві, ні в католицькому світі.

Отже, релігійна ситуація в Україні наприкінці XVI – в першій половині XVII ст. була складною і драматичною. Як у Західній Європі в XVI ст. від католицизму відокремився протестантизм, так в Україні й Білорусії від православної відокремилася греко-католицька церква.

ДОКУМЕНТИ

Військовий лист гетьмана І.Петрижицького і всього Війська Запорозького про згоду на об'єднання Богоявленської братської школи з Лаврською. 12 березня 1632 р.

Во имя Отца и Сына и святаго Духа, Пресвятыя и Животворящія Тройцы, ку вечной тоей речи памяти станься, аминь. Мы, Иван Петрижицкій гетман, асаулове, полковники и все Войско его королевской милости Запорожское, видячи, иж их милость господинове отцеве и пастыреве наши, все духовенство православное посполу з старшим и зверхнейшим своим, его милостію господином отцем митрополитом кир Исаіею Копинским, тутеж их милост панове шляхта, обыватели воеводства Кіевского, и все инныи уписные до Братства кіевского православного, послушенства святейшого архіепископа константинопольского, патріарха вселенского, при церкви святых Богоявленій в Кіеве уфундованого, згодне и едностайне просили превелебнейшаго его милость господина отца кир Петра Могилу, воеводича земель Молдавских, на той час будучого архимандриты печерскаго кіевского, абы школы, от его милости в монастырю Печерском кіевском на подпору всего православія восточного фундованіи и в них будучих научителей, братію того ж монастыря Печерского Кіевского перенести зезволил до Кіева, на месце при церкви выш помененной святых Богоявленій брацкой кіевской, и там оные веспол з научительми их вечне уфундовати, яко при ставропигіи святейшого архіепископа Константинопольского, патріархи вселенского, и яко на месце способнейшом до выхованья учащимся...

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т.І. – С.418.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. У чому полягає зв'язок між релігією і культурою? 2. Що споріднює і що відрізняє Й. Борецького і П. Могилу? 3. Спробуйте визначити причини, з яких католики вороже ставилися до греко-католицької церкви.

14 УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Чинники розвитку української культури

Після Люблінської унії 1569 р. переважна більшість українських земель входила до складу Речі Посполитої. В цей час посилюється соціальний (упровадження фільварків і використання в них панщинної праці) й національно-релігійний гніт (поступове витіснення української мови, переслідування православної віри тощо). Тема боротьби проти всіх різновидів дискримінації українського народу й образ козака – воїна-захисника рідної землі й православної віри (гордий, відважний, незалежний, вільний від кріпацтва) пронизують усі сфери української культури цього періоду.

XVI – перша половина XVII ст. для українського народу були часом постійної боротьби проти турецько-татарської агресії. Ці умови породили особливий вид світської та церковної архітектури й цілий пласт усної народної творчості (наприклад, невільницькі плачі). Героїка боротьби з турецько-татарською агресією – друга значна тема, що червоною ниткою проходить через українську культуру.

Українська культура цієї доби використовує традиції та духовну спадщину Київської Русі. Проте перебування українських земель під іноземним пануванням мало наслідком, з одного боку, постійний опір духовної культури українського народу спробам її знищити, з іншого – неминучий вплив польської культури на культуру України. Саме через Польщу в Україні поширюються ідеї гуманізму та реформації.

Українські письменники, церковні й культурні діячі були багатомовними, що давало їм можливість ознайомитися з культурними надбаннями європейських країн.

На цей період припадає один із найбільших винаходів людства – поява друкарського верстату.

Кінець XVI – перша половина XVII ст. був часом національно-культурного відродження, формування національної свідомості ук-

раїнського народу, що найвиразніше виявилося у братському русі, всіх жанрах літератури та в усній народній творчості.

Поширення Гуманізму

Гуманізм – це напрям у європейській культурі, представники якого зверталися до скарбів класичної грецької та римської культури, що відкрили світ людських почувань, героїзму, краси. Гуманісти прагнули свободи думки, звернулися до наукового дослідження природи. Провісниками Гуманізму стали італійські поети Данте, Петрарка, Боккаччо. А далі гуманістична хвиля охопила Європу й досягла України. Носіями гуманістичних ідей в Україні ставали діти магнатів і шляхти, котрі здобували освіту в Празькому, Краківському, а також в італійських університетах. Поширювалися і твори письменників-гуманістів. Зокрема, знані в Україні були Максим Грек, котрий працював у Московській державі, і білоруський просвітник Франциск Скорина.

Зачинателями гуманістичної культури в Україні вважаються Юрій Дрогобич, Павло Русин, Станіслав Оріховський. Усі вони навчалися в західноєвропейських університетах і працювали в Галичині. Їхня діяльність була спрямована проти утисків народних мас і на утвердження світського світогляду, поваги до гідної наслідування античності. Вони одними з перших у європейській філософії заперечували божественне походження влади й держави, відстоювали невтручання церкви у державні справи. Гуманісти вважали, що людина має право на повноцінне життя, свободу совісті, слова, віри.

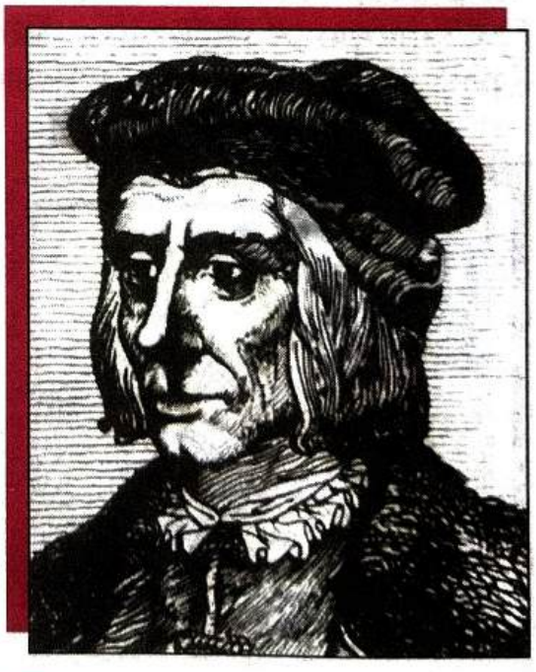

Юрій Дрогобич

Вони та їхні послідовники вважали історію засобом пробудження самосвідомості народу, його історичної пам'яті, засобом виховання патріотичних почуттів, любові до вітчизни. Після Люблінської унії 1569 р. українські гуманісти, крім того, проголошували ідеї згуртованості громадян, їхнього обов'язку захищати рідну землю, виступали за справедливість і політичні свободи.

Друга культурно-релігійна хвиля з Заходу пов'язана була із Реформацією. Вона викликала потребу у вищій освіті та сприяла поширенню шкіл, збільшенню кількості книжок і прагненню наблизити літературну мову до мови народної.

Освіта й шкільництво

Навчання на українських землях відбувалося в школах, які існували при церквах і монастирях. Тут учні вчилися не лише читати й писати, а й набували

деяких знань з богослов'я (теології), літератури, грецької мови. Вчителями в таких школах були дяки («бакаляри», «дидаскали») – здебільшого молоді люди, які потім ставали священиками. Найздібніші міщани й шляхтичі (у студентських списках вони були записані як «рутені») навчалися в університетах Польщі, Чехії, Німеччини, Італії. Деякі з них згодом ставали видатними вченими з європейською славою. До таких належали Юрій Дрогобич (з Дрогобича) – професор медицини й астрономії при Краківському й Болонському університетах (і навіть був ректором останнього). Його праця «Прогностична оцінка 1483 року», надрукована в Римі, – перша друкована книга українського автора. У ній, крім астрономії, подано наукові відомості з астрології, філософії, економіки, географії. Відомі були й інші праці вченого: «Трактат про сонячне затемнення 20 липня 1478 року», «Трактат із шести розділів про затемнення» (1490). Вони поширювалися в Італії, Франції, Німеччині та Угорщині. Ю. Дрогобич підтримував видавничу діяльність основоположника кириличного друкарства Швайпольта Фіоля. Одним з його учнів був славетний польський астроном Миколай Коперник.

Багато відомих церковних і культурних діячів України закінчили зарубіжні вищі навчальні заклади. Так, у польській Замостській академії навчалися К. Сакович, С. Косів, професор Києво-Могилянської академії; у Вюртемберзькому університеті (Німеччина) – М. Смотрицький; Галльському університеті (Німеччина) – вчитель Г. Сковороди С. Тодоський; в Оломоуцькому університеті (Чехія) – ректор Києво-Могилянської академії В. Ясинський. Так, згідно зі списками студентів Падуанського університету (Італія) за XVII ст., у ньому налічувалося 1946 студентів з Литви, України й Білорусії.

Школа в Україні. Гравюра XVII ст.

У зв'язку з активним проникненням в Україну католицизму українці й білоруси намагалися зберегти національний характер школи з навчанням слов'яно-руською мовою і збереженням православ'я.

У середині XVI ст. розвиток освіти в Україні суттєво змінюється. Протестанти засновують школи, до яких охоче йдуть діти українців. Потім виникають єзуїтські школи (колегії) з бурсами, у яких працюють кваліфіковані педагоги. У таких школах українських дітей виховували в дусі католицизму. Навчання велося латинською мовою.

Першою українською школою вищого ступеня була Острозька слов'яно-греко-латинська академія, заснована в 1576 р. у місті Острозі, що належало князеві К. Острозькому. Її ректором був український шляхтич із Поділля Герасим Смотрицький, а викладачами працювали випускники європейських університетів, відомі культурні діячі Андрій Римша, Василь Суразький, Дем'ян Наливайко, Іван Вишенський, учений, грек за походженням Кирило Лукаріс (згодом константинопольський патріарх), ієромонах з Острога Кипріян, котрий навчався в Падуї й Венеції, та ін.

Цю академію закінчили видатні політичні й церковні діячі, серед яких були гетьман Петро Сагайдачний, Йов Борецький та інші борці за православ'я. Протягом 60 років (1576–1636) в академії навчалося 500 осіб. Після смерті князя К. Острозького (1608) академія почала занепадати. Пізніше князева онука Анна-Алоїза на місці академії заснувала в Острозі єзуїтський колегіум.

Братські школи

Справжніми покровителями шкільної освіти були православні братства.

Школа Львівського Успенського братства була відкрита 1586 р. для підготовки учителів і священиків, а також на противагу антиукраїнським єзуїтським школам. У ній викладали грецьку та старослов'янську мови, а також «вільні науки». Викладачами школи були богослов Кирило Транквіліон-Ставровецький, Іван (Йов) Борецький, Ісайя Козловський, філософ, згодом запрошений викладати до Києво-Могилянської колегії. У шкільній

Київський Братський Богоявленський монастир

бібліотеці були твори Арістотеля, Платона та інших філософів. Учні школи (спудеї – від лат. *studeo* – навчатися) були вихідці з різних верств українського суспільства. Кращі з них одночасно проповідували в церквах.

1609 р. у братській друкарні вийшов друком збірник «О воспитанії чад», який зберігся до наших днів. Наприкінці XVI ст. у школі налічувався 61 учень.

Школа Львівського Успенського братства була зразком для братських шкіл усієї України: у Львові, Луцьку, Києві.

У 1615 р. відкрилась Київська братська школа, при якій заснували друкарню й паперову фабрику (папірню). Тут викладали видатні культурні діячі України Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович, Єлисей Плетенецький та ін. Важливою матеріальною й морально-політичною підтримкою в діяльності школи та Київського братства був вступ до нього гетьмана Петра Сагайдачного «з усім Військом Запорозьким». У 1632 р. Київська братська школа об'єдналася зі школою Києво-Печерської лаври. Це сталося за архімандрита Петра Могили. Так виникла знаменита протягом півтора століття Києво-Могилянська колегія (пізніше – академія) – вищий навчальний заклад, якому підпорядковувалися братські школи у Вінниці, Гощі, Кременці.

У цілому освіченість серед широких мас населення України була дуже високою, про що зазначали іноземні мандрівники. Архідиякон Павло Алепський, котрий зі своїм батьком антиохійським патріархом Макарієм пробув в Україні 100 днів (1654). У щоденнику він писав про високу грамотність українців: «Починаючи з міста Рашкова над р. Дністром, тобто по всій козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що нас дуже здивувала: всі вони, за малим винятком, навіть здебільшого їхні жінки та дочки вміють читати та знають порядок богослужіння й церковний спів. Крім того, священики вчать сиріт і не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях».

Зауважимо, що в Україну приїздили працювати також освічені іноземці, котрі українізувалися й зробили великий внесок у розвиток української культури. Наприклад, німці Бенедикт Гербест та митрополит Інокентій Гізель, молдаванин Петро Могила – засновник Києво-Могилянської колегії та ін.

На Великдень 1632 р. спудеї колегії піднесли П. Могилі панегірик «Евхаристеріон альбо вдячність», під яким стоїть близько 160 підписів.

Навколо колегії П. Могила згуртував визначних учених і культурних діячів. Уся релігійно-культурна діяльність Петра Могили висунула його на перше місце в українській православній церкві.

Друкарство

В Європі друкарство винайшов німець Йоган Гутенберг (1450). Першою друкованою слов'янською книгою була «Троянська хроніка» (1468 р.,

Титульна сторінка Острозької Біблії. 1581 р.

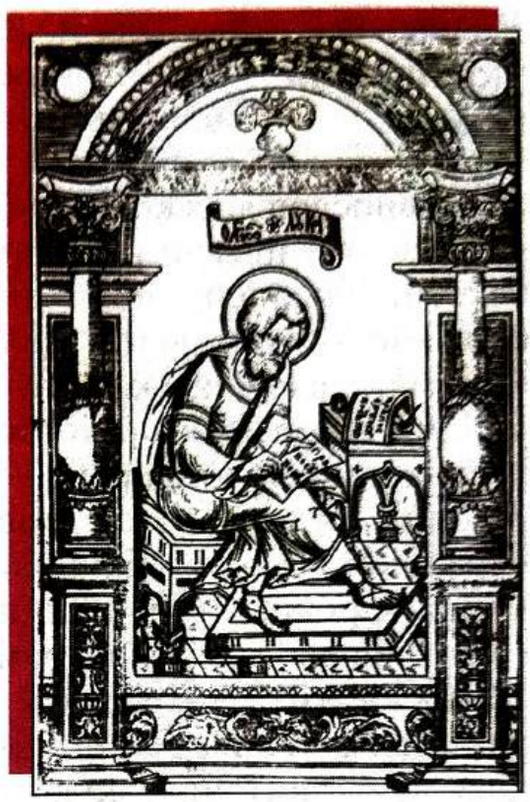

Львівський «Апостол». 1574 р.

м. Пльзень). 1491 р. у Кракові Швайпольт Фіоль надрукував кирилицею «Октоїх» і «Часослов». У Празі «Псалтир» (1517) та «Біблію руську» (1519) видрукував білорус із Полоцька, доктор медицини Франциск Скорина. У Вільно були видані «Апостол» і «Малая подорожная книжица» (1525).

В Україні першим із відомих друкарів вважається Іван Федорович (Федоров). Він прибув до Львова на початку 70-х років XVI ст. після своєї видавничої діяльності в Москві та Заблудові. Отримавши матеріальну допомогу від львівських міщан-ремісників і небагатих купців, Федоров 1574 р. видав «Апостол» і «Буквар». «Апостол» започаткував українське книгодрукування. 1576 р. Федоров на запрошення князя К. Острозького переїхав до Острога. Тут він надрукував майже 30 видань, серед яких вирізнялася «Біблія» – шедевр поліграфічного мистецтва XVI ст. Останні роки свого життя І. Федоров провів у Львові. Він помер 5 грудня 1583 р. і був похований в Онуфріївському монастирі. На надгробній плиті написали: «Іоан Федорович Друкар Москвитин, который своїм трудом друкуваннє занєдбалоє обновил... Друкар книг пред тим нєвиданих». Друкарню Івана Федорова у Львові викупили братчики. Згодом у ній вийшло друком багато творів полемічної літератури.

Крім Острога, Львова, Києва, друкарні діяли і в ряді інших міст та при монастирях (наприклад, у Почаївському). Були також «мандрівні» друкарні приватних осіб.

Розвиток української мови

Для дітей, які вивчали кириличне письмо, Іваном Федоровим 1574 р. у Львові був виданий перший друкований в Україні підручник – «Буквар». Хоча навчальні тексти «Букваря» було складено церковнослов'янською мовою, оволодіння ними давало учням змогу читати й писати не тільки українські та білоруські тексти, а й тексти, складені іншими східнослов'янськими та південнослов'янськими мовами. Для вивчення мови особливе значення також мала слов'янська граматика «Адельфотес», написана 1591 р. учнями Львівської братської школи під керівництвом визначного грецького філолога архієпископа Арсенія, першого управителя цієї школи. «Адельфотес» складено двома мовами – грецькою й слов'яно-руською. Підручник мав слугувати вступом до діалектики, риторики, музики та інших наук. У граматиці подана класифікація частин мови, граматичні категорії.

«Граматика словенска язика», видана у Вільні 1596 р. українським ученим Лаврентієм Зизанієм, як і «Адельфотес», поділялася на 4 частини, а додатком до неї був словник перекладів церковнослов'янських слів народною українською мовою («Наука ку читаню і розумінню письма слов'янского»).

1616 р. у друкарні Віленського братства вийшла «Граматики словенскія правильноє синтагма» Мелетія Смотрицького. Майже до кінця XVIII ст. вона була основним підручником граматики в школах України, Білорусії, Росії, Болгарії й Сербії. Книга перевидавалася в 1648, 1721, 1723, 1755 рр. Цією «Граматикою» користувався великий російський учений М. Ломоносов.

Мелетій Смотрицький

«Лексикон словеноро́ський» Памва Беринди. Титульна сторінка

У зв'язку з розвитком мови виникла потреба словників. 1627 р. з'являється «Лексикон славеноросский і імен толкованіє» вченого-лінгвіста Памва Беринди – результат 30-річної праці ученого. Він переклав українською мовою понад 8 тисяч слов'янських та іншомовних термінів, дав їм тлумачення і цим збагатив тогочасну літературну мову України.

Найкращим зразком української народної мови того часу є «Пересопницьке Євангеліє», перекладене з болгарської мови (1556–1561). Назва походить від монастиря у с. Пересопниці на Волині. А переклад здійснив за дорученням княгині А. Заславської син протопопа з м. Сяноки Михайло Василевич. Ця пам'ятка мала велике значення не лише з мовного боку, а й з огляду на її мистецьке оформлення: заставок, мініатюр, ініціалів. Мета перекладу сформульована так: «для ліпшого розуміння люду християнського посполитого».

Поява «Пересопницького Євангелія» свідчила про те, що у церковну літературу проникає українська народна мова.

Тексти українською мовою зустрічаються в офіційному листуванні та в приватних листах. Писемна мова в Україні XV–XVI ст. називалася «руською мовою», вона була урядовою у Великому князівстві Литовському. Цією мовою написаний «Судебник» Казимира (1468), «Литовські статути» (1529, 1566, 1588). У Литовському статуті 1588 р. записано: «А писар земський має по руску літерами і слови рускими всі листи, виписи і позви писати, а не іншим язиком». Ця писемна мова все більше зближується з народною, що проявляється у полемічній літературі, а ще більше – в усній народній творчості.

Література Провідне місце серед літературних творів XV–XVI ст. належить творам релігійного змісту. У цей період з'явилися нові видання богослужебних книг і нові переклади писань діячів церкви. Так, під наглядом митрополита Петра Могили побачило світ нове видання «Требника» для узгодження обрядів і богослужіння, збірка «Молитов і поучень» для студентів, «Антологія» та ін. Підручником теологічних наук для священиків була збірка «Зерцало богословія» Кирила Транквіліона-Ставровецького, котрий був також автором збірки віршів «Перло многоцінноє».

Характерною рисою літературного процесу в Україні цієї доби були: багатомовність, боротьба за православ'я, орієнтація на засвоєння кращих зразків європейської культури, розвиток культури власної, поширення ідей Гуманізму в Україні.

Серед видатних українських поетів XVI ст. слід назвати основоположника гуманістичної поезії в Польщі і першого поета-гуманіста в Україні Павла Русина. Збірку його творів було видано 1509 р. у Відні. Севастян Кленович – автор поеми латинською мо-

вою «Роксоланія» (тобто «Україна», 1584). Історик та філософ Станіслав Оріховський із Перемишля, випускник Краківського університету, переїхавши до Німеччини, близько познайомився з видатним діячем Реформації Мартином Лютером. Свої твори («Зразковий підданий», «Промова на похорон Сигізмунда І», «Напучення королеві польському Сигізмунду Августу») підписував подвійним прізвищем: Оріховський-Русин, або Оріховський-Роксолан, чим підкреслював свою національну приналежність. У своїх творах полемізував із католиками, захищав православ'я, нещадно критикував шляхетське свавілля. Всі вони писали польською та латинською мовою – мовою вищої школи і науки всієї Європи епохи Відродження. Окрім них, були також професор Краківського університету Гр. Тичинський, Щасний Гербурт, Шимон Зіморович і Шимон Шимонович.

Наприкінці XVI ст. набуває розвитку полемічна література, спрямована проти полонізації українського народу, насадження католицизму та унії. Полеміку почали єзуїти Бенедикт Гербест і Петро Скарга, які доводили необхідність унії. З письменників, котрі взяли участь у релігійній полеміці, найпомітнішими були Мелетій Смотрицький та Іван Вишенський.

М. Смотрицький, 1610 р. написав польською мовою твір «Тренос» («Плач»). У формі плачу-голосіння православної церкви у творі зображено її занепад під натиском католиків та уніатів. «Горе мені бідній, горе нещасливій, пограбованій, позбавленій усіх моїх маєтків, обдертій із шат моїх на прилюдну ганьбу мого тіла й обтяженій невиносимими тягами! Руки мої в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на крижах, над головою вогонь невгасимий; з усіх боків крики, страх, переслідування!..» Його книга мала великий вплив на православних і викликала полемічну відповідь єзуїта Петра Скарги. Пізніше М. Смотрицький був єпископом у Полоцьку. Під час перебування в Римі він прийняв унію і написав на захист унії «Апологію», чим викликав появу полемічних творів на захист православ'я. Помер М. Смотрицький у 1633 р.

Найбільш відданим православ'ю полемістом цієї доби був Іван Вишенський (1550–1621). Він народився і жив у місті Судовій Вишні в Галичині, де й здобув первісну домашню освіту. Тоді ж познайомився з представниками латинсько-польських освічених кіл, був близький і до протестантів (соцініан). Висунув реформаторську по суті ідею церкви без владних структур. Після зіткнення з єзуїтами зблизився зі львівськими братчиками. Певний час був зв'язаний з острозькими вченими, літераторами, полемістами. Потім доля завела його на Афон (Греція) – на той час оплот православної віри. З Афонської гори, де він прожив схимником майже 40 років, І. Вишенський відправив в Україну близько двадцяти «посланій» – князеві К. Острозькому, братствам, єпископам, взагалі українцям. Він докоряв єпископам за непорядки в православній церкві, картав ду-

ховних і світських панів за знущання над простим людом: «А бідні піддані день і ніч на вас працюють і горюють. А ви, виссавши їх кров і зусилля, повні мішки грошей напихаєте». Його послання поширювалися в Україні в рукописах, вони пробуджували в людей сумління, змушуючи їх замислитися над вадами церковного і світського життя. Творчість Вишенського вплинула на розвиток жанру сатири в українській літературі.

На оборону православ'я виступили й інші відомі письменники-полемісти: Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Стефан Зизаній, Христофор Філалет, Захарія Копистенський, Клірик Острозький, Юрій Рогатинець.

Серед авторів творів віршованої літератури слід назвати Памву Беринду, Касіяна Саковича, Павла Русина з Кросна.

Літописання Особливим літературно-історичним жанром були літописи. Найвизначнішим узагальнюючим літописом першої половини XVII ст. був Густинський літопис (від Густинського монастиря на Полтавщині, де було знайдено один із його списків), у якому висвітлюється вітчизняна історія від часів східнослов'янських племен аж до 1598 р. Тут же коротко зображена й історія козацтва – в окремій частині «О началі козаков». Надзвичайно цікаво написана автором або ж переписувачем передмова літопису: «Для чого кождому чоловікові читаннє гісторій єсть бардзо потребно? Коли б не описано було і світові не оголошено, разом з тілом безвісти все пішло б у землю і люди б, як у темряві,

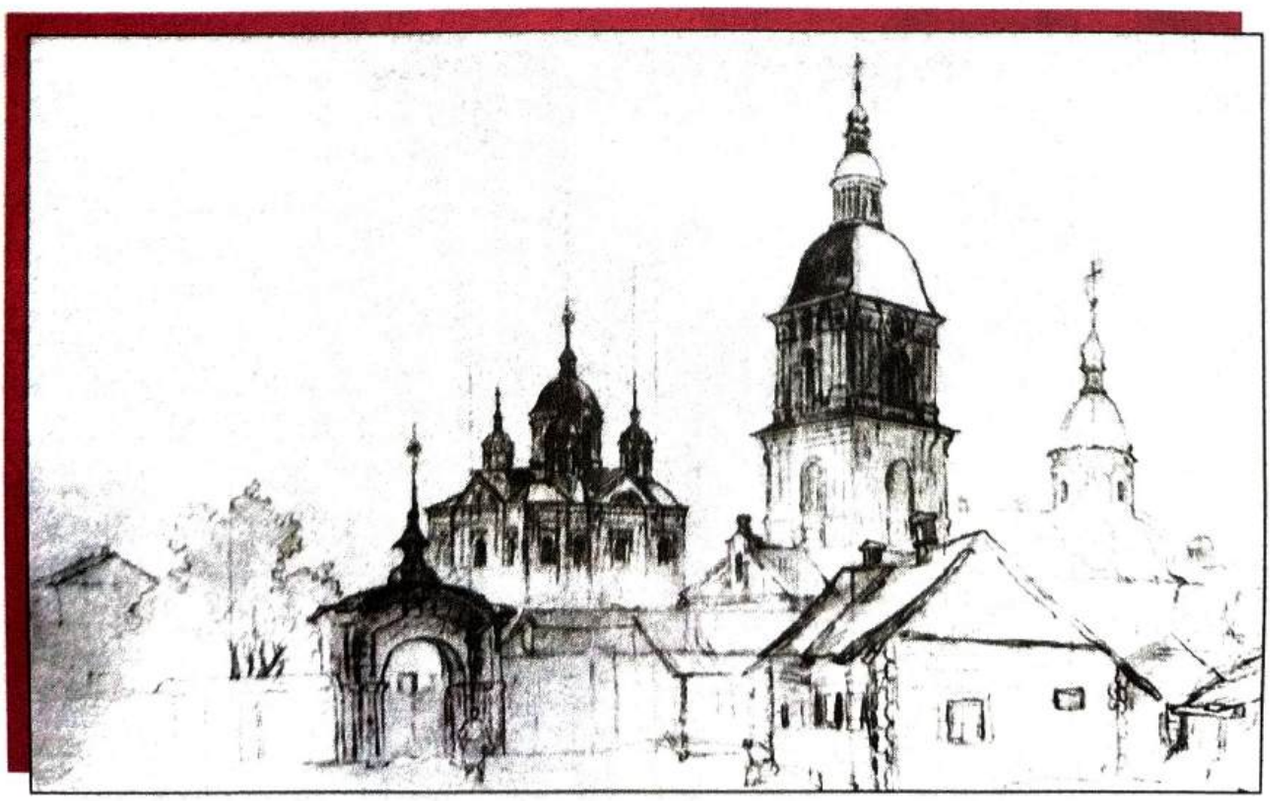

Т. Шевченко. Межигірський монастир

перебували б, не знали б, що в минулі віки діялося... Коротко кройніку прочитавши, можеш передати знання іншим, що мають у них потребу, юним, до яких пророк Мойсей промовляє: запитай отця твого і він сповістить тобі, старших за тебе і вони скажуть тобі». Мова Густинського літопису дуже близька до народної.

Чудовою літературно-історичною пам'яткою початку XVI ст. є «Київський літопис» (автор невідомий), знайдений у бібліотеці Межигірського монастиря. Це окремі короткі повісті й записи, запозичені з давніх літописів доби Київської Русі й пізніших, а також із творів польських істориків: Стрийковського, Гваньїні, Бєльського та ін. Виклад доведено до 1620 р. (розповідь про П. Сагайдачного). У цьому літописі вперше звертається увага на українське багате міщанство. Мова літопису також близька до народної.

У першій половині XVII ст. виникли так звані місцеві літописи. Найзначнішими з них є «Острозький літописець» та «Львівський літопис». Особливо цінними у них є описи козацько-селянських повстань та боротьби українського народу проти національно-релігійного гноблення.

У 20-х роках XVII ст. виник український «Хронограф», у якому зображено боротьбу проти монголо-татарського іга, висвітлено політичну історію Литви, України й Московської держави XV–XVII ст.

Зародження театру

Театр виник із церковних обрядів та народних обрядових дійств (весілля, проводи зими, зустріч весни, обжинки тощо). В період поширення ідей Гуманізму в школах для кращого засвоєння учнями латинської мови ставили комедії давніх римських авторів. Однак їх було мало і за змістом вони не завжди підходили шкільній молоді. Тоді вчителі шкіл створювали власні твори. Так виникла шкільна драма.

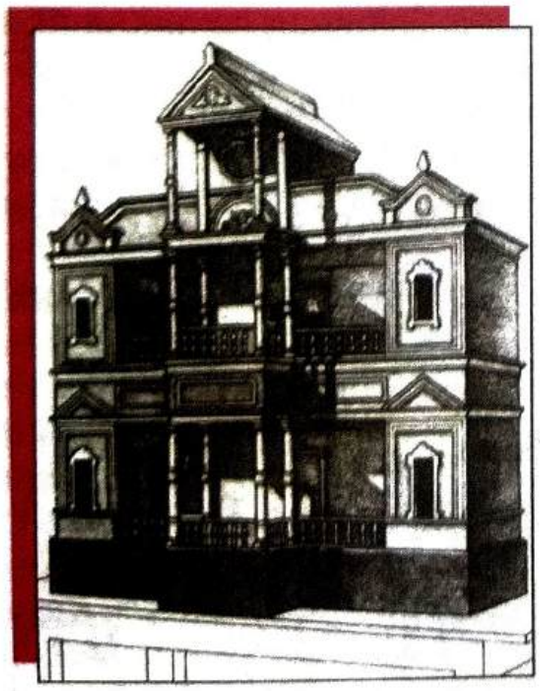

Вертеп родини Галаганів

В Україні шкільна драма народилась у братських школах. Це були веселі побутові сценки, які показували в антрактах великих релігійних драм для розваги глядачів. Такі вистави називалися інтермедіями.

Одними з перших були інтермедії, додані до польської релігійної драми Я. Гаватовича «Усікнення голови Іоанна Хрестителя» (1619), під назвами «Продав кота в мішку», «Найкращий сон». Їхні сюжети взяті з українського фольклору, написані вони

народною мовою і вперше в українській літературі в них з'являється образ простої людини – селянина.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. в Україні зароджується мандрівний народний музичний ляльковий театр – вертеп, вистави якого характеризувалися певним сюжетом з провідною роллю музики, з дійовими особами, декораціями й костюмами. Сама ж вистава відбувалася на спеціально виготовленій для цього дерев'яній двоярусній сцені заввишки в зріст людини. Верхній ярус був призначений для показу вистав релігійного змісту, нижній – для комічних побутових п'єс. Авторами й виконавцями (ляльководами, співаками, інструменталістами) спектаклю були учні братських шкіл і колегіумів. Вертеп набув великої популярності в Україні і став улюбленим народним музично-драматичним мистецтвом. Цей театр виступав із виставами на ярмарках, на міських і сільських площах у святкові дні.

Усна народна творчість

Усна народна творчість у XV – першій половині XVII ст. розвивалася на основі традицій та включала в себе нові сюжети, продиктовані політичним життям українських земель, боротьбою проти турецько-татарської агресії та іноземного поневолення.

Характерною особливістю народних дум є, по-перше, відображення реальної дійсності, а по-друге, їхнє велике виховне значення. Теми більшості дум – це любов до Батьківщини, дружба й братерство, товариський обов'язок, подвиги синів українського народу у

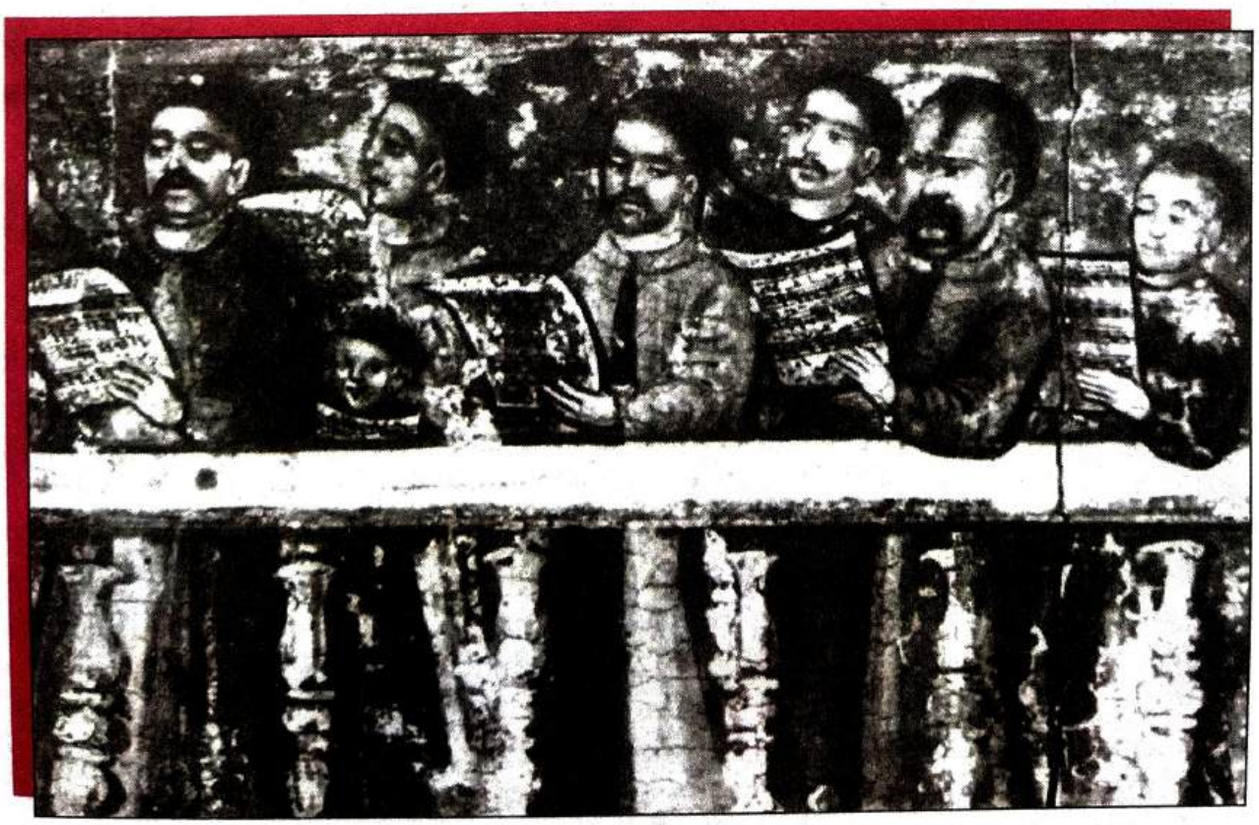

Співаки на хорах. Парсуна XVII ст.

боротьбі з ворогами. Деякі думи мають повчальний характер: вчать шанувати родину, батьків тощо. Зародилися думи в козацькому середовищі, а вперше згадуються на початку XVI ст. За тематикою і сюжетами найдавнішими є думи про боротьбу з татарами і турками: «Втеча трьох братів із города Азова із турецької неволі», «Маруся Богуславка», «Самійло Кішка» та ін.

Поряд із думами важливе місце в українському фольклорі мають історичні пісні. Народні пісні й думи виконували кобзарі, лірники, а співали їх скрізь по Україні.

Поширеними були також колядки, щедрівки, веснянки, купальські пісні, соціально-побутові (весільні, поховальні та ін.), колискові, дитячі пісні й примовки. Усна народна творчість була важливим елементом української національної культури.

Музика

У XVI–XVII ст. відбувався процес становлення професійної музики. Цьому сприяло те, що в братських школах як обов'язкові предмети ввели церковний спів по нотах і музичну грамоту. Підготовка в школах регентів церковних хорів, учителів співу й музикантів давала змогу зберігати українську культуру в умовах колонізації.

У XVI ст. в багатьох церквах України вже існував багатоголосий спів, який наприкінці століття був узаконений константинопольським патріархом. Недосконале крюкове письмо замінило нотно-лінійне письмо на п'ятилінійному нотному стані, що давало змогу точніше фіксувати багатоголосні музичні твори.

Зароджується і світська музика: міська побутова пісня (кант), цехова інструментальна музика й театральна музика. На зразок ремісничих цехів в українських містах існували музичні цехи, члени яких грали на весіллях та святах.

Образотворче мистецтво й архітектура

Для образотворчого мистецтва цього періоду властиві художнє використання народних і релігійних традицій. У XIV–XVI ст. церковне малярство на українських землях було настільки розвинутим, що польські королі доручали українським майстрам розписувати в Польщі найголовніші храми. Фрески українських майстрів збереглися у багатьох храмах.

П. Алепський так писав про український живопис: «Козацькі іконописці взяли красу форм, фігур, фарб від західних майстрів, єднаючи запозичення з потребами православної ікони». До найкращих зразків української іконографії та церковного різьблення цього періоду належить іконопис в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря, Богородчанський іконостас у Скиті Манявському у Галичині видатного маляра й різьбяра Йова Кондзелевича.

Окрім того, розвивалося й образотворче мистецтво малих форм – оформлення рукописних і друкованих книг, заставок тощо. До

перших ілюстрованих видань належить «Антологіон» (1618) та вірші Касіяна Саковича на похорон гетьмана Петра Сагайдачного (1622), прикрашені численними гравюрами.

Своєрідною галуззю мистецтва стало людвисарство (лиття з міді) і конвисарство (лиття із золота). Дуже поширеним було виготовлення гармат та іншої вогнепальної зброї. Визначним майстром по відливанню гармат був Юрій зі Львова. Популярним і необхідним було лиття дзвонів. Виготовляли й інші металеві предмети – висячі замки, канделябри тощо.

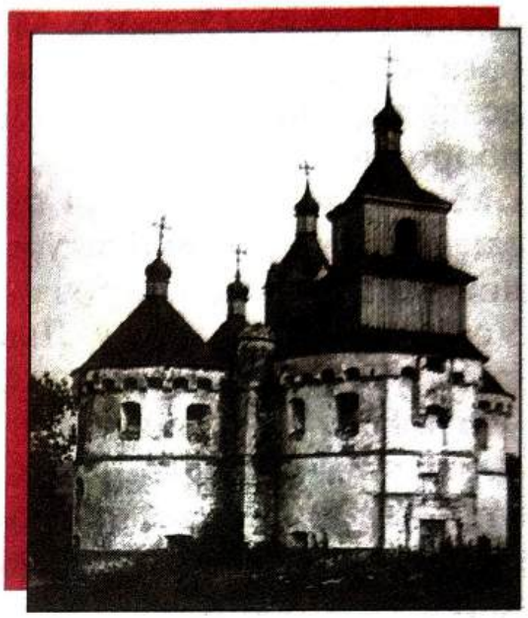

Покровська церква-фортеця у с. Сутківцях

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. в українському мистецтві набувають поширення ідеї Гуманізму, митці звертаються до людини, її почуттів і настроїв, духовного возвеличення й морального очищення. Це знайшло прояв у розвитку портретного малярства.

У живопису світського характеру найпопулярнішим стає легендарний образ безсмертного козака Мамая, запорожця-характерника (чаклуна), котрий у найскрутнішу хвилину невідомо звідки з'являвся на допомогу людині, міг вибратися з будь-якої ситуації. Цей образ малювали прості сільські малярі, але їхніми картинами прикрашалися і панські світлиці, й сільські хати.

Архітектура XV–XVI ст. знаменита насамперед замковими спорудами. Досить згадати місто-фортецю Кам'янець-Подільський,

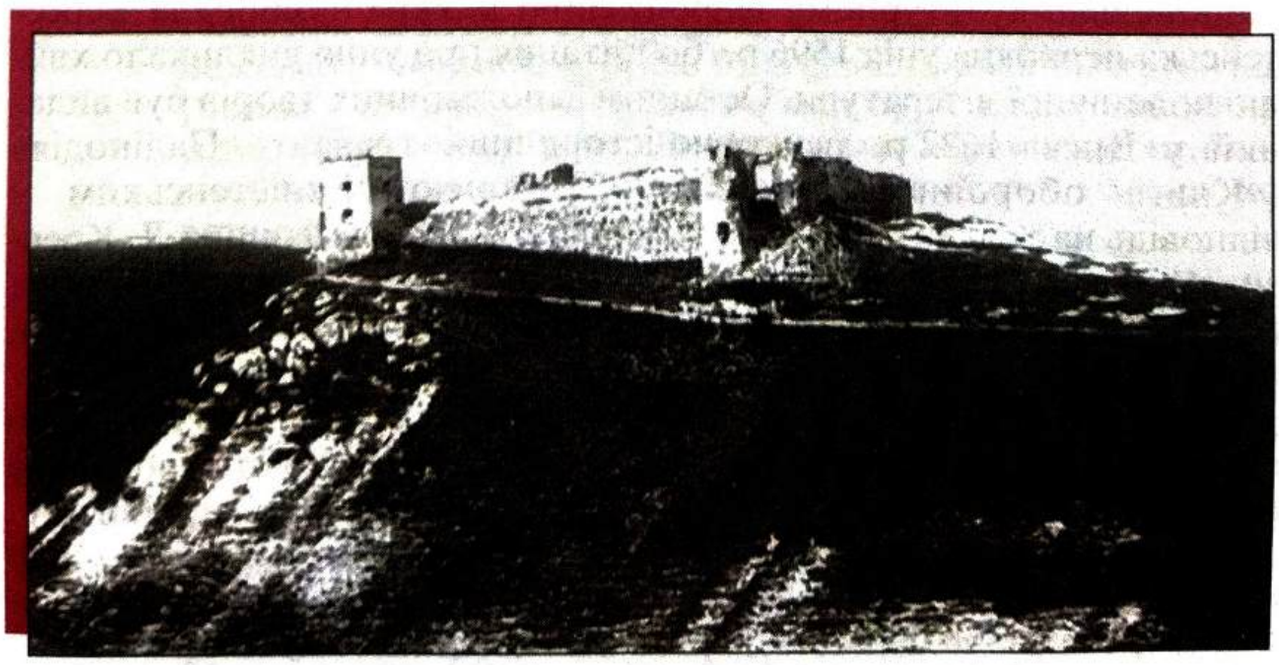

Фортеця в Кудринцях. XVI–XVII ст.

замки Луцька, Острога, Меджибожа, Кудринців, Старого Села й багатьох інших. Активно велося і церковне будівництво, причому деякі церкви і монастирі (Сутківці, Межиріч) проектувалися як оборонні споруди.

У першій чверті XVI ст. у Галичині набуває поширення ренесансний стиль у архітектурі (наприклад «Чорна кам'яниця» на Ринковій площі, Корняктова вежа, каплиця Трьох Святих і церква Успіння Богородиці у Львові). Видатними архітекторами цього стилю були П. Красовський та італійці Петро з Барбони і його учень Павло Домінічі Римлянин. Ознаки ренесансного стилю є і в церковних спорудах Києва, Чернігова, Переяслава, Канева.

У житловому будівництві як будівельний матеріал використовували переважно дерево. Тому житлові будівлі того часу до наших днів не збереглися.

Національно-культурне відродження

Перші ознаки національно-культурного відродження проявилися у релігійній сфері. Організаторами захисту православної церкви від тиску католицтва стали братства. Братства не обмежуються вирішенням питань, пов'язаних із церковною обрядовістю, а починають обговорювати питання про дисципліну й моральність у церковній галузі.

Діяльність братств збіглася з інтересом до літератури, освіти, історії, викликаним поширенням ідей Гуманізму й Реформації в Європі. Розвиток друкарства сприяв задоволенню цього інтересу. Активізація протестантів та єзуїтів у організації шкіл викликала на противагу їм появу братських шкіл. Крім багатьох міщан, меценатами друкарства, освіти й літератури виступали православні українські магнати (наприклад К. Острозький). Об'єктивно національно-культурному відродженню в Україні сприяла Берестейська церковна унія 1596 р., бо питання про унію викликало хвилю полемічної літератури. Останнім із полемічних творів був виданий у Києві 1622 р. церковно-історичний трактат «Палінодія» («Книга оборони»), написаний Захарією Копистенським у відповідь на трактат уніатського церковного письменника Л. Кревзи «Оборона унії». У «Палінодії» використано твори античних, візантійських та західноєвропейських істориків, польські хроніки, давньоруські літописи, тогочасну антиуніатську літературу.

При всій розбіжності інтересів різних станів українського суспільства об'єднавчим чинником була боротьба за православну віру, що тоді набувала значення загальнонаціональної справи.

Навчаючись у європейських католицьких університетах, діти українських магнатів і шляхти здебільшого переходили в католицизм, зраджували справу підтримки національної культури.

Утративши багатьох покровителів, православні братства шукають нової сили, здатної їх захистити. І такою силою стає козацтво.

Зрештою, центр культурно-релігійного життя переміщується зі Львова і Вільна до Києва, ближче до козаччини. Вихідці з Галичини Є. Плетенецький, З. Копистенський та інші, переїхавши до Києва, перетворюють Києво-Печерську лавру на осередок церковно-національного життя. Вінцем його стало створення Києво-Могилянської академії, котра понад 100 років готувала вчених, культурних і релігійних діячів та була єдиним на східнослов'янських землях вищим навчальним закладом.

Отже, релігійно-національний рух, розпочатий міщанством, вищим православним духовенством, патріотично настроєними магнатами й шляхтою, з'єднався з відповідним рухом, тобто з козаччиною як явищем, породженим суспільно-політичними, економічними та національно-релігійними процесами. На середину 20-х років XVII ст. козацтво перетворюється у провідний чинник збереження православ'я і українського народу як етнічної єдності.

ДОКУМЕНТИ

Шкільні звичаї XVI–XVII ст.

Братські школи мали свій «Статут» або «Порядок». У ньому ставилися суворі вимоги до учнів і до учителів. Вимоги до учителя формулювалися так: «Дидаскал, або учитель цієї школи, має бути благочестивий, розумний, смиренно-мудрий, лагідний, не п'яниця, не розпусник, не хабарник, не сребролюбець, не гнівливий, не зависник, не сміхун, не срамословець, не чародій, не байкар, не прихильник єресей, а підмога благочестя, що являє собою образ добра у всьому... Дидаскал, взявши доручену йому дитину, має вчити її з промислом доброї науки, за непослух карати не по-тиранськи, а по-учительськи, не забагато, а по силі...»

Важливою шкільною нормою була рівність учнів: «Багатий над убогим у школі нічим вищий не має бути, тільки самою наукою, тілом же всі рівні. Дидаскал має вчити і любити всіх дітей зарівно, як синів багатих, так і синів убогих, і тих, що ходять по вулицях поживи просити».

Учні стежили за чистотою і порядком у школі.

Для заохочення учнів до навчання було придумано чергу місць у класі – від перших до останніх. Найкращий учень називався імператором і сидів поруч з учителем. На перших лавках сиділи найкращі учні – сенатори, які складали сенат. Хто хотів потрапити у сенатори чи імператори, повинен був скласти «Записку», у якій занотовував помилки тих, хто вважався кращим за нього. Коли «імператор» чи «сенатор» помилився у відповіді, повинен був уступити своє місце переможцю. Інколи клас поділявся на дві частини – «греків» і «римлян» – які змагалися в навчанні.

Оскільки добре знання латинської мови було обов'язковим, діти повинні були розмовляти латиною в школі і вдома. У дея-

ких школах застосовувався йому «калькулюс» – особливий зошит, у якому записували прізвище учня, який порушував правило і говорив «простою» мовою, і віддавали «калькулюс». Він носив його до тих пір, доки не зловлював іншого учня на тій же провині, і тоді «калькулюс» переходив до іншого. Винні, записані в зошиті, каралися. Найменш тямущі сиділи на останній, «ослячій» парті і ризикували отримати від своїх товаришів шапку з ослячими вухами.

За шкільні провини карали різками. Кару здійснював один із старших учнів, що виконував обов'язки цензора і повинен був дбати про порядок у школі.

Історія української культури.
За ред. І. Крип'якевича. – К., 1990. – С. 126–128.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. З якими суспільно-політичними процесами пов'язане піднесення української культури наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.? 2. Хто з відомих історичних та культурних діячів навчався в Острозькій академії? 3. Уважно прочитайте документ. Визначте, яку роль у навчальному та виховному процесі відігравали самі учні.

15 ПЕРЕДУМОВИ ТА ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Історична необхідність війни

На захоплених українських землях польські магнати і шляхта, господарюючи, знищували природні багатства, спалювали ліси задля виробництва поташу та продажу цієї необхідної для мануфактурного виробництва сировини на західноєвропейських ринках. Багаті землевласники майже не займалися господарством, частіше вони віддавали свою землю в оренду або під заставу середній шляхті. За час оренди вони, намагаючись отримати максимальний прибуток, руйнували селянське господарство, вводили нові податки. У селян відбирали кращі землі, а їхні повинності внаслідок збільшення кількості фільварків зростали. Більшість селян мала наділи від 5 до 7 десятин, що ледь-ледь забезпечувало прожитковий мінімум їхніх сімей. Панщина у фільваркових господарствах сягала 5–6 днів на тиждень. Крім того, селяни виконували для панів додаткові сільськогосподарські роботи. За будь-яку непокору селян жорстоко карали. Кожен пан мав свої загони гайдуків, а магнати – військові загони найманців з Угорщини й Німеччини, з допомогою яких тримали підданих у покорі. Ці ж загони здійснювали напади («наїзди») на володіння інших шляхтичів, унаслідок чого страждали насамперед селяни.

Намагаючись уникнути кріпосного гніту й розорення, багато селян утікало на Брацлавщину, Південну Київщину й Лівобережжя, де тривала колонізація та виникали нові слободи. Слободи були вимушеною поступкою місцевих магнатів і шляхти, котрі потребували робочих рук. Тому вони й проголошували пільги на 10–15 років, а потім перетворювали слобожан на кріпаків. Тоді деякі селяни переходили в інші місця. Втечі й переходи були однією з форм протесту народних мас проти соціального гніту.

У 40-х роках XVII ст. в Україні налічувалося майже тисяча міст і містечок. З них 80 % перебували в приватній власності. Міста потребували розвитку ремесла й торгівлі, чому перешкоджав весь

суспільно-політичний устрій Речі Посполитої з її анархією і сваволею, системою оренд і застав, постоями військ на утриманні міщан, митною системою. Маґдебурзьке право не захищало від анархії навіть великі міста. У містах, де проживали поляки й німці, українці були позбавлені права працювати в цехах, а заняття ремеслом поза цехами суворо переслідувалося. Все це викликало в міського населення невдоволення й спонукало його до боротьби за своє визволення.

Річ Посполита посилила наступ і на Запорожжя. Лише невелику кількість козаків взяли на службу і вписали до реєстру. Інші перебували під загрозою повернення в кріпацтво. Реєстрове військо також було неоднорідним. Козацька верхівка володіла хуторами, млинами, рибними, поташними, селітряними промислами. Більшість козаків наймалася на роботу в господарства старшини й багатих козаків. По суті, все козацтво було зацікавлене у визволенні України від польсько-шляхетського панування, бо ж навіть реєстрові, заможні козаки постійно потерпали від сваволі магнатів і шляхти, які захоплювали їхні землі й промисли, не хотіли визнавати їхніх привілеїв, визначених королівськими грамотами.

Складовою частиною боротьби українського народу за своє визволення було також прагнення звільнитися від національно-релігійного гніту. Польські магнати й шляхта, католицьке духовенство презирливо ставилися до української мови й культури. Після Берестейської церковної унії 1596 р. польська шляхта планомірно і цілеспрямовано запроваджувала серед українського населення католицизм, забороняла вживати українську мову в установах та навчальних закладах. Отже, виникла пряма загроза існуванню українського народу як етнічної єдності. Все це зумовлювало **історичну необхідність визвольної війни українського народу**.

Важливим чинником, що впливав на виникнення й поширення визвольного руху, була Запорозька Січ. Крім того, всенародна війна проти іноземного гніту стала можливою завдяки появі людини, яка була здатна очолити її. Такою людиною був Богдан Хмельницький.

Напередодні великого зрушення

Після придушення народного повстання 1637–1638 рр. особливо напружена ситуація склалася в південно-східних районах України. Саме тут закінчувався термін пільг у слободах, і для слобожан реальною стала загроза перетворення їх на кріпаків.

Щоб зрозуміти масштаби магнатської та шляхетської сваволі, досить згадати кривду, якої зазнав український шляхтич, **козацький сотник Богдан Хмельницький**. Чигиринський підстароста Данієль Чаплинський задумав привласнити собі хутір Суботів, родову маєтність Б. Хмельницького (чотири ставки, млини, лани, сіножаті та інші угіддя) і випросив у коронного хорунжого О. Конецпольського привілей на цю землю. Однак підтверджувальний привілей на свій хутір від короля все ж таки одержав Б. Хмельницький.

У цей час Польща готувалася до чергової війни з Туреччиною і хотіла використати козацьке військо. У переговорах з козацькими послами було вирішено, що козаки виготовлять 60 човнів-чайок і здійснять морський похід до турецьких берегів. Організатором походу король призначив військового осавула Івана Барабаша. Залучаючи до цієї справи значну кількість козаків, король відповідно побоювався зворотної реакції польських магнатів і шляхти. Тому, надавши козацьким послам привілей, корогву та гетьманську булаву, він тим самим зобов'язав їх не розголошувати відомостей про переговори. Проте восени 1646 р. унаслідок зміни політичної ситуації козацькій старшині на сеймі було наказано знищити виготовлені човни й відмовитися від походу. Серед старшини реєстрового козацтва стався розкол. Одні, на чолі з осавулами І. Барабашем та І. Караїмовичем, вважали за необхідне підкоритися наказові. Інші, серед них був і Б. Хмельницький, продовжували готуватися до походу.

Наприкінці 1646 р. в одній із сутичок із татарами неподалік Чигирина поляки зробили замах на Б. Хмельницького, рубонувши його шаблею, ніби татарина. Тільки випадково Б. Хмельницькому вдалося врятуватись. А незабаром за наказом того ж таки Д. Чаплинського його слуги, скориставшись відсутністю господаря, двічі нападали на Суботів, пограбували й спустошили його, побили сотникового сина. Так Д. Чаплинський привласнив хутір Суботів.

Б. Хмельницький марно шукав захисту з боку уряду. На скаргу Хмельницького король порадив йому самотужки звести рахунки з Чаплинським. Водночас король доручив Б. Хмельницькому (замість І. Барабаша) готуватися до морського походу.

Та Б. Хмельницький разом із впливовою козацькою старшиною (Ф. Вешняк, К. Бурляй, М. Нестеренко, брати Нечаї, Ф. Джеджалій, М. Кривоніс та ін.) вже готували повстання проти польсько-шляхетської сваволі в Україні. Наявність у Хмельницького королівського привілею, що дозволяв морський похід, надавала йому змогу збирати під свої знамена козаків. Козаки ж розглядали цей документ як дозвіл, даний королем Хмельницькому на упокорення шляхти.

Довідавшись про підготовку повстання, О. Конецпольський наказав заарештувати Б. Хмельницького. Однак із допомогою друзів йому вдалося втекти з чигиринської в'язниці. А наприкінці грудня 1647 р. він уже був на Запорожжі.

Початок війни і перша перемога

Оскільки на Січі (на Микитиному Розі) після придушення повстання 1637–1638 рр. розмістилася польська залога, Б. Хмельницький зупинився неподалік, на острові Томаківка, де його прийняли незадоволені польською владою реєстрові козаки. Заручившись підтримкою реєстровців, Б. Хмельницький у **січні 1648 р.** здобув Січ, повністю очистивши Запорожжя від польських військ. Почалася визвольна війна українського народу.

На початку квітня 1648 р. Б. Хмельницький таємно прибув до Бахчисарая, де уклав угоду з кримським ханом Іслам-Ґіреєм III, згідно з якою той зобов'язувався надати повстанцям військо перекопського мурзи **Тугай-бея**. Вдала війна проти Польщі зміцнила б авторитет хана в Криму і в Туреччині.

18 квітня Б. Хмельницький повернувся на Січ. Тут урочисто його зустріли кошовий отаман, курінні старшини і піші війська.

Наступного дня на січовому майдані зібралося до тридцяти тисяч запорожців. Тут кошовий отаман разом із Хмельницьким оголосив про початок великої військової операції проти Польщі. За наказом кошового отамана Хмельницькому вручили військові клейноди: корогву, бунчук, булаву й військову печатку. Після цього Хмельницький був обраний гетьманом.

На нараді гетьмана з кошовим та курінними отаманами було вирішено відрядити Хмельницькому із Січі 9 тисяч козаків, а решта в повній бойовій готовності повинна була залишитися поблизу Січі на випадок оборони.

Від упійманих на шляху до Січі шпигунів Хмельницький дізнався, що проти нього йдуть два загони урядових військ: один – сухопутним, другий – водою, по Дніпру.

Дізнавшись про плани поляків, гетьман 22 квітня виступив разом із військом із Січі. Не бажаючи залишати фортецю Кодак у себе в тилу, він узяв її в облогу, а потім підійшов до р. **Жовті Води** і балки **Княжий Байрак**, де й влаштував табір із возів, обнесений земляним валом. Тугай-бей разом із трьома тисячами татарських кінних ішов позаду Хмельницького, а прийшовши до Жовтих Вод, став окремо, у засідці.

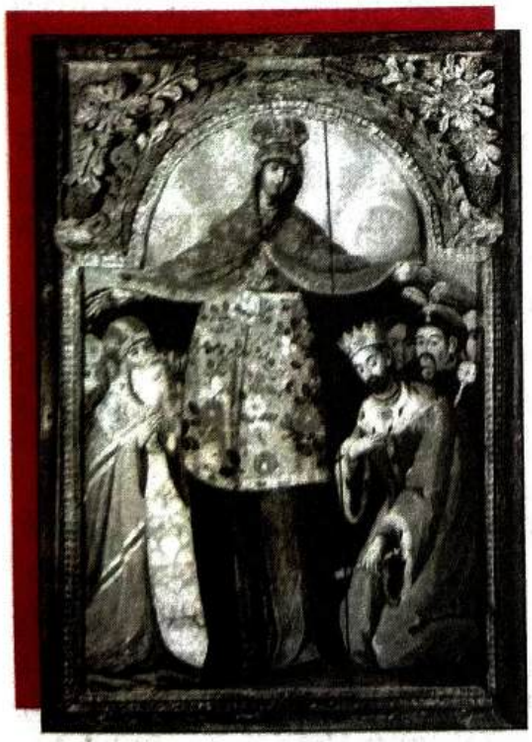

Ікона «Покрова Богородиці»

Польський коронний гетьман Миколай Потоцький і польний гетьман Мартин Калиновський, розділили військо на дві частини: 4 тисячі українських реєстрових козаків і німецької піхоти під командуванням реєстрового осавула І. Барабаша та І. Караїмовича повинні були рухатися водою до Кодака, де знаходився польський гарнізон; а 12 тисяч польських жовнірів та драгунів на чолі з 26-річним сином коронного гетьмана Стефаном Потоцьким мали рухатися від Черкас до Кодака сухопутним і з'єднатись із реєстровими козаками, які пливли Дніпром.

Хмельницькому були відомі ці плани. Залишивши табір, гетьман направився до урочища **Кам'яний За-**

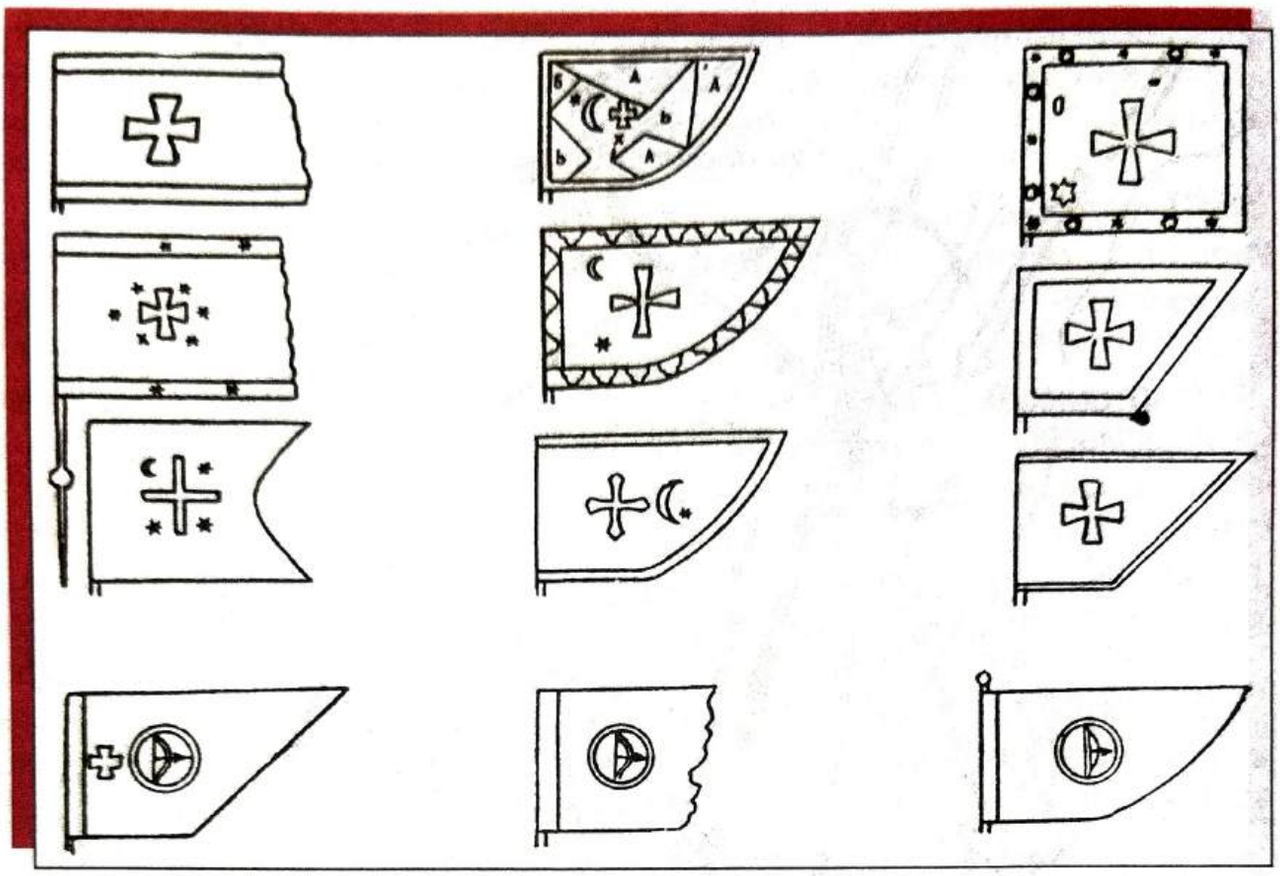

Зразки прапорів козацьких полків

тон, де ще 3 травня висадилися реєстровці. Через своїх таємних агентів Хмельницькому вдалося організувати заколот реєстровців, які, вбивши Барабаша та Караїмовича, з'єдналися з козаками Хмельницького в таборі на лівому березі р. Жовті Води.

Потоцький, нічого не підозрюючи, підійшов до правого берега Жовтих Вод і почав переправлятись на лівий, але, дізнавшись про небезпеку, повернув війська назад. Біля правого берега річки поляки збили вози в чотирикутник, насипали попереду себе вал і поставили гармати.

Бойові дії почалися 4 травня, коли за наказом Хмельницького невеликий загін татар ударив у тил польського війська.

Через декілька днів запеклих сутичок поляки вимушені були відступити в західному напрямку до балки Княжі Байраки, не підозрюючи, що в їхньому тилу стоїть кіннота Тугай-бея. До того ж Хмельницький, передбачивши цей відступ, завчасно наказав пішим козакам вирити в ярах рови і канави, завалити дорогу стовбурами дерев і камінням, що зробило відступ неможливим. **8 травня** блискавична атака татарської кінноти з чотирьох боків довершила розгром польського війська.*

* У 1998 р. на місці бою біля нинішнього села Жовто-Олександрівки П'ятихатського району Дніпропетровської області споруджено пам'ятник, який увічнив співдружність українських повстанців і татарської кінноти Тугай-бея.

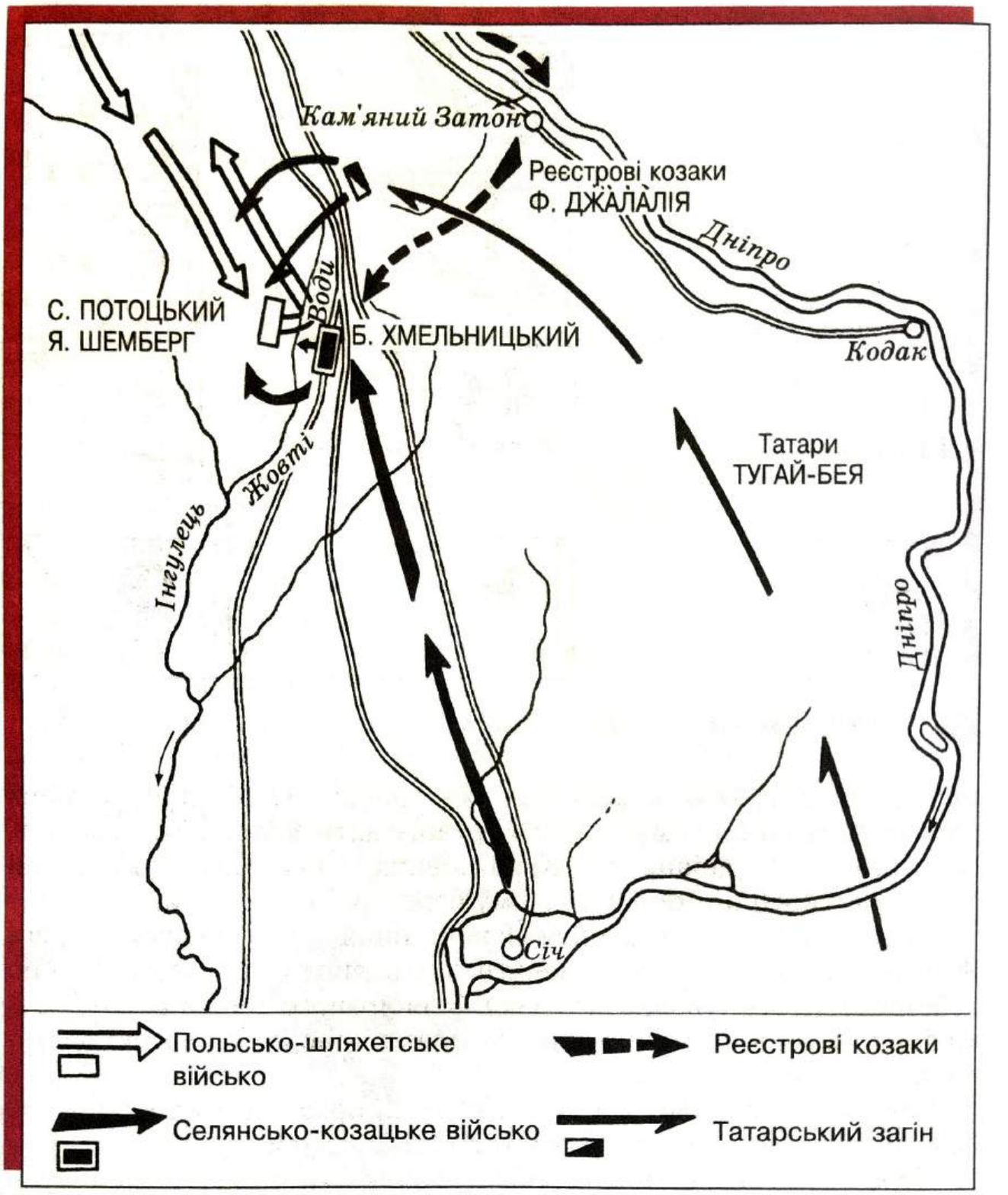

Битва під Жовтими Водами

Авангард карального польського війська було розгромлено вщент. Стефан Потоцький та комісар Шемберг потрапили в полон. Незабаром син коронного гетьмана помер від ран. План Хмельницького був реалізований, виправдав себе й вимушений союз із Кримом.

Битва під Корсунем

Б. Хмельницький зі своїм військом, тепер уже значно поповненим реєстровими козаками, швидко рушив назустріч основним силам противника.

М. Потоцький, діставши звістку про розгром свого авангарду і про смерть сина та знаючи про наближення повстанців, вирішив не ризикувати й спішно відступив від Чигирина до Корсуня. Тут поляки отаборилися, викопали шанці й зайняли оборону.

Протягом 14–15 травня 1648 р. до Корсуня (нині Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.) підійшли повстанські полки, поділені на 4 підрозділи, якими командували Максим Кривоніс, Іван Богун, Мартин Пушкар, Матвій Гладкий, а також загін Тугай-бея. Польський табір був оточений. Аби поляки не змогли використати для оборони р. Рось, козаки загатили її під Стеблевом, за милю від Корсуня.

Оцінивши оперативну обстановку, Потоцький і військова рада визнали свої позиції незручними для захисту й вирішили перейти до Богуслава та Паволочі. Реєстровий козак Самійло Зарудний, який повинен був виступати в ролі провідника польського війська, сповістив Хмельницького про плани поляків. Повстанці організували засідку на їхньому шляху – в урочищі Горохова Діброва. Козаки викопали на шляху рови, зробили шанці для своєї піхоти, а в лісі поставили артилерію. Керував цією підготовкою М. Кривоніс.

Польське військо, котре на світанку **26 травня 1648 р.** (за ст. стилем 16 травня) вирушило з **Корсуня** по Богуславському шляху, використало козацький прийом: воно йшло прямокутним «табором» – 8 рядів возів прикривали військо всередині прямокутника, з усіх боків – гармати. Однак це запозичення не принесло успіху урядовому війську.

Першими з флангів поляків почали обстрілювати татари. Проте польське військо просувалося вперед і дісталося заболоченого урочища Горохова Діброва. Тут дорога була вузька й не могла пропустити прямокутник із 8 рядів возів. Ось тут і вдарила із засідки козацька артилерія, а з шанців почала стріляти козацька піхота. Коней, які тягнули гармати, було вбито, вози застрявали в болоті й не могли рухатися. Ось свідчення очевидця й учасника бою, польського жовніра: «Табір увійшов у цю діброву, як у якийсь мішок: не міг далі просуватися через перекопані й стиснуті дороги. На тил табору всією силою напирали татари, спереду і з боків козаки з пристосованих шанців завдавали великої шкоди».

Вороже військо було розділене, і кожна частина знищена окремо. Польська армія перестала існувати. М. Потоцький, М. Калиновський та інші офіцери були взяті в полон. Переможний шлях повстанців тривав.

Пошуки шляхів до замирення з повстанцями

Поразки польських військ були вражаючими. Тріумф козацького війська став закликом до боротьби українських селян і міщан, які тисячами приєднувалися до переможців. Уряд терміново став шукати шляхів до миру із Запорожжям і відправив до Хмельницького свого посланця

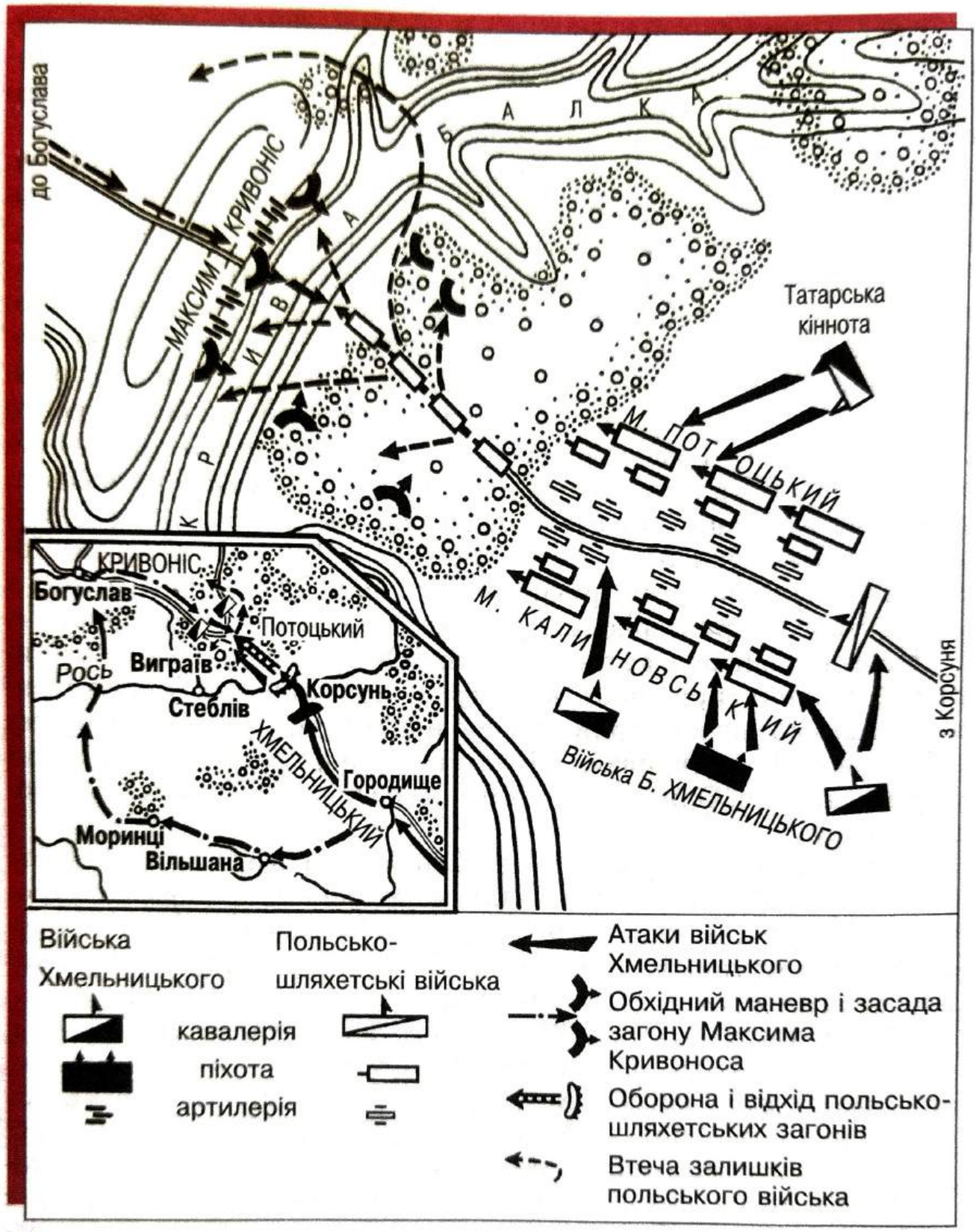

Битва під Корсунем

Адама Киселя. То був український магнат, сенатор польського сейму, православний, який претендував на роль головного представника православної України в сеймі. Та це був прихильник Польщі, котрий брав участь у придушенні козацько-селянських повстань 30-х років XVII ст. Козаки називали його зрадником.

А. Кисіль, розпочавши переговори із запорожцями, хотів добитися роз'єднання повстанських сил. Він пообіцяв козацькій стар-

шині повернути їхні права й вольності, лише б вони залишилися «у вільній державі», тобто під Польщею. І ще він хотів, щоб «мужики орали, а козаки воювали».

Б. Хмельницький розумів, що його війську потрібен перепочинок і реорганізація, і що успіх розпочатої справи буде залежати від розгортання всенародної боротьби, недарма ж він любив повторювати: «чернь моя права рука». Тому він зі старшиною, супроти волі більшості повстанців, почав переговори з Киселем. Вони спорядили посольство у Варшаву на чолі з чигиринським полковником Федором Вешняком. У листах до короля Хмельницький причиною повстання називав дії польських магнатів і шляхти.

Козацькі умови припинення повстання зводилися до повернення їм «давніх прав і привілеїв», збільшення козацького реєстру до 12 тисяч чоловік, виплати жалування, припинення утисків православної церкви. Проте обидві сторони використовували переговори для зібрання сил. Деякі новіші дослідження зазначали, що польська шляхта як привілейований стан не хотіла вести рівних переговорів із зухвалими підданими, «слугами». Б. Хмельницький хотів вступити в переговори із самим королем Владиславом IV, але той передчасно помер. Сейм оголосив мобілізацію і скликання шляхетського ополчення – «посполитого рушення», а також визнав за необхідне просити іноземної допомоги.

Воєвода Адам Кисіль

ДОКУМЕНТИ

Розповідь літописця про Жовтоводську битву

Це сталося 5 травня в суботу, на п'ятому тижні після Великодня. Ці перші нещастя й ця поразка поляків уселили в серця всіх їхніх начальників дуже великий страх, вони навіть почали відчаюватися, що не вийдуть звідсіля живими. Одначе ще до вечора того ж таки суботнього дня вони спробували знову вступити в бій із Хмельницьким та Тугай-беєм. Цього разу вони втратили свого товариства півтори тисячі і були ввігнані шаблями назад до свого окопу – багато з них дістали тоді біду собі й рани.

Неділя 6 травня минула без військових сутичок. У понеділок 7 травня поляки спробували втретє вийти за вали, і багато з них, у тому числі й каштелян, гетьманський син та інші пани й військові начальники, знайшли собі тут смерть. 8 травня, у вівторок, на шостім тижні після Великодня, перед обідом, Хмельницький остаточно розгромив поляків. Одним із них доля наказала не жити, а гнити на Жовтій Воді, а іншим показала пряму стежку до Криму. Від цього погрому не врятувалося навіть десяток поляків. Потім Хмельницький з Тугай-беєм переправив через річку Жовту Воду обоз і поставив його біля польських окопів.

...Хмельницький забрав польський обоз з усім достатком і скарбами і обдарував із цієї здобичі значним почесним даром Тугай-бея, все інше дав забрати козакам і татарам. Узяв там Хмельницький вісім добрих польових гармат з достатньою кількістю пороху й куль, кільканадцять пар котлів з довбишами до них, кількадесят хоругов, два бунчуки, дві булави, кількадесят чоловік трубачів та чимало інших обозових служок, яких до числа війська не прираховували. Було полонено військових панів Шемберка, Сапігу, комісара й інших значних шляхтичів, загальним числом до п'ятдесяти чоловік. Рядового товариства було взято в неволю три тисячі з лишком. Їх усіх відпровадили під охороною значної кількості козаків та татар до Чигирина з письмовим суворим від Хмельницького наказом чигиринській старшині. Наказано було на лядських начальників накласти міцні кайдани й поселити їх у кількох вигідних та чесних кватирях; годувати їх веліли щедро. Рядове ж товариство мали позамикати по тюрмах і в Чигиринському замкові й обставити надійно сторожею. Годувати їх наказано по змозі, але голодом не морити, поранених гоїти і всіх їх доглядати пильно.

Самійло Величко. Літопис. – К., 1991. – Т.1. – С.67–68.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чого добивався Б. Хмельницький на початку війни? 2. Які пам'ятки історії та культури, що увічнюють події чи окремих героїв Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, на території вашого краю вам відомі? 3. На підставі наведеного уривку з літопису визначте підсумки Жовтоводської битви.

16 БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Родина Визначне місце в історії України належить **Богдану Хмельницькому**, котрий підняв її народ на визвольну боротьбу проти польсько-шляхетського ладу і заклав основи нової держави.

Батько Богдана – Михайло Хмельницький – був дрібним українським шляхтичем, який за звичаєм того часу перебував на службі багатого польського магната С. Жолкевського. Як людина енергійна й освічена, він привернув до себе увагу корсунсько-чигиринського старости й незабаром став підстаростою. Михайло Хмельницький заснував ряд міст і сіл на прикордонні з малозаселеним степом, зокрема власну слободу Суботів. Оружившись із козачкою, за законами Речі Посполитої означало: він втратив шляхетство.

Дитинство Богдан-Зиновій Хмельницький, імовірно, народився у Суботові 1595 р. Оскільки ім'я Богдан (по-церковному Теодор) давали дітям, народженим у день Св. Теодора Начертаного, то, можливо, день його народження припадає на 27 грудня.

Богдан успадкував від своїх батьків гордість і непокірність, холодний розум, здатність прийняття оптимальних рішень, а ще – великі здібності до навчання. Початкову освіту здобув удома та в школі при одному з київських монастирів. Згодом, у віці шести років, батько віддав Богдана до Львівської єзуїтської колегії, де хлопець ґрунтовно вивчив латинську й польську мови. Проте навчання в колегії не призвело до зречення православної віри.

Перші відомості про службу Після навчання молодий Хмельницький вступає до Чигиринської козацької сотні, ходить у походи, набуває військового досвіду. Саме в цей час козацьке військо перебувало під булавою славет-

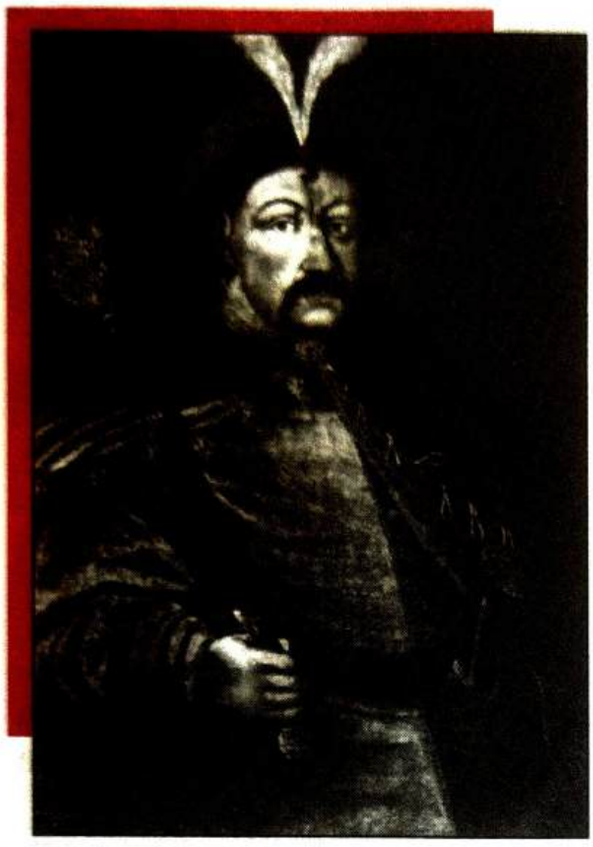

Гетьман Богдан Хмельницький

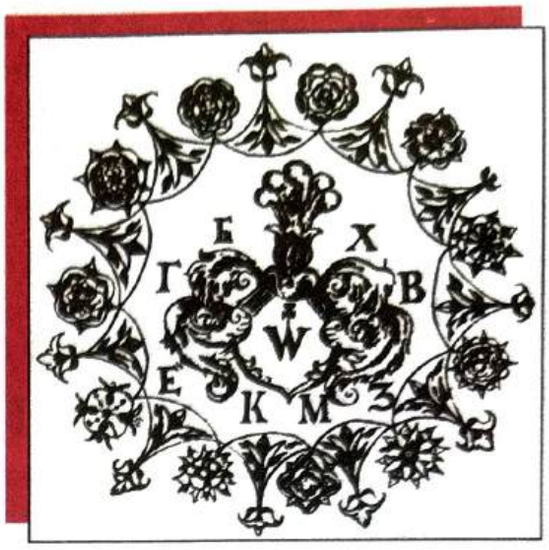

Герб Богдана-Зиновія Хмельницького

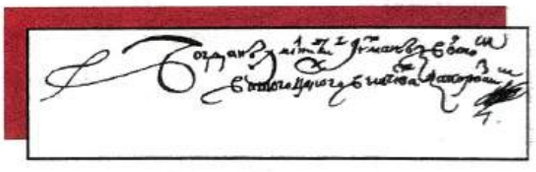

Автограф Б. Хмельницького

ного запорозького гетьмана Петра Сагайдачного. 1620 р. разом з батьком, який очолював козацьку сотню, Богдан відправився за наказом уряду Речі Посполитої до Молдавії.

У вересні **1620 р**. в битві під Цецорою загинув сотник Михайло Хмельницький, а Богдан потрапив у полон до турків, де перебував два роки. В неволі оволодів турецькою мовою, що пізніше стало йому в пригоді. Після звільнення з полону, з якого, можливо, був викуплений матір'ю, а можливо, був обміняний козаками на полонених турків, Богдан Хмельницький опинився на Запорожжі. Він брав участь у повстанні козаків (1625) під керівництвом **Марка Жмайла**, ходив і в морські походи. Особливо успішним був похід на Стамбул (1629), звідки козаки привезли багату здобич. Потім повернувся до Чигирина й продовжував службу як реєстровий козак. Десь у цей період Богдан одружився з Ганною – дочкою переяславського козака Сомка. З нею він мав трьох синів (Тимоша, Юрія, ім'я третього сина невідоме) та двох дочок (Степаниду й Катерину).

Набуття воєнного та політичного досвіду

Документи першої половини 30-х років XVII ст. не зберегли відомостей про Богдана Хмельницького та його ставлення до повстання 1630 р. Великий вплив на формування його політичного та воєнного досвіду мало повстання 1637 р. під проводом **Павла Бута (Павлюка)**. Після придушення повстання уряд затвердив новий склад старшини реєстрового козацтва на чолі з Ілляшем

Караїмовичем. Б. Хмельницький обійняв посаду військового писаря. Високоосвічений військовий і політик, який володів латинською, польською, турецькою, татарською мовами, на козацькій раді в Києві 30 серпня 1638 р. був обраний членом посольства до короля. Посольство мало своїм завданням домогтися пом'якшення умов «Ординації». Восени того самого року козаки Чигиринського полку обрали Б. Хмельницького своїм сотником. Обирався він також і до складу посольства на сейм 1639 р. для вирішення «козацького питання».

Авторитет сотника Б. Хмельницького був настільки високим, що восени 1644 р. у Варшаві відбулася його зустріч із французьким послом графом де Брежі, на якій велися переговори про найм Францією козаків для участі в бойових діях у ході Тридцятилітньої війни в Європі. Наступного року переговори продовжувались у Франції, де Б. Хмельницький був разом із січовим отаманом Іваном Сірком. Восени 1645 р. понад дві тисячі козаків, які прибули до Франції, взяли участь в облозі й захопленні фортеці Дюнкерк на французькому березі протоки Па-де-Кале.

Так поступово формувався політик і полководець, який згодом очолив національно-визвольну боротьбу українського народу.

ДОКУМЕНТИ

Із записок венеціанського посла Альберто Віміно про Б. Хмельницького (1650)

Росту він скорше високого, ніж середнього, широкий в костях і міцної будови. Його мова і спосіб правління вказують, що він володіє розсудливою думкою і проникливим розумом. У поведінці він м'який і простий, і цим з'єднує собі любов вояків, але, з другого боку, він тримає їх у дисципліні гострими вимогами. Усім, хто входить до його кімнати, він простягає руку і всіх просить сідати, якщо це козаки...

В.Січинський. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С.80.

ЗАПИТАННЯ

1. Коли і де почалася військова служба Б. Хмельницького? 2. Які події сприяли формуванню Б. Хмельницького як полководця й політика? 3. Уважно прочитайте документ. На які найважливіші риси керівника звернув увагу венеціанський посол?

17 РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

На хвилі перших перемог

Переможні Жовтоводська й Корсунська битви мали своїм наслідком не лише абсолютний розгром польських військ, підняття бойового духу Війська Запорозького і впевненість у можливості перемоги, а й сприяли розгортанню визвольного руху по всій Україні. Першими на боротьбу піднялися міста й містечка Наддніпрянщини – Чигирин, Корсунь, Сміла, Черкаси, Мошни, Городище тощо. Їхнє населення виганяло поляків, власників міст та урядовців і вливалося у військо Б. Хмельницького. У літопису Самовидця записано: «Народ посполитий по Україні, послишавши о знесенню войск коронних і гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тиє, которие козаками бивали, але хто й нігди козацтва не знал».

Почався процес **покозачення** селян і міщан. Велику роль у цьому відігравали універсали Б. Хмельницького, із закликами виганяти ненависне панство і вливатися в ряди повстанського війська з метою повного визволення України. На допомогу повстанцям Лівобережжя, котрі зіткнулися з військами Я. Вишневецького, було послано 10-тисячний козацький загін на чолі з М. Кривоносом. Він допоміг населенню Переяслава вигнати поляків. Згодом його загін значно зріс за рахунок покозачених міщан і селян Лівобережжя.

Населення міст і містечок та навколишніх сіл створювало й свої загони. Іноді вони діяли спільно з козаками. У Новгороді-Сіверському стояв великий жовнірський гарнізон і проживало багато шляхти. Козаки ніяк не могли здобути це добре укріплене місто. Жителі міста вночі вирили підземний хід під стіною фортеці, впустили через нього козаків, спільно з ними знищили сторожу й відчинили міську браму. Гарнізон було знищено, місто звільнено від польсько-шляхетського володарювання.

Визвольна боротьба розгорталася й на Правобережній Україні. Разом із козаками міщани й селяни знищували шляхетську владу на

Варшава
Стародуб
МОСКОВІЯ
РІЧ ПОСПОЛИТА
Чернігів
Конотоп
Волинь
Правобережжя
Ніжин
Слобідська
Замостя
Берестечко
Лівобережжя
Київ
Львів
Збараж
Переяслав
Пилявці
Україна
Зборів
Біла Церква
Полтава
Черкаси
Корсунь
Галичина
Чигирин
Бар
Кам'янець-Подільський
Брацлав
Жванець
Жовті Води
Кодак
Батіг
Сучава
Запорозька Січ
МОЛДАВІЯ
Ясси
Територія України, що контролювалася Б. Хмельницьким
Переміщення військ Хмельницького:
у 1648 р.
у 1649 р.
у 1651 р.
у 1652–1653 рр.
Кордони сучасної України
КРИМСЬКЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
ХАНСТВО

Київщині. Підкоморій Опалінський писав: «Руські міста самі піддаються Хмельницькому добровільно й охоче».

Гетьман прагнув оволодіти важливими й укріпленими містами Правобережжя: Кам'янцем-Подільським, Баром, Брацлавом, Вінницею, Старокостянтиновом, Меджибожем та ін. Там знаходилися значні військові сили Польщі. Ці ж міста хотіло використати і командування польського війська.

На початку червня **1648 р.** Б. Хмельницький послав на Поділля черкаського полковника **Максима Кривоноса**, а також Білоцерківський полк І. Гирі та Уманський полк І. Ганжі. Міщани повсюдно повставали, виганяли поляків зі своїх міст і йшли на з'єднання з козацьким військом. За короткий час ці повстанські загони завдяки М. Кривоносу перетворилися в могутнє бойове з'єднання.

Взяття козаками, міщанами та навколишнім селянством кожного окремого міста – сюжет для окремої героїчної розповіді. Влітку 1648 р. більшість міст Поділля була звільнена. Видатною перемогою М. Кривоноса було взяття укріпленої фортеці – м. Бара, у якому не лише зосереджувалася залога польських жовнірів і німців-найманців, а й шляхта, якій вдалося втекти з районів розгортання народної боротьби. При штурмі м. Бара було використано «московські гуляй-городи» – дерев'яні осадні башти на колесах.

Останнім польським бастіоном на Поділлі був Кам'янець-Подільський – місто, розташоване на кам'яному острові, утвореному р. Смотрич, яка тече в глибокому каньйоні. Та взяти його Кривоніс не встиг, бо був відкликаний гетьманом для виконання іншого завдання.

Білоцерківські турботи гетьмана

Після корсунської перемоги Б. Хмельницький та Тугай-бей рушили на Білу Церкву. На цьому шляху козацьке військо зросло до 30 тисяч чоловік. Гетьман розіслав універсали, в яких звертався до селян і міщан із закликом братися за зброю.

Водночас перед Б. Хмельницьким постала проблема відносин із татарами. Тугай-бей став виявляти прихильність до поляків і без дозволу хана не хотів продовжувати похід. Татари не тільки захоплювали собі більшу частину здобутих воєнних трофеїв, а й грабували українські міста й села, що суперечило умовам союзу з Кримом. Незадоволені цим козаки скликали раду з вимогою розірвати союз із ординцями. Хмельницькому, якому потрібна була швидка татарська кіннота, ледве вдалося залагодити конфлікт. Домовилися про розподіл здобичі, про те, що татари не будуть брати за ясир «людей православної віри».

Однак кримський хан вступив у переговори з королем Владиславом IV і розпустив свої чамбули для грабежів. На шляху до Криму татари спустошували міста й села України. Все це ускладнило ситуацію і змусило гетьмана почати переговори з поляками.

Перебуваючи в Білій Церкві, Б. Хмельницький вжив заходів для укріплення міста та організації розвідки по всій Україні.

Перед гетьманом стояло кілька важливих завдань: формування полків, відправка козацьких загонів на допомогу селянам-повстанцям в інші регіони України, вирішення згаданої вище татарської проблеми, врахування небезпеки удару з тилу силами війська литовського гетьмана Радзивілла. Насамкінець, необхідно було з'ясувати питання про ставлення московського уряду до повстання. Адже роком раніше було укладено польсько-московський союз проти татар. Оскільки ж татари виступили союзниками Хмельницького, московський уряд почав мобілізацію військ у порубіжних з Україною регіонах. Тому гетьман почав листуватися з білгородським і хотмижським воєводами.

Пилявецька битва

На **початку осені 1648 р**. польсько-шляхетське військо Яреми Вишневецького зосередилося на Волині в районі Збаража – Старокостянтинова. Сюди ж у похід виступив і Б. Хмельницький. Він спинився за 25 км на південний схід від Старокостянтинова під с. Пилявцями. У цій лісистій, порізаній балками й річкою Пилявкою місцевості гетьман вирішив отаборитися. Він побудував свій оборонний табір за старим козацьким звичаєм. А сам зі штабом розташувався в невеликому пилявецькому замку. Окремим табором стояло військо Кривоноса. Більш як 100 тисяч козацького війська було зосереджено під Пилявцями, тут же були три селянських полки й 600 найманих кримчаків. Дещо пізніше підійшла татарська кіннота.

З метою оточення ворога Хмельницький вислав сильні загони на Волинь і Поділля, тримаючи головні сили в таборі. Польське військо підійшло під Старокостянтинів, де їх вогнем зустріла сильна козацька застава. Протримавшись день, козаки вночі несподівано залишили Старокостянтинів. Цей відступ ворог витлумачив як панічну втечу. Однак то був тактичний маневр Хмельницького з метою заманити ворога на свої оборонні позиції під Пилявцями.

11 вересня розгорілася битва за греблю, яка захищала доступ до козацького табору. Тут оборону тримала козацька піхота, підтримувана з табору артилерією. Кілька разів гребля переходила з рук в руки, доки її остаточно не захопили поляки.

12 вересня бою не було, тільки бажаючі з обох боків виїздили для бою сам на сам – на так званий герць.

Перевагою повстанського війська було не лише вигідне для оборони місце, а й встановлена гетьманом сувора дисципліна. Надвечір 12 вересня до Хмельницького прибули білгородські (буджацькі) татари. Для бою вони не були потрібні гетьманові, але він зумів використати їх для морального тиску на поляків. Гетьман наказав привітати прихід татар пострілами з гармат, щоб привернути увагу ворога. План виявився вдалим – паніка серед поляків була посіяна.

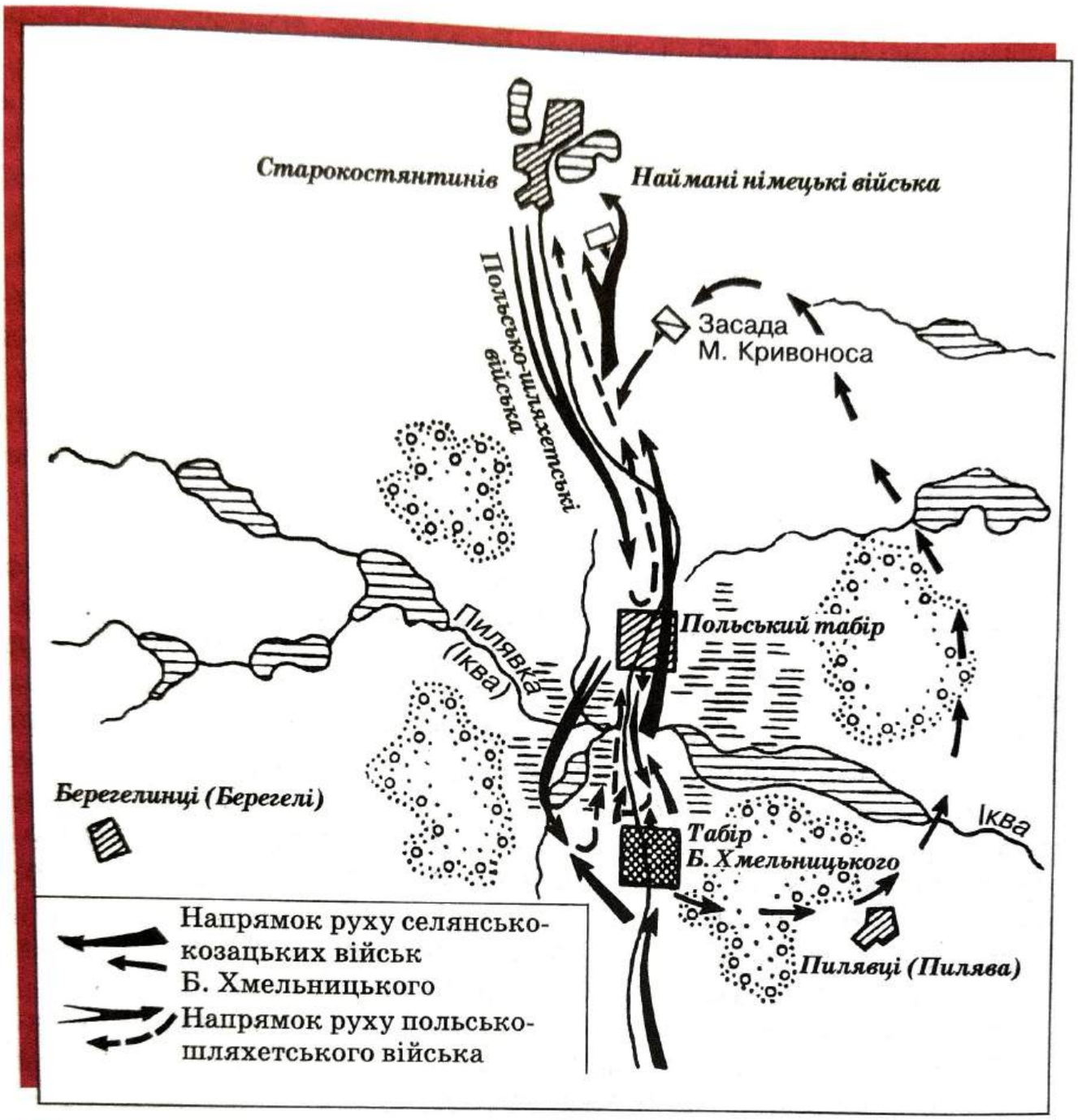

Пилявецька битва

Вранці 13 вересня Б. Хмельницький повів свої полки в наступ, а з іншого табору наступав М. Кривоніс. Польське військо виступило в поле, аби чекати козаків на рівнині, порізаній кількома глибокими балками. Унаслідок неузгоджених дій польська кіннота вступила у бій раніше запланованого, почалася метушня, якою скористався Б. Хмельницький і кинув на польські шанці свіжі сили.

Спішно скликана одним із трьох польських воєначальників князем Д. Заславським військова рада вирішила відступати в бойовому порядку, під прикриттям табору в напрямку на Старокостянтинів, щоб там окопатися. Та Хмельницький розгадав цей план і посилив наступ, змусивши ворога покинути табір і втікати. Це була панічна втеча. Зброя, панцирі, артилерія й запаси пороху дісталися переможцям. Пилявецька битва була ще однією блискучою перемогою Б. Хмельницького. Відносна легкість перемоги – ре-

зультат стратегічного плану полководця. Адже протягом двохтрьох місяців до неї він не вводив у дію головне військо, посилаючи вперед окремі загони, котрі разом із жителями міст, містечок і сіл очищали ці райони від ворога й виснажували його бойові сили.

Через тиждень після Пилявецької битви на Дніпрі капітулювала польська фортеця Кодак, не витримавши майже півріччної облоги. Прослуживши полякам менше 10 років, фортеця Кодак відтоді стала важливою військовою базою запорозьких козаків.

Галицький рейд

Пилявецька битва підняла нову хвилю повстанського руху в Україні, зокрема в Галичині. Повстання почали міста Кам'янка Струмилова й Сокаль, а потім воно охопило все Руське воєводство. Б. Хмельницький вважав необхідним підтримати ці повстання й послав бічними шляхами окремі полки. А сам із головною армією вийшов зі Старокостянтинова в напрямку на Львів – через Збараж, Тернопіль, Зборів. Більше як 100-тисячне військо взяло захищений мурами й валами Львів у облогу.

Повстанці захопили навколо міста укріплені католицькі монастирі, а 5 жовтня М. Кривоніс здобув Високий замок. Заможна частина жителів Львова вступила з Хмельницьким у переговори. Запропонований ними великий викуп врятував місто від татарського погрому. Гетьман зняв облогу Львова і рушив далі на Замостя.

У листопаді українське військо обложило Замостя, а окремі козацькі полки дійшли аж до р. Вісли. Проте Б. Хмельницький великих воєнних дій не розгортав. Він уважно стежив за ходом обрання нового короля Речі Посполитої. Військо було стомлене тривалим походом. Один із претендентів на королівський престол Ян Казимир вступив у переговори з Хмельницьким, бажаючи залучити його на свій бік. Хмельницький у листі до сенату викривав віроломство польських магнатів і шляхти, а особливо звинувачував О. Конецпольського і Я. Вишневецького.

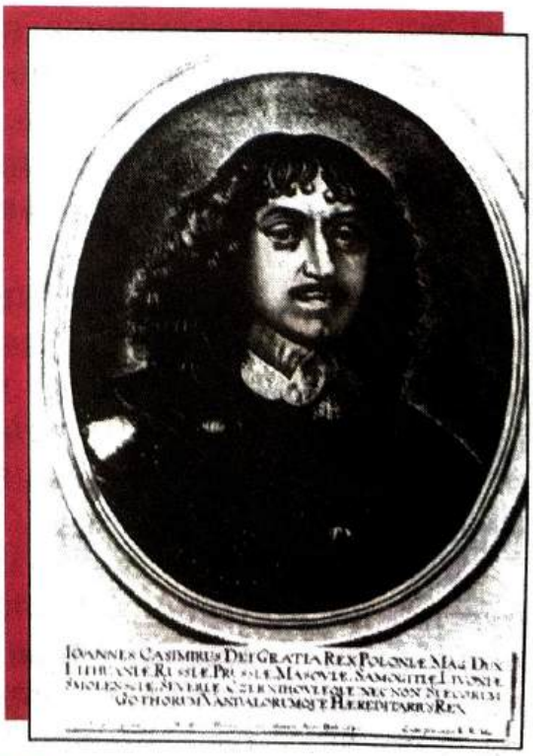

Польський король Ян Казимир

Обраний королем Ян Казимир, розуміючи, що Польща не готова до масштабної війни, пообіцяв Хмельницькому розглянути скарги Війська Запорозького, щоб козаки «не мали над собою багато панів», і пропонував мир. До Варшави було відправле-

но козацьке посольство на чолі з Іваном Гирею. Універсалами король і гетьман сповістили своїм народам про мир.

Урочистий марш визволителя

Через Сокаль, Дубно, Острог, Житомир козацькі війська Б. Хмельницького поверталися на Наддніпрянщину. В Острозі гетьман видав універсал з вимогою до шляхти «не мати ніякої злоби ні до своїх підданих, ні до руської релігії...».

11–14 грудня 1648 р. в Києві спалахнуло повстання проти польської шляхти, котра тікала сюди з усієї Київщини. Влада в місті перейшла до повстанців. **23 грудня** Київ урочисто зустрічав Б. Хмельницького. А разом з киянами вітали полководця єрусалимський патріарх Паїсій та київський митрополит Сильвестр Косів. Патріарх називав гетьмана «світлішим князем». Студенти Києво-Могилянської колегії вітали «ораціями й акламаціями як Мойсея, спасителя, освободителя і визволителя народу з лядської неволі, добрим знаком названого Богданом – від Бога даним». А замок і місто салютували з гармат.

Український шляхтич Й. Єрлич, вороже настроєний до повстанців, писав: «Кияни були йому раді вдвічі, у десять разів більше, ніж якому своєму воєводі, і честь йому більшу показували».

Так, тріумфом, закінчилися воєнні дії 1648 р.

Літня кампанія 1649 року

Не вірячи у тривалість досягнутого восени 1648 р. замирення, обидві сторони передбачали неминучість подальшої війни й готувалися до неї.

У **травні 1649 р.** польські війська перейшли р. Случ, котра розділяла ворогуючі сторони, і почали атакувати пограничні українські залоги. Водночас литовські війська рушили в напрямку до Києва. Б. Хмельницький послав проти них на Полісся військо на чолі з полковником **М. Кричевським**. У бою під м. Лоєвом литовське військо Радзивілла було зупинене, а М. Кричевський загинув.

Гетьман же, провівши широку мобілізацію, рушив з Білої Церкви, де був головний козацький табір, на Волинь і відтіснив поляків до **Збаража**. Під час цього походу армія Б. Хмельницького налічувала близько 360 тисяч воїнів, із яких було сформовано 17 полків. У поході з флангів козацьких полків йшли татари хана Іслам-Гірея III.

У червні Збараж було взято в облогу, почалися запеклі бої. Тоді був важко поранений вінницький полковник **Іван Богун**, загинув полковник **Станіслав Морозовицький** (у народній пісні – Морозенко). Козацька розвідка доповіла, що на допомогу обложеним у Збаражі полякам іде з військом король Ян Казимир. За голову Хмельницького він обіцяв 10 тисяч злотих. Король не мав точних відомостей про стан справ під Збаражем, про це «потурбувався»

Б. Хмельницький. Козацький гетьман залишив біля Збаража частину військ під командуванням військового обозного Черняти, а сам із полками пішов назустріч Янові Казимиру, котрий наближався до Зборова. Всі ці маневри робилися так, щоб про те не довідалися ні обложені в Збаражі, ні розвідка короля.

Раптовий удар по королівських військах з тилу і з флангів козацької і татарської кінноти застав польське військо не готовим до бою, окремі полки не могли підтримувати один одного, і вже у першому бою загинуло 4 тисячі поляків. Очевидець писав: «Не битва це була, а скоріше різня. Перший цвіт польської шляхти був стертий рукою ворога».

Польсько-шляхетське військо внаслідок боїв 15–16 серпня і облоги його козаками було деморалізоване. Король ледве не потрапив у полон. Обставини змусили Яна Казимира почати переговори з Б. Хмельницьким. Польський король почав таємні переговори і з татарським ханом, обіцяючи татарам грошову винагороду, дозвіл брати ясир і грабувати українські міста і села. Хан став вимагати від гетьмана Б. Хмельницького припинення битви.

Зборівський мир

Під натиском хана Б. Хмельницький пішов на переговори з поляками. Ян Казимир використовував кримського хана як посередника. Козацька старшина свої вимоги сформулювала у 17-ти «Пунктах про потреби Запорозького Війська».

18 серпня 1649 р. був укладений Зборівський договір. Основні його положення: кількість реєстрового війська визначалося 40 тисячами; козаки мали право жити в трьох воєводствах – Київському, Брацлавському, Чернігівському; запроваджувалося козацьке самоврядування; справа про унію повинна бути вирішена на сеймі; київський митрополит ставав членом сейму; у Києві єзуїтам було заборонено засновувати єзуїтські школи; оголошувалася амністія православній шляхті, яка брала участь у повстанні, з поверненням конфіскованого майна.

Загальна ситуація, зокрема зрада хана, змусила Б. Хмельницького зі старшиною підписати угоду, хоча вона не задовольняла ті вимоги, які старшина подала в 17-ти статтях. І все ж Зборівська угода давала можливість Б. Хмельницькому зайнятися державним будівництвом.

ДОКУМЕНТИ

Розповідь секретаря французького посольства в Польщі про початок переговорів ворогуючих сторін (1663)

Коли його величність польський король погодився на переговори і було обрано для цього місце між двома арміями, туди

прибули візир і канцлер Оссолінський. Візир зажадав від імені свого володаря постійної плати, яку Річ Посполита звичайно давала ханові за послуги, що він їх виконував для Польщі, а король Владислав відмовився від її сплати. Далі візир зажадав, щоб було задоволено вимоги запорозьких козаків, а також щоб на відшкодування за понесені татарами втрати у цьому поході і за загибель їхніх людей татарським загонам можна було на зворотній дорозі цілком вільно нападати та грабувати. Під час цих переговорів тривало перемир'я, проте його кілька разів переривали ворожі дії. Наступного дня, тобто 17 серпня, уповноважені знову прийшли на те саме місце; кожного з них супроводжували два інші уповноважені: з польським канцлером прийшли київський воєвода та литовський підканцлер, а з візиром Сеферказі і Сулейман-ага. До уповноважених приєднався Хмельницький; він вимагав амністії для себе, своїх козаків і селян-повстанців, а також гарантування свободи козакам і грецькій церкві. Нарешті, після деяких суперечок укладено того самого дня мир з татарами і козаками на таких умовах...

П'єр Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. – С. 110.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яку роль у перемогах Б. Хмельницького відігравали повстання по всій Україні? 2. Що змушувало Б. Хмельницького йти на переговори з польським урядом? 3. За документом визначте мету, якою керувалися татари у війні між козаками й поляками.

13 УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Історична передумова державності

У ході Національно-визвольної війни українського народу виникла **Українська козацька держава**. Зразком організації державного життя була Запорозька Січ.

Запорозька Січ і козацтво як окремий стан суспільства сформувалися в XVI ст., а вже наприкінці його та в першій половині XVII ст. Запорозька Січ перетворилася на своєрідну козацьку республіку. Козаки проживали на цій території, не підпорядковуючись загальнодержавному адміністративному апаратові та законам. Тому й змогли виробити свій особливий устрій.

Успішні воєнні походи козаків і захист своєї землі від турецько-татарської агресії настільки підвищували міжнародний авторитет Запорозької Січі та її силу, що козаки поступово відходили від королівської влади й діяли незалежно від Польщі. Так, у королівській інструкції на сеймики 1625 р. зазначалося, що козаки зреклися підданства, створили свою державу, вся Україна покірна їм; по містах і селах вони вводять свої порядки, посилають послів, укладають договори, вирішують питання війни й миру.

Незалежний характер козаків простежується і в інших історичних джерелах. Так, 1628 р. семиградський князь Б. Габор у бесіді зі шведським послом висловив думку, що «народ козацький може затопити Польщу, якщо знайде розумного та шляхетного вождя». Під час цієї бесіди обговорювалося також питання, чи здатні запорожці створити свою окрему державу. Отже, виникнення козацької держави не було несподіванкою ні для кого.

Початки державності

За **Зборівським договором 1649 р.** у межах Речі Посполитої утворювалася автономна область із земель Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств, на яку поширювалася виключно влада гетьмана. Договір означав фактичне визнання на міжнародному рівні статусу України як держави. Отже, гетьман мав свою територію і свою армію.

У 1649–1650 рр. Б. Хмельницький зміцнює козацьку адміністрацію, проводить адміністративно-територіальний поділ підвладної території на полки й сотні. Полковники, сотники й міські отамани мали на підвладних їм територіях адміністративну, військову й судову владу. Було введено контроль за фінансами і оподаткуванням населення, за охороною торгівлі та ремесла, активно налагоджувалися дипломатичні зв'язки.

Державний апарат створювався під безпосереднім керівництвом Б. Хмельницького і з допомогою сильного старшинського угруповання, вихідців з української шляхти й заможних козаків – людей освічених і енергійних. Серед соратників Б. Хмельницького шляхетського походження були Іван і Данило Виговські, Григорій Гуляницький, Михайло Криса, Григорій Лісницький, Павло Тетеря, Самійло Зарудний та інші, котрі, включившись у боротьбу проти панування Польщі, прагнули збудувати свою вільну й незалежну державу. Впливовими були також вихідці із «старовинних» козаків – полковники Федір Вешняк, Кіндрат Бурляй, Філон Джеджалій, Іван Богун, Матвій Гладкий, генеральний обозний Іван Чернята та ін.

У воєнних умовах складається становий державний устрій – усі адміністративні функції після ліквідації польсько-шляхетського державного апарату виконувала козацька старшина. Сама старшина піклувалася тільки про інтереси козацтва, а не всього населення. Однак невдовзі військово-старшинське управління охопило всю цивільну адміністрацію, судочинство, земельну власність, фінанси. Всі інші стани й соціальні групи визнали також державне керівництво старшини, маючи самоврядування в межах своїх громад – сільських і міських (сільські громади, магістрати й ратуші в містах та містечках, церковне управління).

Складові державності

Держава передусім мала свої чітко визначені **кордони** («козацьку лінію»). Вони укріплювалися військовими заставами. Оскільки війна тривала, кордони змінювалися в міру визволення земель від польсько-шляхетського панування. Для означення нової держави вживалася давня **назва** – «Русь» або «Руська земля». У розмові з московським посланцем Арсенієм Сухановим (1650) гетьман говорив: «Я і себе віддаю йому, государеві, і всю землю Руську». А в листі до волинської шляхти він зазначав, що миру не буде, доки «Русь не буде, як від віків бувало». Інколи вживалися назви «Запорожжя», «Військо Запорозьке». Проте поступово утверджувалась народна назва – «Україна». У документах Б. Хмельницького зустрічаються такі формулювання: «щоб Україна неділимою залишалася», «Ляхи ні про що так не печуться, тільки щоб Україну завоювати» і т. ін. Після Переяславської ради московський уряд називав Україну «Малою Росією», або «Малоросією», включаючи її до свого царського титулу.

Державною емблемою України був **герб** Війська Запорозького – козак із шаблею при боці й рушницею на лівому плечі. На той час остаточно ще не утвердився **державний прапор**, а свідчення стосуються лише прапорів окремих військових підрозділів і міст.

Територія гетьманської України поділялася на полки й сотні. У 1649 р. налічувалося 16 полків, потім їхня кількість збільшилася (в умовах війни вона не була стабільною). Полки поділялися на 10–20 сотень із центрами в містах і містечках. За кількістю жителів і територією полки й сотні не були однаковими. У межах полку чи сотні вся адміністративна, військова й судова влада належала полковникам і сотникам, а в окремих населених пунктах отаманам.

Як і на Запорозькій Січі, головним органом влади в новій державі була **Генеральна (загальна) рада козаків**, яка вирішувала найважливіші військові та політичні справи. Однак дуже швидко зростало значення старшинської ради як органу більш оперативного управління. До **старшинської ради** входили посадові особи, люди переважно освічені й досвідчені в політиці. На чолі всього державного апарату стояв **гетьман**.

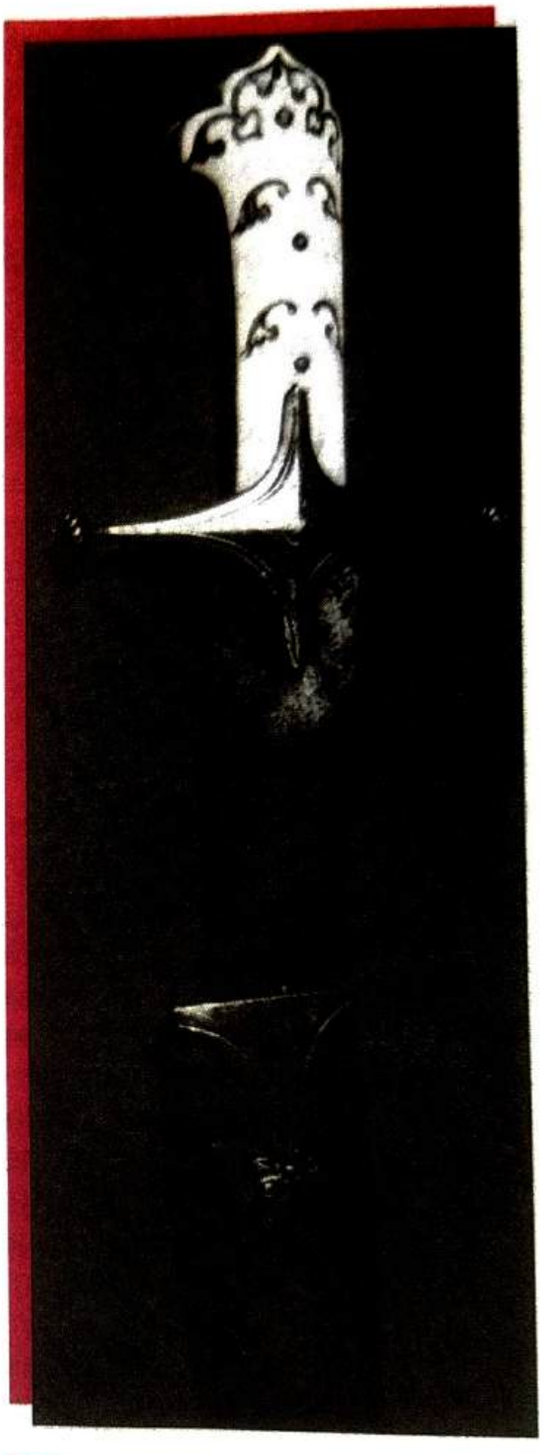

Шабля Богдана Хмельницького

Створення державного апарату вимагало великих фінансових затрат. Державна казна поповнювалася з трьох джерел: із земельного фонду, доходів від промислів і торгівлі та з податків. Молода держава користувалася різними грошовими одиницями: польськими (золоті, таляри, червоні золоті), російськими (рублі, єфимки), турецькими (леви, левки). Була спроба карбувати власну монету – чехи.

Внутрішні й зовнішні функції держави

Важливою функцією будь-якої держави, крім адміністративного управління, є підпорядкування всього населення владі. Б. Хмельницький намагався протидіяти спробам окремих соціальних груп поставити себе в привілейоване становище. Перед-

усім гетьман вжив заходів для утримання під своєю владою Запорозької Січі, направивши туди загін реєстрового козацтва.

Українська козацька держава захищала своїх громадян, котрі перебували за її межами, мала свою дипломатичну службу й розвідку.

Європейські держави визнавали суверенітет України, надсилали до неї своїх посланців, укладали договори. Переконливим свідченням державності України є те, що московський уряд вступив з нею у міждержавні переговори, які завершилися союзом двох держав у 1654 р.

Отже, Б. Хмельницький мав авторитет великого державного діяча й творця нової держави, полководця й дипломата, блискучого адміністратора. Як писав автор «Історії Русів», «таких людей провидіння Боже віками тільки народжує в людстві для особливих його намірів і призначень».

ДОКУМЕНТИ

Про заходи гетьмана щодо організації держави

Визвольна війна на Наддніпрянщині знищила польсько-шляхетську адміністрацію і судочинство. Хмельницький організував новий державний апарат, який охоплював усю територію Запорозького Війська. Була утворена мережа полків і сотень, які служили водночас і базами для набору війська, й адміністративними центрами. Між окремими населеними пунктами існували такі міцні і добре налагоджені зв'язки, що гетьман міг швидко передавати адміністративним органам свої накази та проводити мобілізацію військових сил на місцях. У розпорядженні державного апарату були кадри спеціалістів – для війська, адміністрації, фінансів, дипломатів та ін.

Хмельницький вступив у дипломатичні відносини з різними державами, намагаючись системою різних союзів забезпечити Україні повну незалежність.

І. Крип'якевич. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 338.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яким документом Україна була фактично визнана як держава на міжнародному рівні? Якою була її територія? 2. Назвіть ознаки, властиві кожній державі. 3. Що було зроблено Богданом Хмельницьким для побудови державного життя в Україні?

19 ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ В УКРАЇНІ 1650–1653 РОКІВ

Вимушений договір

Народні маси України протестували проти Зборівського миру, та гетьман змушений був з ним рахуватися. Адже Польща відродила армію і могла продовжувати боротьбу з повстанцями. До того ж непевною була позиція хана. Московська держава не надавала воєнної допомоги, на яку розраховував Б. Хмельницький. Тому гетьман вів дуже обережну політику, щоб передчасно не викликати нового спалаху війни. Треба було зміцнити сили для подальшої боротьби. Він дозволив А. Киселеві як київському воєводі зайняти замок на горі Киселівці та відновити дію земських і гродських судів, а також скликати сеймик Київського воєводства.

Б. Хмельницький та старшина зволікали зі складенням реєстру в 40 тисяч козаків, «випищики» залишалися у війську під виглядом джурів і обозної служби. Зі свого боку, гетьман вимагав, щоб польський уряд не переслідував учасників повстання, щоб польське військо не наближалося до «козацької лінії» і не провокувало прикордонних конфліктів.

Наприкінці 1649 р. до Варшави було відправлено посольство на чолі з М. Нестеренком, щоб вимагати затвердження на сеймі умов Зборівського договору, зокрема в питанні про унію та амністію. На сеймі польська шляхта виступала проти «миру й релігійних поступок православним». І хоч у підсумку сейм затвердив «Декларацію ласки короля» (так поляки іменували Зборівський мир), проте виконувати свої зобов'язання не збирався. Це видно було з усього – шляхта поверталася у свої маєтки, примушувала селян відбувати повинності, карала їх за участь у повстанні тощо.

Польські війська почали концентруватися на кордоні України. Назрівала нова війна.

Молдавський похід

Молдавський воєвода (господар) Василь Лупул був союзником Польщі, і Хмельницький хотів

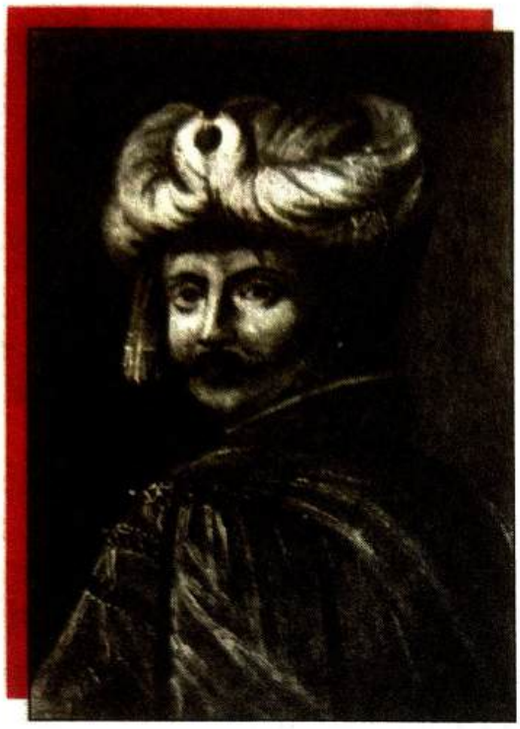

Тиміш Хмельницький

розірвати цей зв'язок. Ініціатором молдавського походу був кримський хан, який мав свої рахунки з Молдавією. 70-тисячне військо Б. Хмельницького й татарське військо несподівано перейшли молдавський кордон. Передові полки брацлавського полковника Данила Нечая ввійшли в молдавську столицю Ясси. В. Лупул пішов на переговори й прийняв умови Хмельницького: не підтримувати Річ Посполиту, для зміцнення молдавсько-українського союзу віддати дочку Розанду за гетьманового сина Тимоша, який згодом мав стати господарем Молдавії.

1650 р. у польському сеймі все більшої сили стала набирати «партія війни». Король звинувачував гетьмана у зв'язках з різними державами, на що Б. Хмельницький відповідав: «Просимо наполегливо в. м. панів, не приводьте нас до крайнього відчаю, до якого нас жаль і гніт приневолює, і не змушуйте до цього, щоб ми деінде шукали допомоги».

Оскільки Польща інтенсивно шукала зовнішньої допомоги для боротьби з Україною, то Б. Хмельницький, котрий теж шукав союзників, заявляв: «Ми, охороняючи наші голови й запобігаючи нашому лихові, мусимо шукати приятелів». Особливо активними в цей період були дипломатичні відносини Хмельницького з турецьким султаном. Отже, обидві сторони розуміли тимчасовість Зборівського миру.

Битва під Берестечком

За ухвалою сейму Ян Казимир у січні 1651 р. дав наказ готуватися до наступу на Україну. Б. Хмельницький, отримавши відомості про підготовку Польщі по війни, став готуватися до оборони. Він звернувся по допомогу до кримських татар і турків.

Головні сили противників зійшлися на Волині під **Берестечком**.

Уранці 30 червня обидві армії почали готуватися до бою. Поляки розмістилися вздовж р. Стиру і поділилися на три частини. Лівим крилом командували М. Калиновський та Я. Вишневецький. Тут була зосереджена коронна і шляхетська кіннота, а також полк німецької піхоти, позаду стояли полки посполитого рушення з різних воєводств.

Праве крило розмістилося під лісом на правому березі Стиру. Загальне командування на цьому фланзі здійснювали М. Потоцький та С. Лянцкоронський.

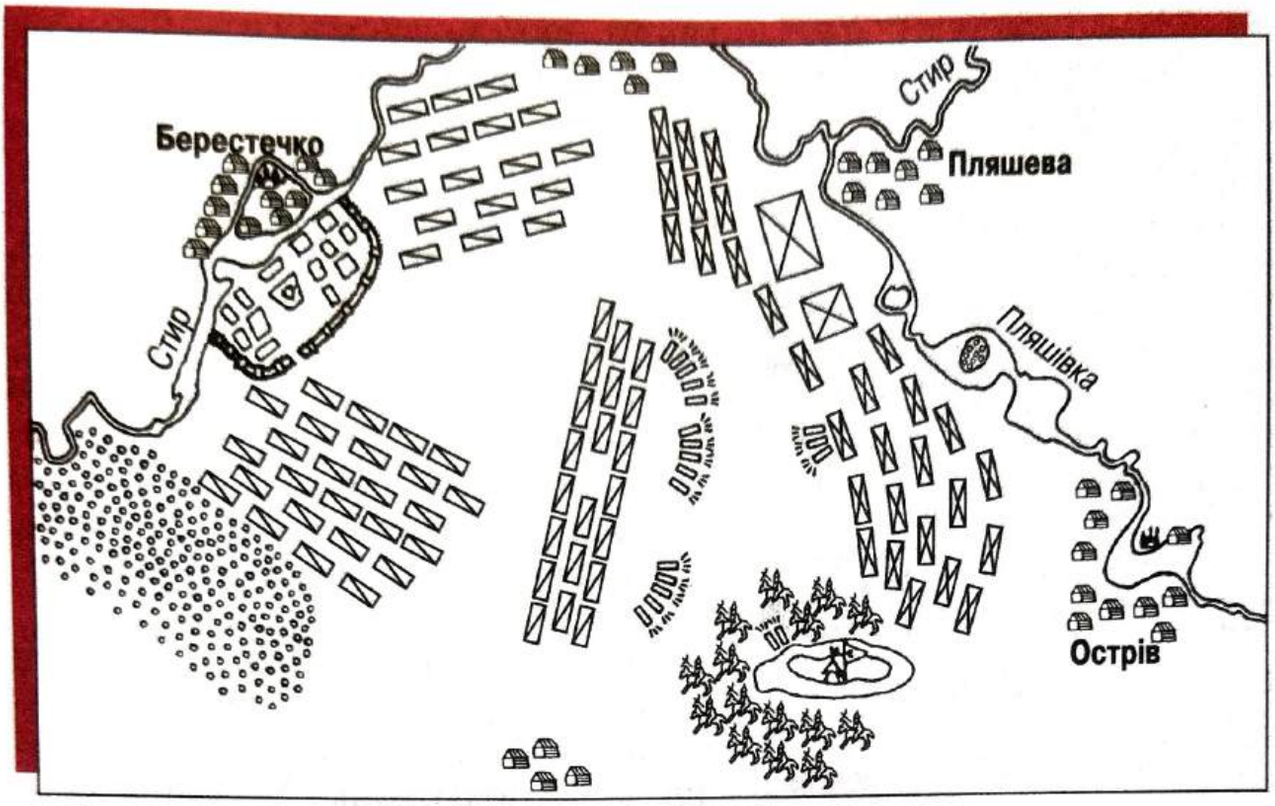

Розташування козацьких, татарських і королівських військ під Берестечком

Центром армії командував сам король. Він поставив тут іноземну піхоту, частину найманої кінноти, свій гусарський полк та всю артилерію. У самому центрі стояв король в оточенні своєї гвардії та королівських гусарів. Польська армія налічувала 150 тисяч воїнів, включаючи 20 тисяч німецьких найманців.

Б. Хмельницький на чолі селянсько-козацьких полків зайняв невисокі пагорби на березі р. Пляшівка на правому фланзі військ. На горбі лівого флангу розташувались півмісяцем татарські війська і невеликий загін турків. У центрі півмісяця поставлено ханський намет, а біля підніжжя пагорба розташовано гармати. Козацько-татарське військо налічувало 100 тисяч козаків і 50 тисяч татарської кінноти.

Вдень 30 червня першим рушило на козаків з'єднання Я. Вишневецького. Козацький табір, що складався зі з'єднаних ланцюгами десяти рядів возів, був ще недобудований. Козаки й селяни, підтримані татарами, відігнали кінноту Вишневецького і перейшли у контрнаступ, але були зупинені німецькими найманцями.

Після невдалої атаки Вишневецького король розпочав наступ центральною частиною свого війська на зайнятий татарами пагорб, обстрілюючи його з гармат та мушкетів. Хан, а за ним уся орда почали тікати.

Після втечі татар король повернув фронт наліво проти козацького табору, і цілу ніч під дощем поляки обстрілювали його з гармат.

Хмельницький, доручивши командування військом Ф. Джеджалію, разом з І. Виговським і чотирма козаками поїхав вслід за

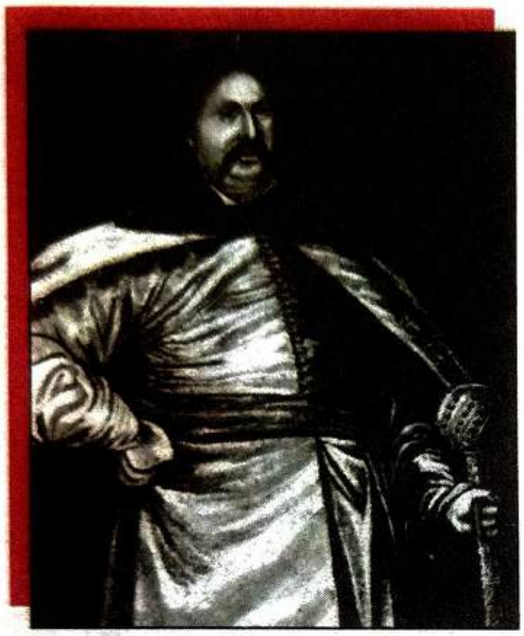

Януш Радзивілл

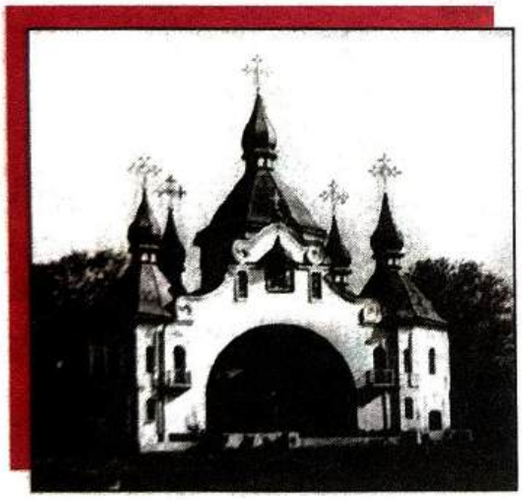

Георгіївська церква на місці Берестецької битви

ханом, щоб вияснити ситуацію. Але хан захопив його в полон і вирушив на Крим.

Утеча хана відіграла фатальну роль у ході Берестецької битви. Вона оголила лівий фланг козацької армії, даючи змогу полякам охопити її півколом облоги.

Уранці 1 липня поляки побачили козацький табір уже обнесеним потужними укріпленнями. 4 липня вони оточили козацький табір із півдня, зайняли пагорб, на якому раніше стояв хан.

6 липня козаки вислали до короля на переговори миргородського полковника Матвія Гладкого, чигиринського полковника Михайла Крису й військового писаря Івана Петрашевського. Король запропонував видати сімнадцятьох полковників, здати всю зброю і повернутися до умов Куруківської угоди (1625). Після відмови козаків король наказав розпочати артилерійський обстріл козацького табору. 9 липня Лянцкоронський на чолі 2000 кінних перейшов на другий берег Пляшівки, зайнявши тили козацької армії. Уночі з 9 на 10 липня козацька старшина скинула Джеджалія і обрала наказним гетьманом Івана Богуна. Він скликав раду для вирішення питання про вихід з облоги. Ухвалили збудувати міст через Пляшівку, щоб відігнати Лянцкоронського і прокласти шлях для відступу всього війська.

Удосвіта 10 липня Іван Богун із двома тисячами козаків і двома гарматами перейшов за переправу з метою її укріпити. У козацькому таборі запідозрили зраду, і почалася панічна втеча його оборонців. Побачивши безладний відхід армії через болото, Богун повернувся, закликаючи відступаючих зупинитись, але встановити лад йому вже не вдалося.

На переправі скупчилася маса людей, котрих неможливо було привести до порядку. Вони гинули в болоті, а тим часом польське військо вдарило на табір. Тоді й козацькі полки стали організовано відступати. Більша частина козацької армії вийшла з оточення. Загони ж, які залишилися прикривати відступ, героїчно відбивали-

ся, доки всі не загинули. Це була перша відчутна поразка повстанців. У ході битви під Берестечком загинуло 4 тисячі повстанців. Утрати поляків також були значні: тільки визначних шляхтичів загинуло понад 300 чоловік.

Та боротьба народу не припинилася. Викуплений козаками з полону Б. Хмельницький став готувати оборону. Універсалами він закликав селян і міщан до подальшої боротьби і зібрав знову 50 тисяч козаків і селян та 40 тисяч татар. Центром його оборони була Біла Церква, яку він укріплював.

Обидві ворогуючі сторони були виснажені боями. До того ж наприкінці липня в Київ увійшло 10-тисячне польсько-литовське військо з Янушем Радзивіллом на чолі. Після смерті князя Яреми Вишневецького польське командування запропонувало Хмельницькому перемир'я, і він прийняв пропозицію, як того вимагала ситуація.

Білоцерківський мир

18 вересня 1651 р. у Білій Церкві було підписано мир. За ним козацький реєстр скорочувався до 20 тисяч козаків. «Випищики» повинні були повернутися до своїх колишніх панів як кріпаки. Влада гетьмана обмежувалася лише Київським воєводством. Шляхта діставала право займати свої землі й усякі «пожитки». Гетьман зобов'язувався розірвати союз із Кримом і відіслати з України татарські загони. Це були дуже тяжкі для України умови. Однак гетьман зберіг основну територію Війська Запорозького – Наддніпрянщину.

Одним із наслідків поразки під Берестечком і Білоцерківського миру було зростання кількості переселенців – козаків, селян та міщан – на Слобожанщину. Там люди рятувалися від небезпеки польсько-шляхетського терору й закріпачення. Саме в цей час на Слобідську Україну з двома тисячами козаків переселився **Іван Дзиковський**. Із цих козаків пізніше утворився Острогозький полк.

Народні маси України й запорозькі козаки були невдоволені Білоцерківським миром настільки, що Б. Хмельницькому довелося їх утихомирювати. Боротьба повинна була розгорітися з новою силою.

Воєнний реванш

З осені 1651 р. центр збройної боротьби змістився на Правобережну Україну. У зв'язку з тим, що Білоцерківський договір не був затверджений сеймом, Б. Хмельницький вважав себе вільним від необхідності дотримання його умов і готував сили для подальшої боротьби. Так само діяла й Польща. **22–23 травня 1652 р.** неподалік гори Батіг (Вінницька обл.) відбулася жорстока битва, в якій 60-тисячне польське військо Калиновського було знищене. Цю перемогу Б. Хмельницького сучасники порівнювали з перемогою Ганнібала

(216 р. до н.е.) над римлянами під Каннами. Українські війська знову зайняли територію по р. Случ.

Внаслідок Батізької перемоги й масових повстань по всій Україні більша частина українських земель була визволена від польського гніту. Ця перемога суттєво вплинула на хід українсько-московських переговорів про надання Б. Хмельницькому допомоги з боку Московії, котрі велися впродовж усієї війни.

Другий молдавський рейд

Улітку 1653 р. розвиток подій у Молдавії (заколот і усунення від влади господаря Василя Лупула) змусив гетьмана організувати похід у Молдавію, про що просив його сам Лупул, батько Розанди, дружини Тимоша Хмельницького.

8 квітня 1653 р. 8-тисячне козацьке військо на чолі із сином гетьмана Тимошем вирушило в похід. Тиміш був людиною хороброю, але його не можна було назвати видатним політиком чи полководцем. Рішення гетьмана про молдавський похід не було продуманим кроком. Цей похід втягнув Україну в конфронтацію з Валахією та Трансільванією й підштовхнув їх до укладення воєнного союзу з Річчю Посполитою.

Військо Тимоша Хмельницького перейшло через Брацлавщину, поповнившись двома тисячами опришків, форсувало біля Ямполя р. Дністер, зайняло фортецю у м. Сороки і взяло курс на Ясси. 20-тисячне угорсько-валаське військо відступило, і Тиміш вступив у столицю Молдавії, забезпечивши повернення влади В. Лупулу. Та молдавський господар вирішив скористатися присутністю козацьких військ, щоб захопити Валахію. Гетьманич погодився на цей похід, хоча козацька старшина й вказувала йому на згубність такого кроку. Внаслідок легковажності Тимоша українське військо зазнало великих втрат. В одному з боїв Тиміш був тяжко поранений, а через кілька днів помер.

Жванецьке протистояння

Восени 1653 р. король Ян Казимир з 20-тисячним військом вторгся на Поділля й став табором під м. Жванцем поблизу Кам'янця-Подільського. Туди ж рушив Б. Хмельницький і зупинився під м. Гусятином. Його союзник хан Іслам-Ґірей розташувався табором ближче до Жванця. Польсько-шляхетське й наймане королівське військо потрапило в оточення.

Обидві армії були в досить скрутному становищі. Для поляків ця ситуація була катастрофічною. І знову зрадницькі дії кримського хана, котрий за спиною Б. Хмельницького вступив у переговори з Яном Казимиром, зашкодили справі. Козацькому командуванню були нав'язані переговори, але сам гетьман відмовився брати в них участь. Поляки обіцяли повернутися до умов Зборівського договору. На той час гетьман уже знав про рішення Земського собору

Московської держави щодо надання йому допомоги й вступу у війну з Польщею. Починався новий етап війни за повне визволення України від влади Речі Посполитої.

Соратники гетьмана

Уже на початку війни серед повстанців особливо помітними були сподвижники гетьмана – видатні полководці й дипломати: **Іван** і **Данило Виговські**, **Іван** і **Данило Нечаї**, **Павло Тетеря**, **Іван Сірко**, **Михайло Кричевський**, **Григорій Лісницький**, **Іван Богун**, **Максим Кривоніс** та ін.

У Жовтоводській та Корсунській битвах прославився черкаський полковник **Максим Кривоніс**. Гетьман Б. Хмельницький вважав його своєю правою рукою, попри певні незгоди, зокрема в питанні про союз з татарами та про переговори з поляками.

Вирішальну роль у Пилявецькій битві відіграв М. Кривоніс. Незважаючи на своє поранення, він продовжував бойовий похід до Галичини. Восени 1648 р. М. Кривоніс раптово помер. У визвольній боротьбі його справу продовжував син Кривоносенко.

Ще одим із найвидатніших полковників – сподвижників Б. Хмельницького – був Іван Богун. Він походив із старовинного українського шляхетського роду, певний час жив на Слобожанщині. Коли розпочалася Національно-визвольна війна українського народу, І. Богун опинився в рядах повстанців. У козацькому реєстрі 1649 р. він уже згадується як кальницький (вінницький) полковник. Польський сучасник так пише про нього: «Найбільш запеклі заворушення й бунти свавільних холопів відбуваються звичайно на Брацлавщині внаслідок підбурювання Богуна».

Восени 1648 р. оборону Поділля від поляків Б. Хмельницький доручив саме йому. А навесні 1653 р. на Поділля прийшли польські каратели й оточили козаків І. Богуна в дерев'яному замку містечка Монастирища. І. Богун з козаками вийшов із замку через підземний хід, переодягнувшись у татарський одяг. Козаки вдарили в тил полякам, здобувши перемогу.

Відстоюючи інтереси українського народу, він брав участь у бурхливих подіях тогочасної України; не приїхав до Переяслава на раду у 1654 р. і рішуче відмовився присягати московському цареві. У той самий час до нього писали поляки, пропонуючи прийняти підданство Речі Посполитої й обіцяючи надати йому шляхетство, найперше в Україні староство, а з часом зробити його гетьманом. Однак він відкинув пропозиції поляків. Після смерті Б. Хмельницького тільки Богун і полковник Зеленський рішуче виступили проти присутності московських військ і воєвод в Україні.

Про таких, як І. Богун, писав до короля коронний обозний Андрій Потоцький: «Їхня найвища державна рація, щоб не бути ні під Вашою королівською Милістю, ані під царем».

27 лютого 1664 р. І. Богун був розстріляний поляками під Новгородом-Сіверським.

Це лише дві короткі характеристики героїв, котрі належали до оточення Б. Хмельницького. Взагалі ж його велич як полководця й державного діяча полягала в тому, що він зумів наблизити до себе цілу плеяду видатних людей, котрі служили інтересам свого народу.

ДОКУМЕНТИ

З розповіді літописця С. Величка про події під Жванцем

Тим часом, порадившись із Хмельницьким, хан постановив обов'язково піти на польське військо вальним наступом, знаючи напевне від «язиків», що число їхнє значно зменшилося проти літнього числа – вісімдесяти тисяч: одні вимерли з холоду й голоду, інші повтікали з обозу, а решта так підохляла, що ледве жила й валилися від вітру. Також із п'ятнадцяти тисяч піхоти, яка була влітку, тоді залишилося ледве чотири тисячі, й то бідної та нужденної, і, як сказано вище, валив її, наче очерет, вітер – вони вже мало що могли вдіяти.

Коли поляки довідалися про це, їх пойняв великий відчай за своє життя. Вони постановили обов'язково скінчити тодішню війну, уклавши трактат. Для цього, бачивши, що їх обходить довкола козацьке й татарське військо, вони вийшли з обозу ушиковані, наче до битви, але послали водночас до хана свого тлумача, закликаючи його до згоди із собою і до укладення трактату.

Самійло Величко. Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – С. 124.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які наслідки для України мала поразка під Берестечком? 2. Чому умови Білоцерківського договору були важчими для України порівняно з умовами Зборівського договору? 3. Яке значення має перемога військ Богдана Хмельницького під Батогом? 4. Прокоментуйте наведений уривок з літопису С. Величка.

20 МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Європа кінця XVI – середини XVII століття

Наприкінці XVI ст. збройні сили України – козацтво та Запорозька Січ – стають важливим фактором міжнародних відносин. Уже в 20–30-х роках XVII ст. багато європейських політиків розцінювали Україну як ахіллесову п'яту Речі Посполитої, де відбувалися часті й могутні козацько-селянські повстання, де точилася релігійно-політична боротьба. Проте розмах Національно-визвольної війни був вражаючим для Європи. Адже до цього Річ Посполита була найсильнішою державою Європи, з якою більшість країн вважала за необхідне жити в мирі. І раптом – на її широких просторах вибухає могутній народний рух, котрий вона не в змозі була зупинити.

Як відомо, після широкого реформаційного руху в Європі у першій половині XVII ст. почався період контрреформації, провідниками якої були Австрія, Іспанія, католицькі князі Німеччини, Річ Посполита й папський Рим. Вони ж утворили так званий габсбурзький блок у **Тридцятилітній війні 1618–1648 рр**. Річ Посполита була оплотом католицтва в Європі.

Повстання в українських землях Речі Посполитої 20–30-х років XVII ст. не дали їй можливості активно діяти на боці католицької ліги. А на початку 1648 р. вибухнуло могутнє повстання під проводом Богдана Хмельницького, яке переросло в національно-визвольну війну, завдавши серйозного удару Речі Посполитій. У тому ж році Австрія та Іспанія зазнали поразки, а Вестфальський мир 1648 р. означав кінець Тридцятилітньої війни. Більше того, у тому самому році в Англії почалася буржуазна революція.

Усе це означало докорінний перелом в історії Європи. Провідна роль на континенті переходить до країн, які стали на шлях буржуазного розвитку (Голландія, Англія), і тих, де утворилася абсолютна монархія нового типу (Франція). Стали формуватися нові союзи, з'являлися нові політичні орієнтири держав і в цьому процесі не ос-

таннє місце належало Україні. Адже Національно-визвольна війна 1648–1657 рр. призвела до радикальної зміни ситуації у Східній Європі, а через неї вплинула на загальноєвропейську ситуацію. Річ Посполита, втративши значну частину своєї території, а разом з тим і козацьку військову силу, почала занепадати, хоча кілька десятиліть намагалася повернути втрачені землі. Натомість, Московія, внаслідок приєднання значної частини України, з часом набула значення головної військово-політичної сили на європейському сході.

Насамкінець, ще одним чинником, який впливав на політичну ситуацію в Європі, була Османська імперія та її васал Кримське ханство. По-перше, ряд держав або намагався звільнитися від османської влади і сформувати нові коаліції держав, або прагнув не допустити поширення впливу турок у Західній Європі. По-друге, буфером між ними й турецько-татарською загрозою була Україна.

Отже, міжнародні відносини України за часів Б. Хмельницького визначалися не лише його прагненням знайти союзників у боротьбі, а й політичними інтересами європейських держав.

Українсько-кримські відносини

Головною метою дипломатичних заходів Богдана Хмельницького було отримання допомоги у війні з Річчю Посполитою. Першою його дипломатичною акцією був союз із Кримом. Хоча Кримське ханство своїми нападами завдавало багато лиха українському населенню, Б. Хмельницький вважав першочерговим завданням укласти союз із татарами. Татари не були надійними союзниками, бо в будь-який момент могли перейти на бік Речі Посполитої.

Для Хмельницького союз із Кримом давав можливість використати татарську кінноту як допоміжне військо, оскільки вони були майстрами несподіваного нападу, знищення обозів, оточення невеликих загонів. Це був рівноправний українсько-кримський союз, хоча поляки розцінювали його як підданство Б. Хмельницького Криму.

Козацька старшина погодилася платити татарам за службу (як іноземним найманцям) або грішми, або частиною здобичі та полонених. Брати ясир із людей православної віри заборонялося. Хоча насправді татари не дотримувалися цих умов.

Унаслідок татарських грабежів українського населення та зради хана під Зборовом і Берестечком відносини із Кримом ускладнювалися. Однак Хмельницький не розривав з Кримом дипломатичних зв'язків. 1651 р. Б. Хмельницький говорив: «Таке велике зло сталося через зраду кримського хана – який же близький друг кримський хан гетьманові? Але і за таке велике зло гетьман не пішов на розрив, і далі, до часу, не може вчинити розриву і буде терпіти всякі обиди від нього тому, що якби гетьман пішов на розрив, то кримський хан порозумівся б з польським королем та почне проти нас воювати, – тим кримський хан для нас грізний».

1653 р. Б. Хмельницький дозволив татарам відбудувати на Дніпрі замок Іслам-Кермен (біля нинішнього міста Каховки), що дало ханові можливість контролювати всі шляхи сполучення на Нижній Наддніпрянщині.

Відносини з Оттоманською Портою

Б. Хмельницький добре знав турецьку проблему. Адже чверть віку тому він був у татарському полоні і два роки жив у Стамбулі. Він знав турецьку мову, звичаї та устрій Османської імперії. Спочатку він установив дипломатичні зв'язки з Портою, щоб забезпечити собі допомогу її васала – Криму. Потім ініціатива перейшла до султана, який хотів добитися підданства йому гетьмана Хмельницького. У відповідь на місію турецького посла Османа влітку 1651 р. гетьман направив у Стамбул посольство на чолі з київським полковником Антоном Ждановичем і своїм родичем Павлом Яненком-Хмельницьким. Оскільки у Стамбулі було багато іноземних послів, поширилися чутки про можливе підданство Хмельницького Оттоманській Порті.

Молдавський похід Б. Хмельницького хоч і стривожив Стамбул, але загалом не вплинув на відносини з гетьманом. Стамбул схиляв Хмельницького до підданства, а гетьман погоджувався лише на рівноправний договір. Дипломатичні зв'язки були дуже інтенсивними. Грек Фома Іванов у серпні 1653 р. писав зі Стамбула: «Часто приїздять сюди козацькі посли від гетьмана Хмельницького, і тут турки цих послів дуже шанують і обдаровують, бо мають перед ними страх і просять їх приязні». Хоч як наполегливо посли турецького султана пропонували Хмельницькому прийняти турецьке підданство, гетьман завжди вважав Порту ворогом України, оскільки вона або благословляла татарські орди на грабіжницькі походи в Україну, або разом з ними грабувала українські міста й села.

Проте гетьман мусив вести ці переговори, бо потребував допомоги кримського хана. Оттоманська Порта сама не надавала Б. Хмельницькому військової допомоги, бо він не погоджувався на підданство.

Українсько-молдавські відносини

Молдавія перебувала у васальній залежності від Оттоманської Порти, але й була в досить дружніх відносинах із Річчю Посполитою. Коли в Україні почалася Національно-визвольна війна, у Молдавії активізувався рух опришків, проте господарю країни вдалося його придушити.

1648 р. у Молдавію прибули посли Хмельницького і зажадали не пропускати шляхтичів і купців, які тікали з України. Лупул вів подвійну гру, залишаючись прихильником Польщі. Тому у вересні 1650 р. Б. Хмельницький здійснив блискавичний похід у Молдавію

і змусив В. Лупула погодитися на шлюб Тимоша й Розанди. Це не лише скріплювало українсько-молдавський союз, а й піднімало авторитет Б. Хмельницького.

Після поранення при облозі Сучави Тимоша Хмельницького династичні наміри гетьмана зазнали краху, але він не залишив Молдавію поза увагою. Коли молдавським воєводою став Стефан Георгіца, між Молдавією та Україною було укладено мирний договір.

Валахія і Трансільванія

Оскільки Україна не мала з Валахією (сучасною Румунією) безпосередніх кордонів, особливого значення Б. Хмельницький спочатку їй не надавав. Валаський воєвода Матвій Басараб у 1651 р. першим запропонував гетьманові військову допомогу. Відтоді між ним та Хмельницьким склалися добрі стосунки. Оскільки Басараб 1653 р. підтримував на молдавському престолі С. Георгіцу, то прихід Тимоша Хмельницького негативно вплинув на ці стосунки. Однак згодом вони знову налагодилися.

У васальній залежності від Оттоманської Порти перебувало Семиграддя (Трансільванія). Його князь Бетлен Габор ще раніше мав дипломатичні контакти з Військом Запорозьким. Коли почалася Національно-визвольна війна українського народу, семиградський князь Юрій Ракоці I через українського шляхтича Юрія Немирича встановив зв'язки з Хмельницьким з метою домогтися його підтримки в прагненні зайняти польський королівський престол. Перше посольство до Трансільванії очолив військовий писар Іван Виговський.

У своїй політиці Б. Хмельницький дуже розраховував на Трансільванію, оскільки вона могла загрожувати Польщі з півдня, з боку Карпат. Юрій Ракоці II теж примірявся до польського престолу в майбутньому, а тому підтримував тісні контакти з Б. Хмельницьким. Однак на війну з Польщею всі названі князі не наважувалися. Це вносило прохолоду в дипломатичні відносини між ними.

Похід Тимоша Хмельницького разом з В. Лупулом у Валахію призвів до укладення Семиграддям воєнного союзу з Польщею. 1653 р. Молдавія, Валахія і Трансільванія утворили ворожий Україні політичний блок. Пізніше Трансільванія знову буде шукати контактів з Хмельницьким.

Швеція у планах Хмельницького

Унаслідок перемоги в Тридцятилітній війні Швеція перетворилася на могутню європейську державу, котра панувала на Балтійському морі, тримала під своїм впливом Німеччину, загрожувала Московії та Польщі. Гетьман думав, що, почавши війну з Польщею, Швеція тим самим допоможе Україні. Проте з початку війни Хмельницькому не

вдавалося встановити з нею контакти. Однак шведські агенти та дипломати збирали відомості про Україну (наприклад Й. Майєр, який улітку 1651 р. проїхав з Криму у Швецію через Україну). Лише в 1653 р. він відправив до Швеції посольство на чолі з полковником, досвідченим дипломатом Кіндратом Бурляєм, але внаслідок напружених відносин зі Швецією московський уряд відмовився пропустити його через свій кордон. Тому українсько-шведські відносини набули розвитку тільки у 1655–1657 рр.

Венеція Венеція перебувала у стані постійної конкуренції з Османською імперією за вплив на Балканському півострові. Тому вона шукала спільника для боротьби проти Османської імперії і звернула увагу на запорозьких козаків, які уславилися в Європі своїми морськими походами. Ось чому 1650 р. в Україну прибув посол Венеціанської республіки Альберто Віміно, який склав рукописну «Реляцію», описавши в ній походження й звичаї козаків. Хмельницький дякував за прихильність, але спільний похід проти Османської імперії не вважав на той момент слушним.

Австрія Австрія не мала спільних кордонів з Україною, але мала їх з володіннями Османської імперії. Вона боялася турецької агресії і уважно стежила за морськими походами запорозьких козаків. Коли почалася Національно-визвольна війна України проти Речі Посполитої, Австрія однозначно стала на бік Речі Посполитої.

Австрійська дипломатія підбурювала проти України Молдавію, Валахію і Трансільванію. Віденський двір наказував своєму послові у Стамбулі всіма можливими засобами шкодити політичним контактам Хмельницького із султаном.

Австрія негативно сприйняла союз України з Московською державою у 1654 р. Пізніше її дипломати виступлять посередниками між Річчю Посполитою і Московською державою при підписанні Віленського перемир'я 1656 р., куди представники України не були запрошені. Однак на початку 1657 р., коли Україна, Швеція і Трансільванія спільно воювали проти Польщі, до Хмельницького прибуло австрійське посольство П. Парчевича з метою схилити гетьмана до миру з Річчю Посполитою.

Англія Англія в той час була охоплена буржуазною революцією, що відбувалася під антикатолицькими гаслами. Тому боротьба українського народу проти Речі Посполитої і католицизму сприймалася як боротьба проти спільного ворога. Олівер Кромвель написав послання Б. Хмельницькому, називаючи його «генералісимусом військ і стародавньої грецької релігії та церкви», «володарем усіх запорозьких козаків», «викорінювачем

римських священиків». У 1656 р. Кромвель відправив до Бранденбурга генерала Джефсона, щоб через нього налагодити зв'язки з Бранденбургом.

Іншим каналом для встановлення зв'язків із Б. Хмельницьким була протестантська Трансільванія. Є відомості, що до налагодження зв'язків між Англією та Україною був причетний великий чеський філософ, письменник і педагог Ян Амос Коменський, котрий тоді жив у Трансільванії.

Українсько-московські зв'язки

Перші відомості про повстання Б. Хмельницького московський уряд отримав від київського каштеляна і брацлавського воєводи Адама Киселя, котрий брав участь в укладенні польсько-московського договору і був знайомий з московськими порубіжними воєводами.

Першого листа цареві Олексію Михайловичу Б. Хмельницький написав **8 червня 1648 р.**, перебуваючи в Черкасах. У листі він повідомляв про перемоги під Жовтими Водами й Корсунем та висловлював побажання бачити царя на польському королівському престолі як свого покровителя.

У наступних листах до царя й порубіжних воєвод Б. Хмельницький просив військової допомоги. Для встановлення контактів із царем Б. Хмельницький використовував посередництво єрусалимського патріарха Паїсія. Першим посланцем до Москви від України **на початку 1649 р.** був **Силуян Мужиловський**. А у квітні того ж року до Чигирина приїхав царський посол Григорій Унковський.

У травні 1649 р. до Москви було відправлено перше велике посольство на чолі з чигиринським полковником **Федором Вешняком**, яке було прийняте з великими почестями. Крім того, 1649 р. московський уряд дозволив купцям вільну безмитну торгівлю хлібом в Україні, що для неї мало суттєве значення у зв'язку з неврожаєм 1648 р. Інтенсивні дипломатичні зв'язки завершилися **Земським собором 1 жовтня 1653 р.** і укладенням українсько-московського союзу.

ДОКУМЕНТИ

Із свідчення венеціанського посла А. Віміно про державний устрій України (1650)

По містах існують начальники, котрі чинять суд у цивільних справах і накладають легкі карні побори, тому що рішення важних справ належить гетьманові, тому мені здається, що він справжній володар. Про військову силу козаків дають поняття випадки минулих походів. Що торкається точної

кількості війська, яке може бути зібране, то кому воно відоме? Скільки голів, стільки, можна сказати, і вояків, бо всі вони більш охоче беруться за зброю, ніж за плуг...

В.Січинський. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С.81.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яким було міжнародне становище України в середині XVII ст.? 2. Визначте основні напрями політичних контактів України на різних етапах війни. 3. Уважно прочитайте документ. Які особливості державного устрою України відзначив А. Віміно?

21 ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА ТА УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 РОКУ

Передісторія На початку Національно-визвольної війни Б. Хмельницький шукав союзників, підтримуючи активні дипломатичні зносини з Туреччиною, Кримом, Молдавією. Особливу надію покладав Б. Хмельницький на єдиновірну Московську державу. Коли наприкінці 1648 р. гетьман урочисто в'їхав до Києва, він зустрівся з вищим православним духовенством. Було вирішено звернутися до московського царя з проханням надати військову й дипломатичну допомогу. Посередником у переговорах із царем виступив єрусалимський патріарх Паїсій. З ним відрядили до Москви полковника Силуяна Мужиловського.

Однак, незважаючи на велике бажання Московії взяти реванш над Польщею за втрати земель після Деулінського перемир'я (1618) і Поляновського миру (1632), вона не наважилася порушити мирний договір, хоч і контактів з Б. Хмельницьким царський уряд не розривав. Для вивчення ситуації в Україні з Москви було відряджено посольство Григорія Унковського.

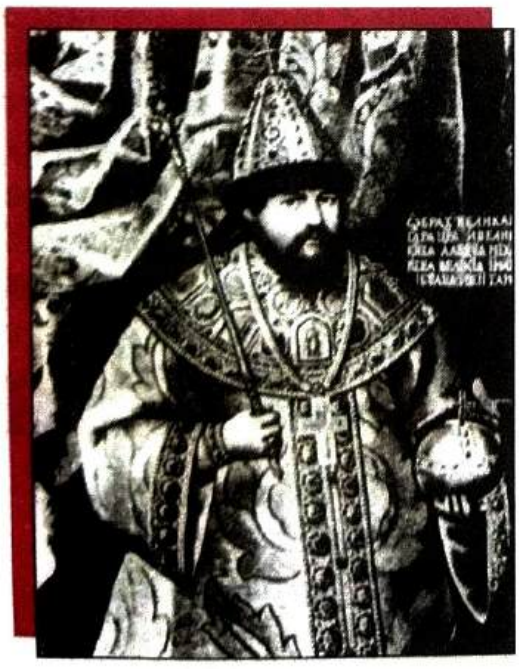

Московський цар Олексій Михайлович

Листування і обмін посольствами тривали протягом усієї Національно-визвольної війни. Не йдучи на рішучий розрив із Польщею і не надаючи військової допомоги Б. Хмельницькому, царський уряд все ж відвів свої війська від кордонів з Україною і дозволив купцям продавати хліб в Україні в період неврожаю та почав дипломатичний тиск на польський уряд.

Коли стало зрозуміло, що, ослаблена тривалою війною, Польща не

зможе успішно воювати з сильною державою, московський цар Олексій Михайлович погодився задовольнити прохання Б. Хмельницького про надання військової допомоги. **1 жовтня 1653 р.** у Москві був скликаний **Земський собор** із широким представництвом від різних соціальних станів. Учасники собору висловилися за таке рішення: Гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами й землями прийняти. До України спорядили велике посольство на чолі з тверським боярином **В. Бутурліним**.

Рада в Переяславі Стольники Р. Стрешнєв і дяк М. Бредихін, направлені в Україну для підготовки міждержавних переговорів, повідомили Б. Хмельницького про рішення Земського собору. Гетьман обрав **Переяслав** – не розорене війною місто на лівому березі Дніпра, з фортецею й запасами зброї, де полковником був його майбутній зять Павло Тетеря.

31 грудня 1653 р. посольство В. Бутурліна прибуло до Переяслава, де на нього вже чекала полкова старшина. Б. Хмельницький у цей час перебував у Чигирині на похоронах сина Тимоша, який загинув під час походу в Молдавію. Він приїхав до Переяслава ввечері 6 січня 1654 р. Тоді ж прибула й генеральна старшина.

Відбулися перші переговори між гетьманом із старшиною і посольством. Посли пропонували вранці 8 січня провести таємну раду гетьмана з генеральною старшиною та полковниками, потім оголосити царську грамоту, після чого зібрати старшинську раду і

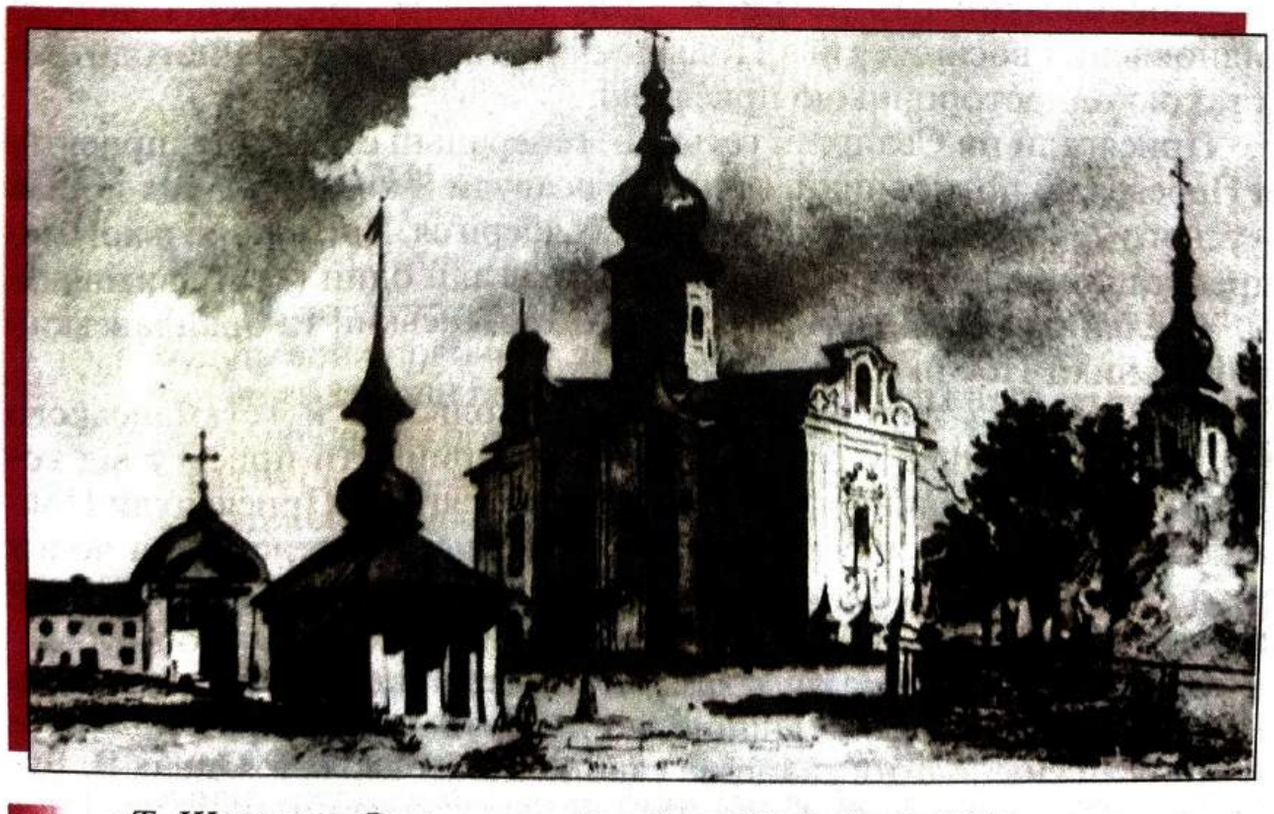

Т. Шевченко. Вознесенський собор у Переяславі. 1845 р.

на завершення прийняти присягу в церкві від гетьмана й старшини. А вже потім до присяги мали привести все українське населення.

Старшинська рада вирішила не порушувати козацьких звичаїв і зібрати генеральну раду. Посли на ній були відсутні. Б. Хмельницький виступив на раді з промовою, у якій змалював тяжке становище України, виснаженої шестирічною війною. Він вказав на можливих союзників, готових взяти покровительство над Україною і надати їй допомогу. Однак перевагу віддав православному московському цареві. Генеральна рада вирішила: Волим під царя московського православного.

Гетьман і старшина відправилися до «посольського дому», де відбулася їхня аудієнція з посольством В. Бутурліна. Посли вручили гетьманові царську грамоту, у якій цар «велел принять под свою высокую руку гетьмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское с городами и землями и будет вспомоществовать им против недругов ратными людьми».

Присяга

Наступним кроком переяславської зустрічі мала бути присяга гетьмана й старшини в Успенській соборній церкві. Однак між сторонами виникла неузгодженість: хто кому має присягати? Б. Хмельницький з козаками готовий був присягати на вірність цареві, але ставив вимогу, щоб посли також присягнули від імені царя, що цар не порушить прав і вольностей, надасть їм грамоти на маєтності. Однак В. Бутурлін від присяги категорично відмовився, посилаючись на традиції Московської держави, у якій присягали тільки піддані. Проте запевнення Бутурліна, що московський цар дотримає дану козакам обіцянку, і загроза відновлення воєнних дій з Польщею змусили гетьмана погодитися з такою односторонньою присягою.

Присягали на Євангелії гетьман, генеральні старшини, присутні в Переяславі полковники, сотники, осавули й козаки різних полків – усього 284 особи. Іменний список їх зберігся. Від Запорозької Січі представників на раді не було. Не присягали один із сподвижників Б. Хмельницького Іван Сірко, а також уманський та брацлавський полковники Йосип Глух та Іван Богун.

Через кілька днів представники посольства й гетьманського уряду відправились у різні міста й села приймати присягу від козаків і міщан. Селяни не повинні були присягати. Присягнули Полтавський і Кропив'янський полки. Київське духовенство на чолі з митрополитом С. Косовим і шляхта відмовилися присягати. Опір присязі чинили різні міста й містечка.

Гетьман і старшина домагалися від царя письмових договірних гарантій та зобов'язань відповідно до правових і політичних традицій Речі Посполитої та інших європейських держав. Однак В. Бутурлін відмовився дати «гарантійний» лист за своїм підписом і порадив старшині вислати послів до Москви «бити чолом» про свої

«права і вольності». Отже, у Переяславі жодних умов союзу не було визначено та жодних документів не підписано.

«Статті Богдана Хмельницького»

Для вирішення умов союзу двох рівноправних учасників договору – Московії та України – до Москви було споряджено українське посольство на чолі з переяславським полковником **Павлом Тетерею** та генеральним суддею **Самійлом Зарудним**. Переговори тривали з **13 по 28 березня 1654 р**. Посольство Б. Хмельницького подало проект договору, сформульованого в 23 статтях (пунктах, параграфах). На проекті стояли підпис Б. Хмельницького й печатка Війська Запорозького. Внаслідок кількох офіційних зустрічей з представниками царського уряду українські посли подали нову редакцію проекту договору, який складався з 11 статей. Ці статті були затверджені царською грамотою, яка підтверджувала права й вольності Війська Запорозького, право козаків обирати гетьмана, визначала 60-тисячний козацький реєстр та ін. Ще дві царські грамоти передавали у власність Б. Хмельницькому Чигиринське староство та маєтності козацькій старшині.

Погоджені в Москві статті – російсько-український договір – мають три назви: «**Березневі статті**», «**Московські статті**» і «**Статті Богдана Хмельницького**». В офіційних паперах другої половини XVII – середини XVIII ст. найчастіше вживалася остання назва. Однак не всі питання були вирішені. Наприклад, українська церква не визнавала зверхності московського патріарха. Селянство взагалі не брало участі в Переяславській раді й не присягало, про нього не згадувалося в договірних документах.

ДОКУМЕНТИ

Витяги із «Статей Б. Хмельницького»

1. Щоб по містах урядники були обирані з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царського величества правити і всякі доходи по правді віддавати до казни. А по тому, що воєвода царського величества, приїхавши, почав би право їх ламати і які устави заводити, і то було б прикро; а як будуть старшини місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Щодо цієї статті царське величество пожалував – велів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники і доходи всякі грошові і хлібні збирати на царське величество і віддавати до государевого скарбу тим людям, которих пришле царське величество, і ті прислані люди, котрих царське величество пришле до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді...

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до Війська Запорозького аби було вільно приймати, а коли щось противне царському величеству, мусять вони сповіщати царське величество.

До цієї статті царське величество велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царському величеству вірно і щиро, зачим вони приходять і з чим їх отправлено. А котрі посли будуть присилатися з справами, противними царському величеству, тих послів і посланників затримувати у війську та писати про них зараз до царського величества, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величества не мати зносин...

11. Кодак город на кордоні з Кримом, там гетьман постійно по 400 чоловік держить і харч усякий їм дає – тепер нехай би царське величество пожалував, зволив наділити харчем і порохом для армати. Також і тим, що за порогами Коша стережуть, аби царське величество зволив показати свою ласку, – бо його не можна самого без людей лишати.

До цієї статті буде милостивий указ царського величества, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посилали і скільки доходу буде зібрано на царське величество.

А що у вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольності велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробите: хто буде козак, а хто мужик, і щоб Війська Запорозького було 60000. То великий государ наш на те позволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. Тож як ви, посли, будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписом прислав негайно царському величеству.

М. Грушевський. Історія України-Руси. – К., 1922. – Т.VIII. – Ч. III. – С. 215–217.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому тривалий час московський цар не наважувався вступити у війну з Польщею? 2. Назвіть основні суперечності, що виникли на переговорах у Переяславі? 3. Чи дійсно одностайним було бажання українців приєднатися до Росії? 4. Із змісту документа визначіть, які статті обмежували права України.

22 НОВИЙ ЕТАП НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Воєнні дії в Білорусії

У березні 1654 р. польсько-шляхетське військо почало воєнні дії на Правобережній Україні, що прискорило підготовку московсько-українських військ до війни. Власне, боротьбу проти загарбників почали не регулярні війська, а населення міст і містечок Поділля й Волині. Саме їхня героїчна боротьба змусила поляків відступити.

На початковому етапі кампанії 1654 р. головні воєнні дії розгорнулися на Смоленщині і в Білорусії, де разом із царськими військами в боях брали участь 18 тисяч козаків Ніжинського, Чернігівського і Охотницького полків на чолі з ніжинським полковником **Іваном Золотаренком**. На початку червня було взято міста Білу і Дорогобуж, почалася облога Смоленська. Літописець засвідчив: «А єго царскоє величество просто под Смоленск подступил и там оного доставал разними способами, где и козаков пришло немало с братом Золотаренковим до єго царского величества под Смоленск». 23 вересня Смоленськ було взято.

Війська О. Трубецького, що вийшли з Брянська, у липні – серпні взяли міста Рославль, Мстиславль, Дубровку, Шклов та ін. Одночасно війська І. Золотаренка взяли Гомель, Чечерськ, Новий Бихів. 26 серпня було узято Могилів, а 17 листопада армія В. Шереметєва здобула Вітебськ і Полоцьк. Усі ці події сприяли розгортанню народної боротьби в Білорусії проти польсько-шляхетського панування.

Козацькі полки І. Золотаренка поповнювалися білоруськими селянами й міською біднотою.

Бої на Волині й Поділлі

Головні сили козацького війська на чолі з Б. Хмельницьким діяли на Волині. Разом з ними у боях брали участь кілька полків московської армії. Розгромивши польські війська, Б. Хмельницький повернув на Подніпров'я.

Та пізньої осені 1654 р. Річ Посполита направила свої війська на Поділля. Авангард польського війська на чолі з коронним обозним С. Чарнецьким захопив Бар, Шаргород та інші міста. Населення чинило відчайдушний опір ворогові. Героїчним прикладом самовідданої боротьби за свою землю є оборона жителями сотенного містечка Брацлавського полку Буші. Коли загарбникам вдалося увірватися до міської фортеці, дружина сотника Олена Зависна висадила в повітря пороховий погріб, підірвавши себе й багато ворогів. Майже все населення Буші загинуло, обороняючи своє містечко.

На початку 1655 р. польсько-шляхетське військо і кримська орда попрямували з Поділля до Умані і взяли місто в облогу. Оборона міста була доручена вінницькому полковникові Іванові Богуну. Козаки та міщани зробили фортечні вали неприступними для ворога: обливши водою, перетворили їх на крижані гори. Через деякий час поляки зняли облогу і відступили.

Битва під Охматовом

Уесь 1654 р. і початок 1655 р. татари разом із польськими військами нападали на українські землі та грабували населення. У січні 1655 р. об'єднані українсько-московські війська Б. Хмельницького і В. Шереметєва вирушили назустріч польській шляхті й татарам. Як відзначає літописець, вони вирушили «із Ставища ку Уманю і там за Пятигорами на Дрижиполю в полях споткалися з ордою і тими войсками коронними, і стала война великая».

В авангарді українсько-московських військ ішов Полтавський полк Мартина Пушкаря. Польсько-татарське військо зуміло оточити Пушкаря, який зайняв оборону в невеликій **фортеці Охматів** на р. Буг. На виручку йому поспішали українські козаки та московські ратні люди.

19 січня 1655 р. почалася жорстока битва, яка тривала чотири дні й ночі. У вирішальний момент з Умані на підмогу підійшов полк І. Богуна і вдарив у тил полякам і татарам. Зазнавши значних втрат, противник був змушений спішно відступати за р. Буг. Обложене в Охматові козацьке військо М. Пушкаря було звільнене. Відступаючи, татарські загони грабували українські міста й села. Взагалі внаслідок воєнних дій і просто грабежів Поділля, Брацлавщина й південна Київщина були страшенно спустошеними. За словами сучасника, 270 міст і тисячі храмів перетворилися на попелище. Не враховуючи загиблих, 200 тисяч людей потрапило в неволю.

Похід на західноукраїнські землі

1 липня 1655 р. козацькі полки на чолі з Б. Хмельницьким і московські війська В. Бутурліна та Г. Ромодановського виступили з Києва в похід на західноукраїнські землі. Щоб не допустити чергового походу татар і поляків, було ор-

ганізовано морський похід на Крим запорозьких і донських козаків. Розрахунок був вірним.

Не діставши допомоги від татар, польське військо нездатне було зупинити рух українсько-московських військ по території Поділля, хоч у них в руках і були значні міста-фортеці. Воно відступало в напрямку Львова. **19 вересня 1655 р.** під м. Городком, поблизу Львова, польське військо, кероване М. Потоцьким, було вщент розбите. Українсько-московські війська взяли в облогу Львів, а окремі полки відтіснили за Віслу залишки польських військ. Виникла реальна можливість підпорядкувати західноукраїнські землі гетьману Б. Хмельницькому.

Диспозиція кінця 1655 року

Унаслідок успішних бойових дій козацьких та московських військ на території Великого князівства Литовського були взяті Вільно, Ковно, Гродно, Туров, Пінськ. Повністю було розгромлене військо литовського гетьмана К. Сапєги.

Восени 1655 р. на Поділля вторглися татари, що змусило українсько-московські війська відійти від Львова й повернутися на Подніпров'я.

Річ Посполита неспроможна була далі вести успішні бойові операції. Скориставшись ослабленням Речі Посполитої, у липні 1655 р. їй оголосила війну Швеція і згодом окупувала значну частину її території.

Віленська угода 1656 року

Оскільки Швеція була серйозним суперником Московської держави на Балтійському морі, її уряд раптово припинив воєнні дії проти Речі Посполитої у квітні 1656 р., а в травні розірвав дипломатичні відносини зі Швецією. Почалися тривалі мирні переговори Московії з Річчю Посполитою, а водночас московське командування намагалося взяти під свій контроль звільнені спільно з козацькими військами українські землі.

24 жовтня 1656 р. переговори завершилися підписанням **Віленського перемир'я** між Московською державою та Польщею. Оскільки переговори велися за спиною гетьмана, то й підписання перемир'я відбулося без участі українських делегатів. Це викликало обурення Б. Хмельницького. Він вважав справу визволення України незавершеною, а Віленське перемир'я – віроломством. Тим більше, що момент для об'єднання більшості українських земель під гетьманською булавою був дуже сприятливим.

Тому Б. Хмельницький продовжував боротьбу проти шляхетської Польщі. Він вступив у воєнний союз із Трансільванією та Швецією. Шведський король Карл Густав передав Хмельницькому декларацію про визнання прав козацької держави на західноукраїнські землі. Король пропонував Хмельницькому виступити по-

середником у досягненні миру між Швецією і Московією, на що Хмельницький погодився. Та його передчасна смерть не дала можливості здійснити цей дипломатичний крок, а також довести до кінця справу визволення України від влади Речі Посполитої.

Воєнні дії кінця 1656–1657 року

У листопаді 1656 р. між Швецією та Трансільванією був укладений воєнний союз, спрямований проти Речі Посполитої. До нього приєднався й Б. Хмельницький. У січні 1657 р. трансільванський князь Ю. Ракоці з військами перейшов Карпати та увійшов у Галичину. Тут до нього приєдналися українські козаки на чолі з полковником **Антоном Ждановичем**. Ракоці зайняв Краків і окружним шляхом через Сандомир, Замостя, Люблін дійшов до Варшави, взявши її з допомогою шведських та українських військ. Однак закріпити свій воєнний успіх він не міг і згодом під натиском Яна Казимира відступив у Галичину. Ю. Ракоці вороже ставився до Ждановича і взагалі до Війська Запорозького. Тому гетьман відкликав Ждановича на Подніпров'я. Залишившись сам на сам із королівськими військовими силами, Ракоці 12 липня 1657 р. капітулював під Чорним Островом на Поділлі.

Похід А. Ждановича на західноукраїнські землі мав велике значення. Протягом першої половини 1657 р. українські війська зайняли територію Східної Галичини й Поділля. Гетьман оборонним універсалом від 9 березня обіцяв львівським міщанам постійний захист. Ці успішні дії українських козаків у Галичині та на Волині мали серйозний вплив на південну Білорусію, православна шляхта якої присягнула на вірність Війську Запорозькому.

Воєнні успіхи Б. Хмельницького активізували дипломатичну діяльність урядів держав Центральної Європи – Австрії, Бранденбургу, Трансільванії та ін. Це викликало незадоволення московського уряду, і Б. Хмельницький мусив пояснювати, чому він увійшов у союз зі Швецією і Трансільванією, та запевняти, що він не має наміру розривати союз із Московською державою.

Цими подіями завершилася Національно-визвольна війна українського народу 1648–1657 рр., хоча далеко не всі землі ще були визволені від іноземної влади.

Підсумки життя Б. Хмельницького

Ще навесні 1656 р. Богдан Хмельницький захворів. **27 липня 1657 р.** великий гетьман України помер від крововиливу в мозок і був похований в Іллінській церкві свого рідного Суботова.

Б. Хмельницький належить до найвидатніших постатей в історії України. Він не лише очолив національно-визвольну боротьбу в Україні, а й зміг об'єднати для цієї мети зусилля різних станів українського суспільства. Це був видатний полко-

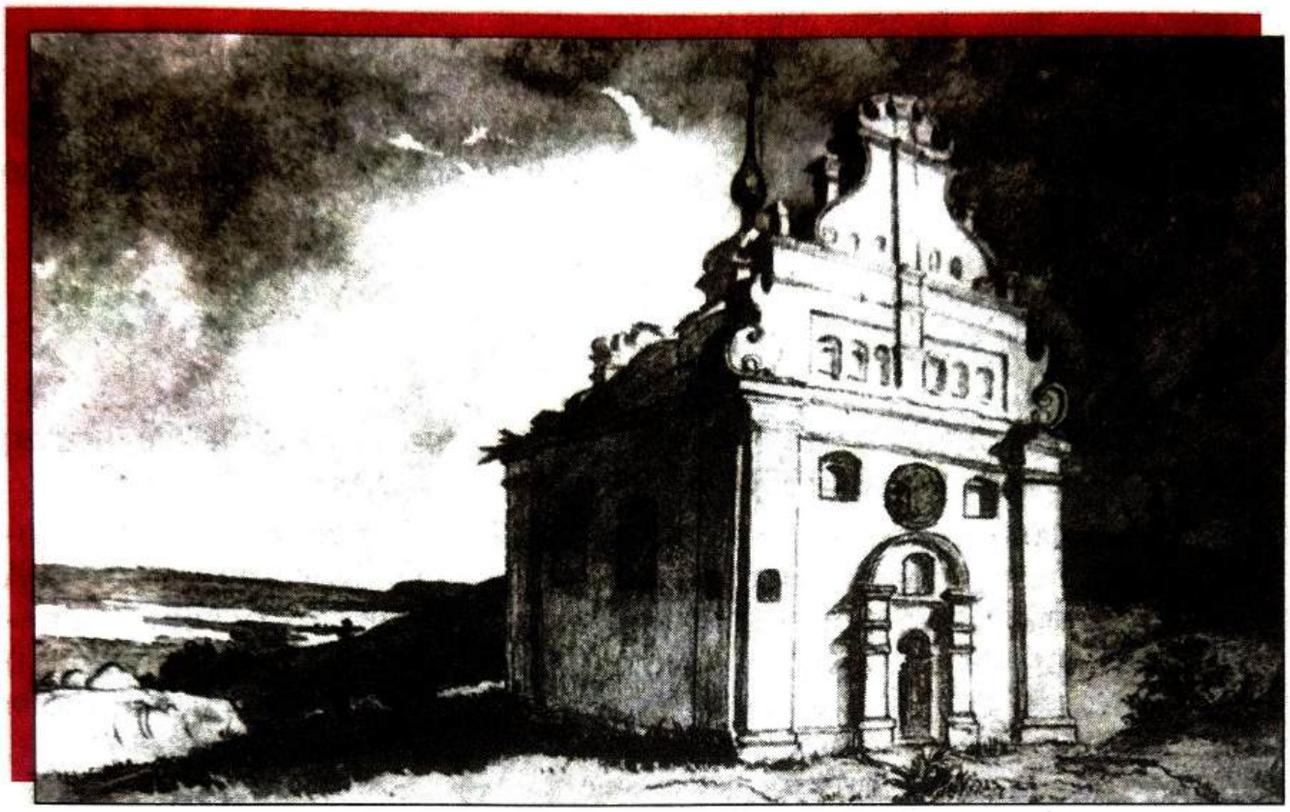

Т. Шевченко. Іллінська церква у Суботові. 1653 р.

водець європейського масштабу. Він створив одну з найкращих у Європі армій. В історії воєнного мистецтва він стоїть на одному щаблі з найвидатнішими полководцями XVII ст. – Олівером Кромвелем, Густавом II Адольфом, Яном Собеським, Євгенієм Савойським.

Б. Хмельницький започаткував будівництво Української козацької держави. На звільненій від польсько-шляхетського панування території було ліквідоване магнатське й шляхетське землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарювання й кріпосницькі відносини. Кріпосницькі закони Речі Посполитої перестали діяти в Україні, люди отримали особисту волю й право на спадкове володіння землею та угіддями. Земля перейшла в розпорядження Скарбу Війська Запорозького. Селянська власність на землю, придбану за правом займанщини, по суті своїй була буржуазною, тобто земля могла бути проданою, подарованою тощо.

Козацькі господарства переростали в господарства фермерського типу, головними ознаками яких було використання найманої праці і зв'язок з ринком. Відбувся грандіозний соціально-економічний переворот. Серйозних змін зазнали й суспільні відносини в Україні. Життя в Україні організовувалося на основі звичаєвого права, а в містах – маґдебурзького.

Б. Хмельницький був видатним дипломатом, який зумів за короткий термін налагодити дипломатичну службу, паралізувати дії Речі Посполитої щодо створення антиукраїнської коаліції ряду європейських держав.

Гетьман був високоосвіченою людиною. Маючи необмежену владу, він не потребував розкошів і жив дуже скромно.

Тільки загальна воєнна розруха в добу так званої Руїни привела Україну до злиття з самодержавно-кріпосницькою Московською державою.

ДОКУМЕНТИ

Опис подій в Україні шведського посла Готгарда Веллінга до Хмельницького (1657)

... Той (цар)... був невдоволений на козаків за те, що вони йому не помагають проти Вашого королівського величества. А тепер побачивши, що йому (цареві) не йде так (у війні зі шведами), як він собі то уявляв, і затривожившись, що (козаки) теж можуть проти нього виступити, він незадовго перед моїм приїздом прислав посла до гетьмана з виправданнями за те, що він учинив перемир'я з поляками. Він хоче його зірвати, раз воно не подобається гетьманові, і взагалі готовий зробити все, що гетьман хоче. На це гетьман дорікнув, що цар не послухав його ради і почав несправедливу війну з Вашим королівським величеством. Казав упімнути великого князя, щоб він постарався, аби війна з Вашим королівським величеством була якнайскоріше скінчена, і попередив, що він Вашого величества приятель, і доки буде живий, нічого не почне проти Вашого величества...

... Рада ухвалила не вступати в ніякі трактати, доки Ваше королівське величество не признає за ними права на всю стару Україну, або Роксоланію, де грецька віра була і мова ще існує до Вісли. Аби вони могли затримати, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б вони не вернули собі при нинішній нагоді того, що було ними втрачено і несправедливо у них забрано...

В. Січинський. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С.103.

ЗАПИТАННЯ

1. Чи існувала за Хмельниччини реальна можливість визволення з-під влади Речі Посполитої всіх українських земель? 2. Чому московський уряд пішов на укладення перемир'я з Річчю Посполитою, не врахувавши інтересів України? 3. Уважно прочитайте документ. Як зображує українсько-московські та українсько-шведські відносини шведський посол?

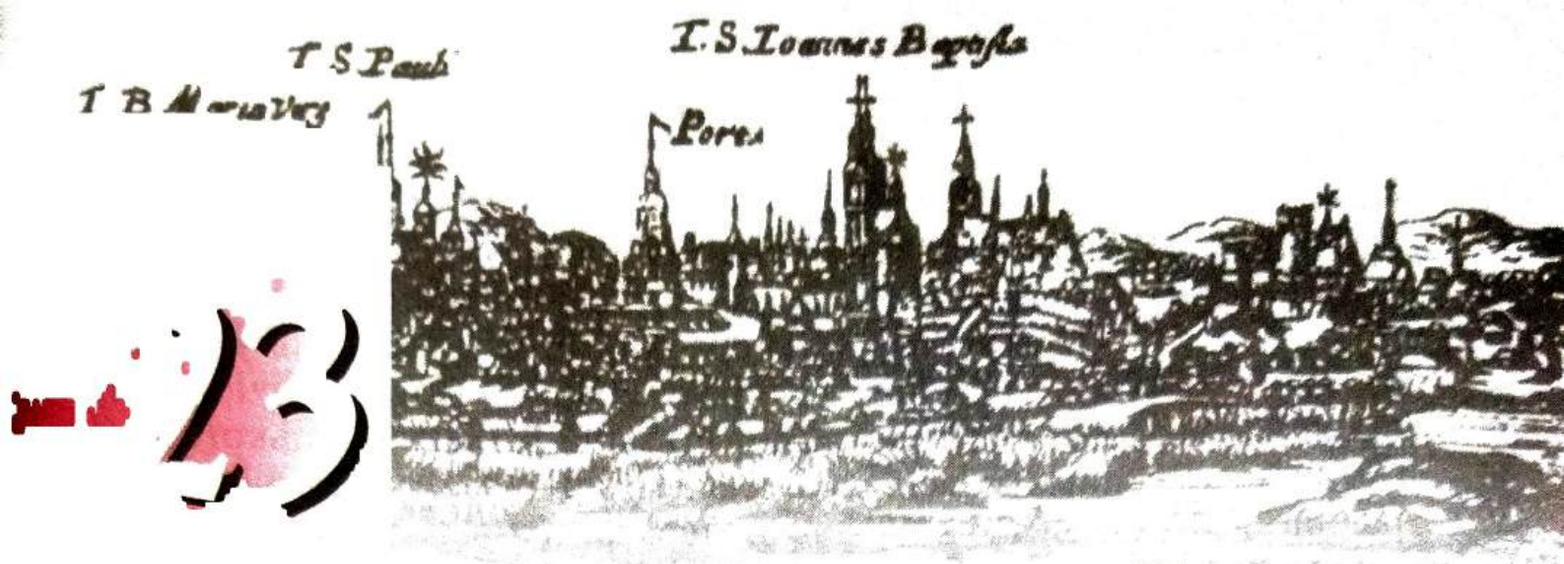

УКРАЇНА ДОБИ РУЇНИ

Перше гетьманство Юрія Хмельницького

Відчуваючи близьку смерть, Б. Хмельницький турбувався про свого спадкоємця. Всупереч суспільно-політичному устрою молодої держави він мріяв передати гетьманську булаву у спадок старшому синові, здібному й хороброму воїнові Тимошеві. Проте той загинув 1653 р. в Молдавії. Заручившись підтримкою царського уряду на обрання гетьманом його другого сина Юрія, Б. Хмельницький зібрав старшинську раду, яка одностайно висловилась за обрання Юрія, котрому на той час виповнилося лише 16 років.

Богдан Хмельницький помер 27 липня 1657 р. Лише один місяць після похорону батька тримав булаву його син. «Слабий духом і тілом», він відмовився від гетьманства й відправився на навчання до Києво-Могилянського колегіуму. Гетьманом став генеральний писар **Іван Виговський**. Вибори нового гетьмана відбулися у **жовтні 1657 р.** на Корсунській генеральній раді, на яку, до речі, не запросили запорожців. З часом це спричинило для Виговського трагічні наслідки.

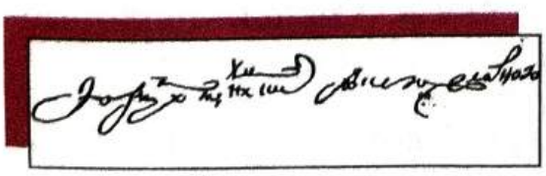

Автограф Юрія Хмельницького

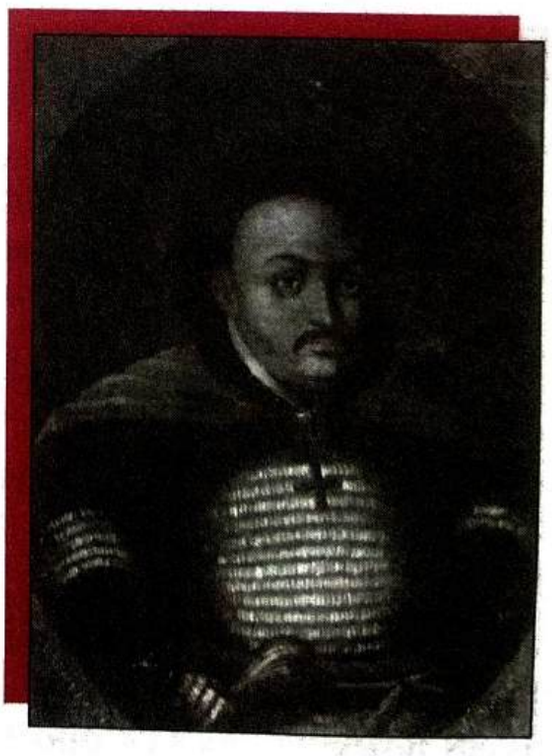

Гетьман Юрій Хмельницький

Іван Виговський (1657–1659)

Шляхтич за походженням, він навчався в Києво-Могилянському колегіумі, служив при королівському дворі. Під час гетьманства Б. Хмельницького був генеральним писарем, брав участь у багатьох посольствах і переговорах. І. Виговський в основному продовжував державну програму гетьмана Б. Хмельницького, намагаючись утримати всі українські землі під гетьманським управлінням (регіментом). У жовтні 1657 р. він завершив розпочаті Б. Хмельницьким переговори зі Швецією і уклав з нею союз, що мав оборонний характер. І. Виговський відновив союз із Кримом, почав переговори з Польщею. Він не хотів розривати союзу і з Московією, але вважав, що союз повинен бути рівноправним. Гетьман І. Виговський виступав проти втручання царського уряду у внутрішні справи України – військові, фінансові, суспільний устрій, щоб воєводи в українських містах не перебирали на себе цивільної влади. Він вимагав визнання гетьмана єдиним представником української держави, тобто, щоб царський уряд у разі його відсутності не вів переговори з групами старшини, духовенством та запорожцями. Це було важливим, оскільки Запорожжя, яке ігнорувало на виборах гетьмана, і старшина південних полків, котра звинувачувала гетьмана в симпатіях до Польщі, утворили опозицію, яку царський уряд уміло використовував.

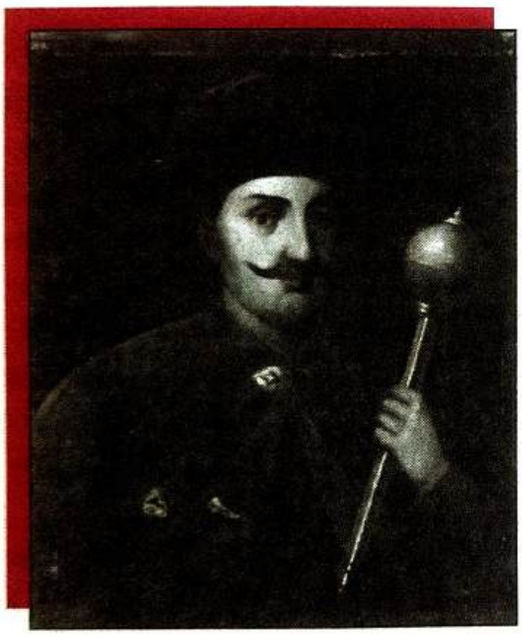

Гетьман Іван Виговський

Період правління І. Виговського був дуже складним: погіршилося міжнародне й внутрішнє становище України, царські воєводи в українських містах поводилися свавільно, тривала війна розоряла народні маси, які в цій ситуації особливо гостро сприймали зростаюче посилення позицій козацької старшини, загострювалися суперечності між правобережними й лівобережними козацькими полками. І. Виговський, на відміну від Б. Хмельницького, не зміг врахувати напруження ситуації й стати на захист покозачених і озброєних народних мас. Більше того, деструктивну позицію щодо молодої держави зайняла Запорозька Січ, яку Б. Хмельницький міг тримати в покорі. Точилася боротьба за гетьманську булаву.

Повстання 1658 року

1658 р. спалахнула громадянська війна. Спочатку опозиційні сили вжили дипломатичних заходів, пославши посольство до Москви, яке звинувачувало І. Виговського в тому, що він був

обраний гетьманом на вузькій Корсунській раді. Проте царський уряд визнав повноваження гетьмана, хоча й не припинив відносин з опозицією. Тоді запорожці, очолювані кошовим отаманом **Яковом Барабашем** і полтавським полковником **Мартином Пушкарем**, перейшли до активних дій. **Навесні 1658 р.** вони підняли **повстання** проти І. Виговського. Головні воєнні дії відбувалися на Полтавщині. Опозиція вміло використала невдоволення народних мас. Як не намагався І. Виговський умовити керівників повстання припинити воєнні дії, однак ті були настроєні на рішучу боротьбу. Та все ж І. Виговському вдалося придушити повстання. М. Пушкар довго оборонявся в Полтаві і був убитий в бою. Я. Барабаш утік під захист царських військ, але незабаром потрапив у полон і був страчений Виговським.

Гадяцький договір

Узявши Полтаву, гетьман спустошив місто за участь у повстанні. У цій громадянській бойні обидві сторони втратили майже 50 тисяч чоловік.

Опозиція не припинила боротьби, вона діяла по «приказу царскому», як наголошували її керівники у своїх відозвах. На противагу їй невеличка група освічених осіб, прихильників І. Виговського, розробила план збереження незалежності України. До цієї групи, крім гетьмана та його родичів, належали генеральний суддя С. Зарудний, генеральний писар І. Груша, генеральний обозний Т. Носач, а також полковники Г. Лісницький, П. Тетеря, П. Дорошенко, І. Богун, М. Ханенко та ін. Ідейним натхненником групи був видатний правник і дипломат **Юрій Немирич**, котрий мав європейську освіту й добре знав устрій багатьох держав.

Ю. Немирич був автором програми об'єднання України на державних засадах із Польщею. Його прихильники остерігалися царського абсолютизму в Московії, і цим пояснювалась їхня орієнтація на Польщу, а народні маси, навпаки, боялися панщини та національно-релігійного гніту Польщі, і тому проект Ю. Немирича був приречений на невдачу.

16 вересня 1658 р. у м. Гадячі скликали козацьку раду для обговорення питання про укладення союзного договору з Польщею. Після досить емоційного виступу польського посла Беньовського з посиланням на тяжке становище українського народу в союзі з Московією козацька рада ухвалила укласти союз із Польщею. Зміст **Гадяцького договору** був такий: Україна стає незалежною державою і на рівноправних засадах входить до федерації з Польщею й Литвою під назвою Велике князівство Руське. Законодавча влада належить Раді, що складається з представників від усіх полків, сотень та міст, а виконавча – гетьманові, що обирається «доживотно» і затверджується королем. Україна повинна була мати свою власну судову систему з українською мовою в діловодстві, свою казну й монету, своє військо (30 тисяч козаків і 10 тисяч най-

манців). Усі найвищі посади повинні були обійняти українці. Польське військо не мало права перетинати кордони України, а якщо траплялося так, то ним мав командувати гетьман. Унія скасовувалася, а митрополит і п'ять православних єпископів допускалися на засідання загального сейму нарівні з католицькими єпископами. В Україні передбачалося заснувати два університети, інші освітні заклади та друкарні. Гетьман отримував право подавати королеві списки козаків на шляхетське звання. Звичайно, це була дуже привабліва політична програма подальшого розвитку України.

Гадяцький договір не мав антимосковського спрямування, оскільки існувала можливість для укладення союзу Польщі й Московії через обрання царя Олексія водночас польським королем. Проте народ, який скинув польсько-шляхетську владу, мав загалом яскраво виражені антипольські настрої, чим і скористалася опозиція І. Виговському. Негативне ставлення народних мас до соціальної політики гетьмана та Гадяцького договору підсилювалося військовим союзом І. Виговського з кримським ханом. А оскільки царський уряд відкрито став на бік опозиції, то громадянська війна переросла у війну з Московською державою.

Конотопська битва

В Україні на той час стояло 100-тисячне московське військо під командуванням князя О. Трубецького, а окремими підрозділами керували князі Г. Ромодановський, С. Пожарський, С. Львов, Ф. Куракін. Серед воєначальників гетьмана були полковники І. Нечай, Г. Гуляницький, П. Дорошенко, П. Уманець, Ф. Гаркуша, Самійло і Данило Виговські та ін.

Наприкінці 1658 р. І. Виговський зібрав козацьку раду і узгодив з нею план розгрому опозиції та царських військ. Він закликав також на допомогу кримського хана Магомет-Ґірея IV. Бойові дії розпочалися на різних фронтах у грудні того самого року. У травні 1659 р. Варшавський сейм затвердив **Гадяцький трактат** (союз), але практичної допомоги І. Виговському Польща не надавала. Татари робили епізодичні короткочасні походи, більше турбуючись про здобич, аніж про успіх воєнної операції. Московія, зібравши великі військові сили, спиралася на козацьку опозицію.

У травні 1659 р. величезна московська армія взяла в облогу місто Конотоп, де зосередилось 4–5 тисяч гетьманців на чолі з Г. Гуляницьким. Понад два місяці тривала облога Конотопа. Тим часом І. Виговський зібрав козацьке військо й наймані загони (60 тис.), а також татарське 60-тисячне військо на чолі з ханом. Вони й рушили на допомогу обложеним гетьманцям у Конотопі. Неподалік міста, біля р. Соснівки, відбулася грандіозна битва, у якій загинуло 40 тисяч і потрапило в полон 15 тисяч воїнів московської армії. Князь С. Пожарський також потрапив у полон. І. Виговський втратив 4 тисячі козаків, а хан – 6 тисяч ординців. О. Трубець-

кой із залишками війська втік до Путивля. У Московії почався переполох – боялися наступу гетьмана.

Повстання в Переяславі 1659 року

Успіх І. Виговського був вінцем його воєнних дій. В тилу активізувалася опозиція. Князі Шереметєв і Барятинський з Києва окремими загонами здійснювали рейди. Коли ж князь О. Трубецькой з відома царя хотів запропонувати І. Виговському мир на умовах договору 1654 р., до князя приїхав ніжинський протопоп Мефодій Филимонович і повідомив, що в тилу І. Виговського готується повстання. До групи козацької старшини, яка готувала антигетьманське повстання, належали Яким Сомко, Василь Золотаренко, Іван Богун, Іван Сірко, Іван Брюховецький, Тиміш Цицюра. Це були вихідці з лівобережних українських земель, які виступали проти польської орієнтації гетьмана, боячись водночас можливої війни з Московією, оскільки це призвело б до абсолютного спустошення Лівобережжя.

Антигетьманське повстання розпочалося в Переяславі. Переяславський полковник Тиміш Цицюра, оволодівши містом, закликав на допомогу царські війська. Повстанці взяли Ніжин, Корсунь та інші міста. Повстання охопило значну частину Лівобережної України. Саме в цей час біля містечка Кобижчі було вбито Юрія Немирича. До Переяслава, Ніжина й Полтави вже поспішали московські війська.

Кінець гетьманства Івана Виговського

Гетьман І. Виговський потрапив у дуже скрутне становище. Повстання перекинулося на Правобережну Україну, де його очолив Іван Богун. Іван Сірко активно діяв проти татар, і тому сподіватися на допомогу хана гетьман не міг. Юрій Хмельницький вирішив скористатися складною ситуацією. Він послав у Січ свого слугу Івана Брюховецького зі скаргою на Виговського, нібито той «силоміць видер з його рук гетьманство, на яке його обрало військо і благословив батько». А невдовзі антипольськи настроєні запорожці проголосили гетьманом Ю. Хмельницького.

Не маючи змоги покращити ситуацію в Україні та втративши підтримку більшості українського населення, І. Виговський скликав у с. Германівці поблизу Василькова на Київщині генеральну раду й склав перед нею гетьманські клейноди. Прихильники союзу з Московією вдруге обрали на гетьманство Юрія Хмельницького.

Кількох родичів І. Виговського (братів, племінників) відправили на заслання до Сибіру. І. Виговський утік під захист польського короля. Деякий час жив у м. Барі на Поділлі. Коли ж на Правобережній Україні вибухнуло повстання проти шляхетської Польщі та гетьмана П. Тетері, І. Виговського було звинувачено у зв'язках із повстанцями, а отже, у державній зраді, заарештовано і розстріляно у березні 1664 р.

ДОКУМЕНТИ

З дослідження про Івана Виговського

...Про молоді роки майбутнього гетьмана не відомо майже нічого. Він здобув добру освіту, ймовірно, у Києво-Братському колегіумі, чудово володів, окрім рідної української мови, ще й церковнослов'янською, польською, латинською, непогано знав російську, був прекрасним каліграфом. Самійло Величко свідчить, що Виговський був вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного в писарських справах. Не випадково пізніше виступав як покровитель Києво-Братського колегіуму, підкреслював своє знайомство з Феодосієм Софоновичем – видатним українським церковним і культурним діячем, ректором Києво-Братського колегіуму в 1653–1655 роках, ігуменом київського Золотоверхого Михайлівського монастиря (1655–1672), письменником, теологом та істориком. Не випадковістю є й те, що в ході розвитку російсько-українських зв'язків саме Виговському на його прохання патріарх Никон надсилав книги, а також священні сосуди й ризи. Майбутній гетьман був членом православного Луцького братства, яке в боротьбі проти Речі Посполитої обстоювало права української мови й православної релігії.

Свою військову кар'єру Виговський розпочав у кварцяному війську товаришем, тобто рядовим шляхтичем – професійним вояком (такі, зазначимо, становили кістяк армії Речі Посполитої). У роки панування короля Владислава IV (1632–1648) Виговський відзначився в боротьбі проти неприятеля святого Хреста Господня, тобто в боротьбі проти турецько-татарсько-ногайської агресії. У 30-х роках XVII століття він служив у Луцькому гродському суді. 1635 року став намісником луцького староства, ще трьома роками пізніше – писарем при Яцеку Шемберку, комісарові Речі Посполитої над Військом Запорозьким, поставленому урядом над козаками після поразки повстання 1637–1638 рр. Очевидно, тоді ж Виговський познайомився чи увійшов у тісніші контакти з Богданом Хмельницьким – тодішнім генеральним писарем Війська Запорозького, принаймні вони зустрічалися під час переговорів на Масловому Ставу...

Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1994. – С. 193–194.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чим було викликане Переяславське повстання 1659 р.? 2. У чому полягав зміст Гадяцької угоди? 3. На підставі документа дайте характеристику гетьманові І. Виговському.

24 КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Переяславські статті 1659 року

Першою політичною акцією Юрія Хмельницького стало зречення Гадяцького договору на козацькій раді біля м. Ржищева. Молодого гетьмана оточували освічені й загартовані в боях батькові соратники – луцький полковник Петро Дорошенко, генеральний осавул Іван Ковалевський, кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко та ін. Повернення «під високу царську руку» старшина обумовлювала вимогами більшої незалежності гетьманської влади, незалежності української церкви від московського патріарха та виведення царських військ з України.

Царський уряд погодився з вибором генеральної ради щодо гетьмана. Проте подані старшиною на затвердження договірні статті про «права і вольності» не були прийняті. Більше того, князь О. Трубецькой зачитав козакам на раді в Переяславі кілька нових статей, які обмежували владу гетьмана в судових та адміністративних справах, порівняно зі статтями Б. Хмельницького. Гетьманові заборонялися міжнародні зносини, митрополит київський підпорядковувався московському патріархові, право призначати полковників і генеральну старшину передавалося раді. Царські воєводи з військами повинні були стояти не лише в Києві, а й у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані. Утримувало військо (квартири, підводи, харчі, фураж) місцеве населення. Окремим пунктом обумовлювалося право кожного українця скаржитися в будь-якій справі безпосередньо представникам царського уряду, обминаючи гетьмана. Це призводило до втрати ним контролю над подіями й поширення практики доносів старшини на своїх супротивників.

Затверджуючи дані статті, московська сторона посилалася при цьому на «Статті Богдана Хмельницького». Старшина заперечувала існування такого тексту договірних статей 1654 р., а оригінали вже зникли. Доля їхня невідома й досі.

Козацький літописець свідчить: «При бенкетуванні, як перед гетьманом, так і поміж себе, генеральний обозний, судді, осавули, писар та інша старшина немало буркотіли й невдоволилися на ті, дані Хмельниченкові в Переяславі, статті, бо побачили в них дещо нововододане, якого не було в старих статтях Хмельницького. Особливо невдоволилися полковники Богун, Ханенко, Гоголь та інші, які не були при постановленні в Переяславі Хмельниченка гетьманом, але лишалися з військами на кордоні проти поляків».

Чуднівська кампанія 1660 року

Улітку 1660 р. у м. Василькові відбулася рада московського командування на чолі з бояриним В. Шереметєвим і козацької старшини. Рада вирішила йти супроти польських військ у напрямку Волині й Львова. Війська **В. Шереметєва** та козацькі полки під орудою переяславського полковника **Т. Цицюри** за планом вирушали через Котельну на Львів, а Юрій Хмельницький зі своїм загоном – окремим маршем до Слободищ. Літописець С. Величко зазначає, що коли гетьман від'їхав з ради до своєї ставки, В. Шереметєв нібито сказав: «Годилося б цьому гетьманеняті ще гуси пасти, а не гетьманувати». Це стало відомо гетьманові. По суті, то була правда, бо він не мав здібностей ні державного діяча, ні воєначальника. Зрозуміло, що слово боярське надто вразило його.

ОВОИНѢ
КОZАЦКОИ ZПОЛЯКАМИ
УРЕZЪ
SЫНОВІЯ БОГДАНА ХМЕЛНИЦКОГО
ГЕТМАНА ВОИСКЪ ЗАПОРОЖСКИХЪ
ВОСМІ ЛѢТЕХЪ ТОУІВШОИСЯ. АЛОДВАНАДЦАТИ
ЛѢТЪ УПОЛЯКОВЪ ZІНШИМИ ВАЛКАМИ ПРОВАЕКШОИСЯ
... ЮНѢ ХМЕЛНИЦКИИ
Прівсесилнои помощи Божественои. ZКОZАКАМИ И
ТАТАРМИ. ѾТАКАГО ІГА ЛЯДСКАГО ВІБІЛСЯ ИЮ
ВІСОКОДЕРЖАВНОЕ ПРЕСВѢТЛѢИШАГО МНРХІ РОССІИСК
АЛЕКСІЯ МІХАИЛОВІЧА
Владѣніе Доброволнѣ подался.
ѾАВТОРОВЪ
...мецкого Самуила Пуфендорфіа. Козако
Самуила Зорки. и Полского Самуила Твардоск
Воину тую вкнизѣ своей, Воина домова нагва
вершомъ полскимъ Описавшаго. Нінѣже вкраи
стилемъ Історичнимъ наречіемъ малороссіскимъ
справлено, инаписано трудаміе Самоила Величка
... нѣдис, воска запорожского всель жук
...уезду полтавского, Року: 1720.

«Сказання про війну козацьку з полками Самійла Величка». Титульна сторінка. 1720 р.

С. Величко, не маючи симпатії до Юрія, пише, що «зважаючи на заміну в певних угодах батькових пактів Переяславськими пактами, а особливо через додаток до тих пактів, де говориться, щоб козацьким залогам виступити з Білої Русі та Старого Бихова і щоб там не чувати й імені запорозького, – це завжди ганилося й засуджувалося старшиною та полковниками».

Та все ж дії Юрія Хмельницького визначалися складною на той час воєнно-політичною ситуацією. Війська В. Шереметєва й Т. Цицюри біля м. Любара на Волині несподівано зіткнулися із сильним з'єднанням польських військ та їхніх союзників татар. Гетьман із загоном був тоді за 90 верст від місця зіткнення супротивників. В. Шереметєв і Т. Цицюра відступили до Чуднова, де майже два тижні вели тяжкі бої. Тоді ж Шереметєв пошкодував, що роз'єднав свої сили із силами «гетьманеняти».

А гетьмана в цей час зустріли поляки під Слободищами, за 25 верст від Чуднова. Можливості пробитися до В. Шереметєва не було. Коли ж стало зрозуміло, що і В. Шереметєв не витримає натиску, Ю. Хмельницький погодився на пропозицію поляків заключити **Слободищенський трактат** (15–17 жовтня 1660 р.). Повернувшись до Чигирина, він віддає наказ Т. Цицюрі припинити воєнні дії проти поляків. Польські війська атакували В. Шереметєва, знищили його військо, а самого боярина полонили й віддали татарам.

Лише Переяславський, Ніжинський та Чернігівський полки не скорилися ворогу. На Переяславській раді (1660) прихильники союзу з Московією проголосили наказним гетьманом **Якима Сомка** – рідного дядька Юрія Хмельницького.

Воєнні дії та розруха в Україні

У багатостраждальній Україні тривала війна між Ю. Хмельницьким, що виступав у союзі з татарами та Я. Сомком, підтримуваним московським військом на чолі з Г. Ромодановським. Українські містечка і села потопали в крові. Гетьман зазнав поразки під Переяславом від об'єднаних військ Г. Ромодановського і Я. Сомка. 16 липня 1662 р. Ю. Хмельницький втратив 26 тисяч козаків і поляків, а сам з невеликим загоном утік до Чигирина.

Юрій звернувся до татарської орди по допомогу. Проти гетьмана виступили запорожці, звинувачуючи його в тому, що «глибоко занурився у гріховне, вельми згубне озеро, коли підняв чварну війну і нещадне кровопролиття братів наших заради гетьманської влади зі своїм дядьком, подібним до себе владолюбцем Сомком». Вони вимагали від гетьмана «не горнутися під лядську руку; припинити кровопролиття і скласти клейноди гетьманської влади». Невиконання козацьких вимог загрожувало гетьманові смертю і ганьбою.

Неспроможний відплатити за поразку під Переяславом, втративши в Україні ґрунт для здійснення своєї гетьманської влади, охоплений постійним страхом за своє життя, Юрій наприкінці 1662 р. скликав поблизу Корсуня старшину та полковників і зрікся гетьманства. Він передав булаву новообраному гетьманові **Павлові Тетері**.

Однак на цьому політичне життя Ю. Хмельницького не закінчилося.

Політична ситуація в Україні

Громадянська війна в Україні тривала, гостріше розмежувавши політичні та економічні інтереси старшини. Правобережна старшина, більш пов'язана майновими і родинними зв'язками з Польщею та підвладними їй українськими землями, переважно дотримувалася польської орієнтації, а лівобережна – вбачала вигоди від союзу з Московією. Вона ж (старшина) була пов'язана також із Запорожжям, яке хотіло вести самостійну політику. Ситуацію, що

склалася, найкраще охарактеризував літописець С. Величко: «Відтак єдина матір наша... прийшла через незгоду кривих розумом і марнославних синів своїх у повторний, як це було й за Виговського 1658 року, розлам і роздвоєння». Отже, українська державність опинилася у стані великої кризи. Правобережжя зазнавало все більш посиленого впливу з боку Польщі, Лівобережжя – з боку Московської держави.

Павло Тетеря (1663–1665)

Павло Тетеря (Моржковський) за походженням шляхтич, брав участь у Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького та у створенні Української козацької держави, мав добру освіту. Перший раз був одружений із сестрою Івана Виговського, вдруге – з дочкою Б. Хмельницького Оленою. До війни служив канцеляристом. Його освіченість і дипломатичні здібності високо цінував Б. Хмельницький. П. Тетеря був у складі українського посольства під час укладення в Москві (1654) договору з Московською державою, був одним із творців Гадяцького договору 1658 р. 1657 р. він став переяславським полковником. У 1659 р. жив у Варшаві, маючи в Україні великі маєтності. У жовтні 1660 р. за його участю був підписаний Слободищенський трактат.

При королівському дворі П. Тетеря вважався знавцем українських справ. Тому 1662 р. його як посла короля й сейму послали до Чигирина, де перебував Ю. Хмельницький. Після зречення Ю. Хмельницьким гетьманства рада в Чигирині обрала гетьманом П. Тетерю. Влада його фактично поширювалася лише на Правобережну Україну, однак політична програма проголошувала об'єднання правобережних і лівобережних земель під єдиною владою. Саме до такої позиції П. Тетеря намагався схилити й наказного гетьмана Якима Сомка. Проте з цього нічого не вийшло. Тоді П. Тетеря почав посилати на Лівобережжя невеликі загони, які агітували за нього жителів окремих міст і містечок. На боці гетьмана були І. Лісницький, М. Ханенко, С. Богданович-Зарудний, Г. Гуляницький, О. Гоголь та ін.

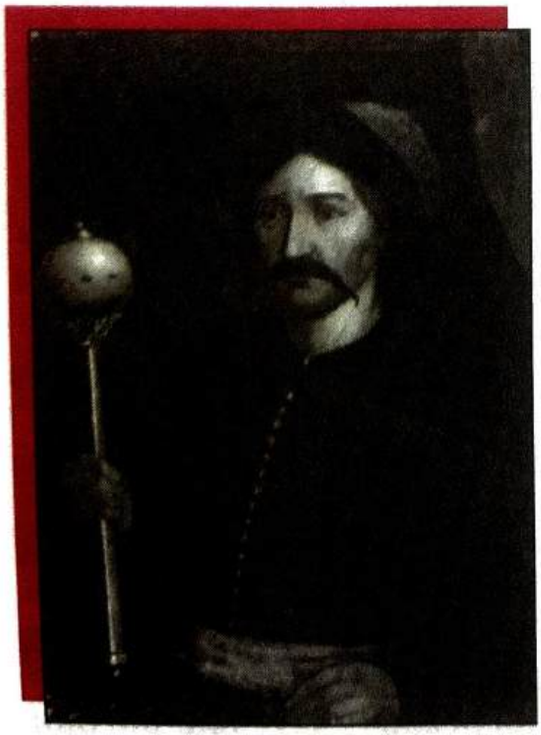

Гетьман Павло Тетеря

Правобережний гетьман поставив перед королівською владою такі вимоги: поважати права й вольності козаків та гідність гетьмана, випустити з в'язниці полковника І. Богуна та іншу козацьку старшину, дозволити дипломатичні відносини з Молдавією

і Валахією, повернути православні храми й ліквідувати унію, розпочати мирні переговори Речі Посполитої з Московською державою, щоб визволити ув'язнену козацьку старшину, готувати похід на Лівобережну Україну з метою її повернення під єдину гетьманську булаву, гарантувати допомогу татар. Більшість вимог польський уряд прийняв. Однак, як і у випадку з Виговським, дуже яскраво виражений пропольський характер політики П. Тетері та ігнорування ним інтересів народних мас («черні») призвели до того, що він поступово втрачав широку соціальну опору своєї влади.

«Чорна рада» в Ніжині

Оскільки постало питання про обрання гетьмана на Лівобережжі, то першим претендентом на гетьманську булаву був Яким Сомко, виходець із заможних міщан, брат дружини Б. Хмельницького. Другим претендентом був ніжинський полковник Василь Золотаренко, котрий через амбітність утрачав популярність серед народу.

За наказом царя **17 червня 1663 р.** у Ніжині скликали «чорну раду», тобто загальну раду козаків, на якій були присутні також селяни, міщани й духовенство. Рада відбувалася під наглядом князя Великогагіна. На ніжинській раді надзвичайно яскраво виявлялися суперечності між старшиною і простолюдом – козаками, міщанами, селянами. І справа державного значення – обрання гетьмана – супроводжувалася бійкою між прихильниками різних кандидатів на гетьманство. Настрої «черні», підсилені відповідною попередньою агітацією, мали своїм наслідком обрання «демократичного» гетьмана – Івана Брюховецького, кандидатуру якого висунули запорожці.

І. Брюховецький, простий козак чигиринської сотні, став слугою Б. Хмельницького та його сина Юрія, коли той навчався в Києво-Могилянському колегіумі. Він мав чудові ораторські здібності, був добрим демагогом. Посланий Юрієм Хмельницьким на Січ (по підтримку в боротьбі проти І. Виговського), І. Брюховецький залишився там, а вже через два роки став кошовим отаманом.

І. Брюховецький виставляв себе захисником простого люду, виступаючи проти всілякого панства; він вороже ставився до Польщі, що імпонувало запорожцям. 1662 р. разом із козацьким загоном він прийшов до військового табору Г. Ромодановського, щоб допомогти йому в поході проти Юрія Хмельницького. Це викликало довіру до нього з боку царського уряду. Тому, пропонуючи І. Брюховецького кандидатом на гетьманство, запорожці мали підтримку з боку царського уряду. На раді вони активно агітували за «свого», «народного» гетьмана, котрий захищатиме інтереси простих людей. Це, зрештою, й вирішило справу. Гетьманом став І. Брюховецький, а його супротивники В. Золотаренко і Я. Сомко були страчені. Новий гетьман проголосив себе підданим царя: «Мене ні страх, ні ласка неприятеля, ні меч, ні вогонь від православного і

єдиновірного монарха нашого розлучити і відділити не зможе». Отже, І. Брюховецький був антиподом П. Тетері, який володарем своїм вважав польського короля.

Протиборство гетьманів і держав

Восени 1663 р. об'єднані польські, козацькі і татарські війська перейшли через Дніпро на Лівобережну Україну й зайняли Переяслав, Ніжин, Чернігів, Батурин та інші міста. Цьому успіхові значною мірою сприяла участь у поході легендарного Івана Богуна, хороброго сподвижника Б. Хмельницького. Проте тріумфальний похід завершився на початку 1664 р. поразкою. По-перше, на Правобережній Україні почалося повстання проти Павла Тетері. По-друге, опір місцевого населення підсилювався грабежами і розореннями, які чинили окупанти. У воєнній поразці поляки звинуватили І. Богуна нібито за зв'язки із московитами і розстріляли його біля м. Новгорода-Сіверського.

Поштовхом до повстання на Правобережній Україні став похід (1664) Івана Сірка на буджацьких татар. На зворотному шляху кошовий отаман направився до гетьманської столиці – Чигирина. У таборі П. Тетері на той час визріла змова. Серед змовників були В. Дрозд (Дрозденко), І. Сербин, Юрій Хмельницький, київський митрополит Йосип Тукальський, І. Виговський та ін. На Правобережжі з'явилися посланці І. Брюховецького із загонами Семена Височана, Степана Сулименка, Василя Варяниці. Повстанці знищували польсько-шляхетські війська, а ті жорстоко відплачували їм та жителям, які прихильно ставилися до повстанців. Поляки зруйнували Корсунь, Ставище, віддали в ясир татарам жителів Стеблева, спалили Суботів, викинули з домовини тіло покійного Богдана Хмельницького.

Повертаючись із Лівобережної України, вони разом із П. Тетерею винесли смертний вирок І. Виговському, заарештували Ю. Хмельницького і митрополита Йосипа Тукальського, відправивши їх у прусську фортецю Марієнбург, звідки ті незабаром втекли в Україну і оселилися в Умані. П. Тетеря, неспроможний придушити повстання, а головне, не сподіваючись, що зуміє й надалі управляти народом, який зневажав його, втік до Польщі.

Після підписання в Андрусові перемир'я між Польщею і Московською державою польські магнати почали вимагати від П. Тетері компенсації за розорені козаками їхні маєтки в Україні. Справою займалися суди, сейм і король. Дружина П. Тетері Олена, прийнявши католицтво, стала черницею у Вільні, а він демонстративно вступив до Львівського ставропігійного братства, яке обороняло православ'я. Відтак П. Тетерю почали переслідувати, через що з Польщі він утік до Молдавії, жив у Яссах. Потім султан Магомет IV запросив його як знавця польських та українських справ до Адріанополя. Навесні 1671 р. польські агенти отруїли П. Тетерю. Похований він в одній із православних церков Адріанополя.

Державна політика Івана Брюховецького

Провал походу об'єднаних військ на Лівобережжя та повстання на Правобережжі давали змогу об'єднатися Україні під однією гетьманською булавою – Івана Брюховецького. Однак цього не сталося, оскільки царський уряд допомоги не надавав. А в Брюховецького сил на об'єднання не вистачало.

І. Брюховецький не зміг виконати обіцянок, які він давав народу. Нова старшина, прихильники гетьмана, прагнучи якнайшвидшого збагачення, чинили здирства з народу. Крім того, політика І. Брюховецького сприяла зміцненню в Україні царської влади. 1665 р. він разом із старшиною та полковниками Забілою, Шийкевичем, Дворецьким, Гвинтовкою, Гамалією, Єрмоленком поїхав до Москви в супроводі почту понад 500 чоловік. Там гетьман, аби отримати довіру й підтримку для зміцнення своєї влади, просив, щоб в українських містах і на Запорожжі збільшили кількість воєвод (з 12-ма тисячами війська). Про це було записано в **договірні «Московські статті 1665 р.»**. Відповідно до них посилювалася адміністративна та фінансова залежність України від царської влади. Воєводи діставали право втручатися в адміністративні та судові справи, а гетьман позбавлявся права вступати в міжнародні відносини з будь-якими державами. Його повинні були обирати «по указу великого государя». І. Брюховецький просив прислати з Москви до Києва митрополита. У «Московських статтях» підтверджувалися привілеї козацької старшини, права і вольності козаків. Зібрані із селян і міщан України податки мали надходити не до гетьманської, а до царської казни. З цією метою в наступному році в Україні планувалося провести перепис населення.

Отже, це був перший український гетьман, який здійснив поїздку до Москви. Тут Іван Брюховецький одружився з дочкою князя Д. Долгорукого, а цар надав йому титул боярина. За поданням гетьмана кілька старшин одержали звання дворян (Многогрішний, Горленко, Апостол, Острянин, Гречаний), а вся делегація – грамоти на маєтності в Україні.

Це був важкий удар для української державності. Політика І. Брюховецького викликала обурення в Україні. Заведення нових порядків народ вбачав не лише в боярському титулі гетьмана («у нас зроду бояр не було») і дворянстві кількох старшин, а, головне, у втраті державності, у переписі населення, що сприймалося як крок до закріпачення вільного селянства.

1666 р. відбувся перепис населення, після чого були встановлені розміри податку до царської казни. Тоді ж збільшилася кількість царського війська в Україні. Воєводи не зважали на місцеві порядки й звичаї, втручалися в адміністративне управління й суд, захоплювали землі. Не відставала в утисках народу і козацька старшина. І як наслідок – **улітку 1666 р**. розгорілося Переяславське повстання, пов'язане з повстанням козаків і селян на Дону під проводом Васи-

ля Уса. Повстанці нападали на двори «начальних» людей воєводського гарнізону, козацької старшини й купців. Вони вбили полковника Єрмоленка й обрали собі нову старшину (Максима Хоменка та ін.). У цьому повстанні брали участь донські козаки, а також утікачі – ратні люди з воєводських військ. Через місяць повстання придушили гетьманські та царські війська.

Андрусівське перемир'я

30 січня 1667 р. у с. Андрусовому поблизу Смоленська Московська держава і Польща, ослаблені тривалою війною, підписали перемир'я на тринадцять з половиною років. Українських представників у Андрусове не запросили, хоча справа, що вирішувалася тут, мала надзвичайно важливе для України політичне значення. Без відома гетьмана Україну було поділено навпіл по Дніпру: Лівобережжя закріплювалося за Московією, а Правобережжя – за Польщею. Київ через два роки повинен був відійти до Польщі. Запорожжя, якому відводилася функція оборонця кордонів обох держав від турецько-татарських нападів, підпорядковувалося водночас владі царя й владі короля.

Умови Андрусівського перемир'я щодо України викликали загальне невдоволення всіх верств українського суспільства; воно поширювалося також і на гетьмана І. Брюховецького, який проводив антинародну політику. 1667 р. козацький літописець Самовидець записав: «А козацтво щодалій в злость ся утравляли, а звлаща і тую даючи причину, же людей тяглих повернули в послушенство і у подачку его царского величества воєводам, що юже отвикли били давати подачок. И с того найболше бунти почали вставати».

На початку 1668 р. на Лівобережній Україні вибухнуло народне повстання. Повстанці відмовлялися платити податки, громили орендарів, виганяли чи вбивали московських воєвод і ратних людей. І. Брюховецький, рятуючи себе й старшину, намагався спрямувати повстання проти воєвод та інших представників царської влади. У Гадячі він скликав «вузьку раду», на якій було ухвалено рішення вигнати з України московських воєвод і просити протекції Туреччини.

Проти І. Брюховецького царський уряд послав військо під командуванням князя Григорія Ромодановського. Водночас з Правобережжя через Дніпро до ставки І. Брюховецького біля м. Опішні на Полтавщині направився з козаками гетьман Петро Дорошенко. Козаки виступили проти І. Брюховецького і вбили його, а гетьманом усієї України проголосили **Петра Дорошенка**.

ДОКУМЕНТИ

Про становище в Україні в період Руїни

Суне сила велика в бідну Україну,
Котра тридцять вже років плаче на руїну.
Геть обдерта з багатства ворогами чужими
Та найбільше у чварах між синами своїми,
Розшматована тими, що в злій ворожнечі
Хату жаром спалили із власної печі!
Боже, Боже! В ці літа люто тне щербата –
Батька син убиває, брат іде на брата.

О. Бучинський-Яскольд. Чигирин. – Українська література XVII ст. – К., 1987. – С. 304.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чим відрізнялися договірні статті 1654 і 1659 рр.? 2. Які наслідки мала Чуднівська кампанія? 3. Про які явища і процеси свідчила «чорна рада»? 4. Чому Андрусівське перемир'я було для України трагедією? 5. Прокоментуйте зміст уривка з твору О. Бучинського-Яскольда.

25 УКРАЇНА У 60–80-х РОКАХ XVII СТОЛІТТЯ

Петро Дорошенко (1665–1676)

Після втечі П. Тетері в Польщу розпочалася боротьба претендентів на гетьманську булаву. Спочатку гетьманом проголосив себе медведівський сотник **Степан Опара**, потім – брацлавський полковник **Василь Дрозденко**. Однак переможцем вийшов **Петро Дорошенко**.

Внук запорозького гетьмана Михайла Дорошенка, він народився у 1627 р., брав участь у Національно-визвольній війні українського народу. 1657 р. Б. Хмельницький призначив його прилуцьким полковником. П. Дорошенко пройшов добру військову й дипломатичну підготовку, брав участь у різних посольствах. Служив у І. Виговського, брав участь у переговорах, пов'язаних з Гадяцьким договором (1658). Пізніше підтримував Юрія Хмельницького, Павла Тетерю, був чигиринським полковником, наказним гетьманом.

Гетьманство П. Дорошенка почалося в надзвичайно складній ситуації, коли Українська козацька держава була розчленована на дві частини, зруйнована й спустошена 17-річними воєнними діями. Майже всі міста Правобережжя були зруйновані по декілька разів, внаслідок чого населення зменшилося на 65–70 %. Тому П. Дорошенко вважав першочерговим завданням зміцнити владу, спираючись при цьому на народні маси, а потім уже об'єднати всю козацьку Україну під своєю булавою. Він намагався знищити польську владу на українських землях. Продовжуючи політику попередників щодо об'єднання українських земель, П. Дорошенко був змушений користуватися військовою допомогою Криму. Однак цей союз із татарами не мав підтримки народу, оскільки вони грабували українське населення.

У 1668 р. П. Дорошенко перейшов на Лівобережжя, де його проголосили гетьманом усієї України, але через союз із татарами й турками його не підтримали запорожці. Звістка про активізацію

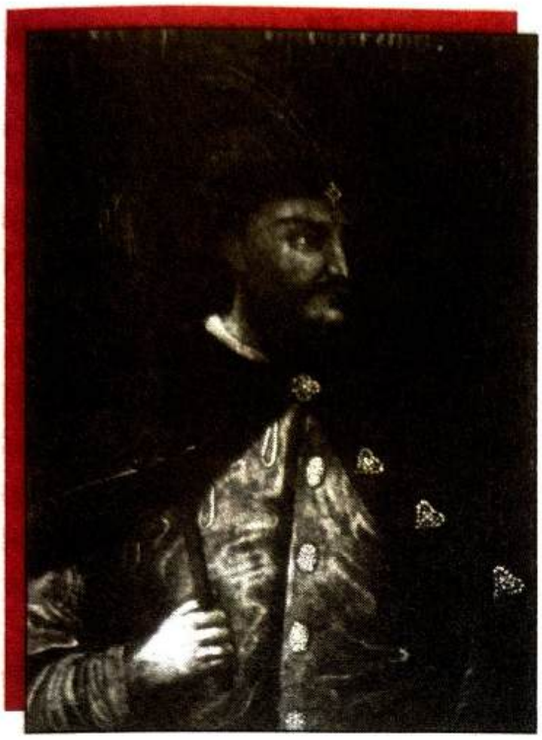

Гетьман Петро Дорошенко

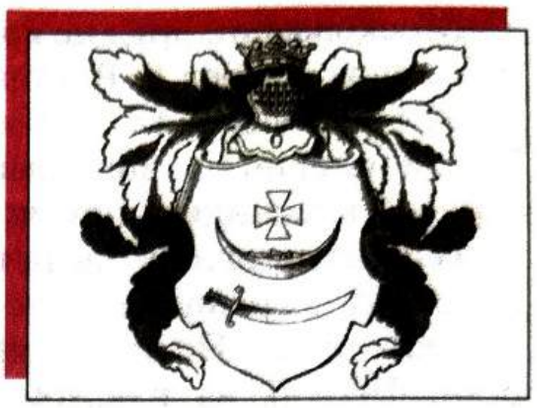

Герб гетьмана Петра Дорошенка

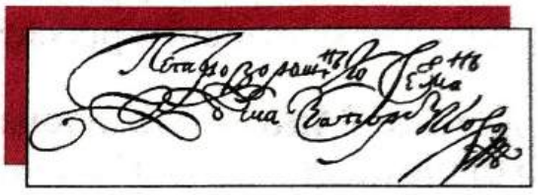

Автограф Петра Дорошенка

польських військ змусила його знову повернутися на Правобережжя. Наказним гетьманом на Лівобережжі П. Дорошенко призначив Дем'яна Многогрішного. Довідавшись про відсутність реальної загрози з боку Польщі, П. Дорошенко вирішив не повертатися на Лівобережжя, і тут припустився серйозної помилки.

Політична ситуація в Україні вкрай ускладнилася. Запорожці обрали гетьманом писаря **Петра Суховія**, котрого підтримав і кримський хан. У вересні 1668 р. московські війська перейшли в наступ на Лівобережну Україну. Дем'ян Многогрішний та частина полковників погодилися прийняти підданство царя за умови виведення московських гарнізонів і підтвердження «Статей Б. Хмельницького».

На початку 1674 р. татарська орда спустошила землі між Дністром і Бугом. Г. Ромодановський та Іван Самойлович залишили Правобережжя, населення якого досить прихильно сприйняло об'єднання України. Оскільки П. Дорошенко був підданим турецького султана, народні маси, проклинаючи гетьмана, активно переселялися на Лівобережжя. На Брацлавщину наступали війська Яна III Собеського. Через спустошення й грабежі, що чинили турки й татари в Україні, загострилися відносини між П. Дорошенком і кримським ханом. Становище П. Дорошенка було надзвичайно скрутним.

Як останню спробу змінити розвиток подій і зберегти українську державність П. Дорошенко вирішив прийняти підданство Росії. З цією метою він присягнув їй перед кошовим отаманом І. Сірком. А той доповів про це І. Самойловичу. Оскільки Запорожжя не визнавало законності гетьманства І. Самойловича, то була надія навесні 1676 р. скликати генеральну раду для обрання гетьмана всієї України.

Московський уряд не визнав цей акт присяги й вимагав повторної присяги перед Г. Ромодановським та І. Самойловичем.

У вересні 1676 р. до Чигирина прибули Г. Ромодановський та І. Самойлович із військами. Тоді ж П. Дорошенко склав гетьманські клейноди й присягнув цареві. Так завершилася політична кар'єра великого патріота й борця за незалежність і територіальну цілісність України.

Деякий час П. Дорошенко жив у Чигирині та Сосниці, а в березні 1677 р. за наказом царя його відправили до Москви. У 1679–1682 рр. П. Дорошенко був воєводою у В'ятці. Потім з родиною жив у своєму маєтку – с. Яропольчому Волоколамського повіту. Помер 1698 р. Його правнучка Наталія Гончарова була дружиною великого російського поета О.С. Пушкіна.

Дем'ян Многогрішний (1669–1672)

На початку 1669 р. П. Дорошенко розбив загони П. Суховія і намагався дійти згоди з Д. Многогрішним, вказуючи на згубність поділу України на дві частини у складі різних держав. Та **16 березня 1669 р.** у Глухові на загальній козацькій раді в присутності князя Г. Ромодановського **Д. Многогрішного** обрали гетьманом Лівобережної України. «**Глухівські договірні статті**» передбачали перебування царських воєвод з військами в Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові й Острі. Вони не мали права втручатися в адміністративні справи й суд. Податки з населення повинні були надходити до гетьманської скарбниці. Козацький реєстр визначався в 30 тисяч чоловік. Незважаючи на складну політичну ситуацію, в якій підписувалися «Глухівські статті», вони все ж таки були певним досягненням Д. Многогрішного.

За гетьманства Д. Многогрішного з'явилися наймані війська – «компанійці» (спочатку 1 тис. чол.). Крім того, 1670 р. на прохання гетьмана цар прислав загін стрільців як особистих охоронців Д. Многогрішного. Відтоді царська охорона була при кожному гетьманові.

Ставши гетьманом, Д. Многогрішний переніс гетьманську резиденцію (столицю) з Гадяча до Батурина. Прагнучи встановити в підвладній йому частині України лад і спокій, він придушував будь-які прояви народних заворушень, при цьому використовуючи «компанійців». Гетьман сам призначав полковників і сотників, карав без суду тих, хто порушував встановлений порядок. Він вважав, що тільки тверда влада зможе повернути державу на шлях нормального розвитку, твердо дотримувався ідеї державності України. Саме завдяки Д. Многогрішному на Лівобережній Україні закінчилася доба Руїни, і вона вступила в новий етап суспільно-політичного розвитку.

Проте самоправність гетьмана, зважаючи на його просте походження, викликала опозицію старшини, яка вважала його ставлеником Москви. Однак скинути його з гетьманства можна було тільки

за допомогою Москви. І змовники почали писати на Д. Многогрішного доноси, звинувачуючи його у зраді цареві, у підтриманні взаємин із С. Разіним і П. Дорошенком. **23 березня 1672 р.** генеральні старшини (П. Забіла, К. Мокрієвич, І. Самойлович, І. Домонтович і скинуті гетьманом з посад полковники Дмитро Райча і Рославець), змовившись із московськими стрільцями, вночі заарештували Д. Многогрішного в його ж будинку в Батурині і, закувавши в кайдани, відправили до Москви. А разом з ним заарештували його родину та близьких соратників П. Грибовича і М. Гвинтовку. Після катувань і допитів заарештованих із сім'ями відправили до Сибіру. Д. Многогрішний жив у Селенгінську та Іркутську, брав участь у підписанні Нерчинського договору (1686) між Московською державою і Китаєм. Де й коли помер – невідомо.

Михайло Ханенко (1669–1674)

Після поразки П. Суховія, якого підтримували татари, у липні 1669 р. козаки трьох правобережних полків на раді в Умані обрали своїм гетьманом уманського полковника **Михайла Ханенка**.

М. Ханенко народився близько 1620 р. у козацькій родині. Його батько служив під знаменами славетного Петра Сагайдачного. М. Ханенко мав добрі військово-організаторські здібності, брав участь у Національно-визвольній війні, у 1656 р. став уманським полковником. Він дотримувався пропольської орієнтації. Під час гетьманства Ю. Хмельницького призначався наказним гетьманом.

Отже, у 1669 р. в Україні водночас було три гетьмани – Д. Многогрішний, П. Дорошенко і М. Ханенко. Вони мали різну політичну орієнтацію. Між П. Дорошенком і М. Ханенком розв'язалася кривава і руйнівна війна. М. Ханенко, спираючись на запорожців, намагався налагодити добрі відносин з Кримом. Однак основною своєю опорою гетьман вважав Польщу.

1670 р. було укладено польсько-український договір, який обмежував права України порівнянно з попереднім договором, але «стимулював» М. Ханенка у боротьбі з П. Дорошенком. Навесні 1671 р. 14-тисячне польське військо вступило на Поділля для допомоги М. Ханенкові. Та союзники не мали між собою згоди. Січовики були незадоволені малою платнею. Почалися незгоди між гетьманом та запорозьким кошовим отаманом І. Сірком, який досить часто змінював свою політичну орієнтацію.

Улітку 1672 р. в Україну прийшли турецькі війська Магомета IV. Назустріч йому під Кам'янець-Подільський рушив П. Дорошенко з 27-тисячним козацьким військом. М. Ханенко з 18-тисячною армією при спробі перетнути шлях П. Дорошенку був розбитий, після чого відступив до Білої Церкви, а пізніше зі своїми загонами пішов у Галичину, де разом із поляками воював проти татар і турків.

Після **захоплення турками Кам'янця-Подільського 27 липня 1672 р.** майже всі полкові міста Правобережжя присягнули на

вірність П. Дорошенкові. М. Ханенко з родиною знайшов притулок у Польщі. Згодом він брав участь зі своїми загонами у походах польських військ. У вересні 1673 р. біля Києва відбулася битва між полками М. Ханенка і П. Дорошенка, у якій Ханенко зазнав поразки. З-під Києва він подався на Січ. Однак цього разу запорожці його не підтримали, і М. Ханенко почав вести переговори з царським урядом про підданство.

Коли навесні 1674 р. на Правобережну Україну для боротьби з П. Дорошенком прийшли московські війська князя Г. Ромодановського і українські війська гетьмана І. Самойловича, М. Ханенко зібрав 500 козаків і вирушив до Чигирина назустріч їм. Ці сили розбили двохтисячний загін Григорія Дорошенка, брата гетьмана. 17 березня 1674 р. у Переяславі відбулася рада правобережного козацтва. На ній гетьманом «обох берегів Дніпра» проголосили Івана Самойловича, а М. Ханенко склав військові клейноди. Так закінчилось його гетьманство.

М. Ханенко оселився у Козельці. Через кілька років він написав листа польському королеві Яну III Собеському з пропозицією про співпрацю. Проте листа перехопила служба І. Самойловича, і Ханенка заарештували й кинули до батуринської в'язниці, де він помер у 1680 р.

Старшинська олігархія

Після арешту Д. Многогрішного протягом трьох місяців правління Україною здійснювала група старшини, яка усунула гетьмана від влади (Петро Забіла, Іван Домонтович та ін.). Старшинська олігархія дбала про забезпечення собі державної влади, недопущення сильної гетьманської влади, а також ізоляції простих козаків від участі у вирішенні державних справ.

У квітні 1672 р. у Батурині зібралася старшинська рада, яка вирішила звернутися до Москви з проханням обрати нового гетьмана без участі рядового козацтва. Старшина виклала свої умови обрання гетьмана в чолобитній цареві Олексієві Михайловичу. Вона намагалася обмежити владу гетьмана (як у Польщі шляхта обмежувала владу короля). У всіх питаннях зовнішньої і внутрішньої політики гетьман повинен був радитися із старшиною. Вона домагалася, щоб старшину судив не гетьман, а військовий суд, щоб без участі старшини гетьман не мав закордонних відносин і не тримав при собі наймане військо («компанійців»). Старшину до Москви супроводжував чернігівський полковник Іван Лисенко.

Саме в цей час запорозький кошовий отаман І. Сірко зробив спробу заволодіти гетьманською булавою. Однак авторитетний серед козаків І. Сірко, представник запорожців, не влаштовував ні московський уряд, ні українську старшину. Тому І. Сірка заарештували і відправили до Тобольська.

17 червня 1672 р. у Козачій Діброві поблизу Конотопа відбулася старшинська рада для обрання гетьмана. На раді були присутні воєвода Г. Ромодановський, чернігівський архієпископ Лазар Баранович, архімандрит Новгород-Сіверського монастиря Михайло Лежайський, а також загін стрільців для охорони. Рядове козацтво, міщан і селян на раду не запросили.

Новий гетьман був обраний з дотриманням відповідного ритуалу: Г. Ромодановський зачитав царську грамоту, Л. Баранович прочитав молитву і освятив раду. Присутні рекомендували на гетьманство генерального суддю Івана Самойловича. Полковники Д. Райча і К. Солонина підхопили його під руки і поставили на стіл у центрі кола. Генеральний обозний Петро Забіла вручив Самойловичу булаву, інші полковники, покривши його прапором, вручили бунчук. На раді обрали також кількох генеральних старшин.

Іван Самойлович (1672–1687)

І. Самойлович (рік народження невідомий) був сином священика з містечка Ходорова на Житомирщині. Після Національно-визвольної війни родина Самойловичів переселилася на Чернігівщину, в м. Красний Колядин. І. Самойлович здобув освіту в Києво-Могилянському колегіумі, мав природні здібності до наук. Літописець С. Величко свідчить, що «в письмі козацько-руським справний, розумний, гарної вроди, до людей чемний і прихильний».

Духовна кар'єра не приваблювала І. Самойловича, тому він вступив на службу до козацького війська, ставши писарем Красноколядинської сотні. Потім одружився з дочкою заможного місцевого козака Голуба – Марією. Мав трьох синів (Семена, Григорія, Якова) і двох дочок. Його освіченість помітили, і невдовзі він став значковим товаришем, потім сотником Веприцької сотні Гадяцького полку. Обіймав посади наказного полковника, полковника й полкового осавула.

І. Самойлович брав участь у повстанні 1668 р. на боці І. Брюховецького, після загибелі якого приєднався до Д. Многогрішного. Був обраний генеральним суддею.

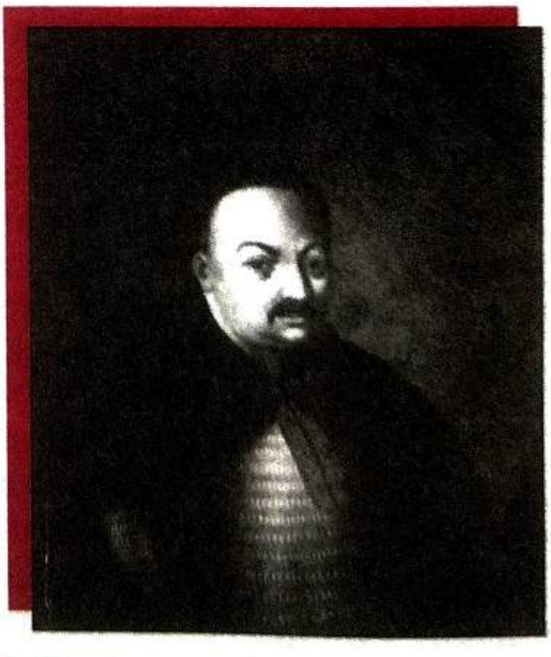

Гетьман Іван Самойлович

Походи татар в Україну в 50–60-х роках XVII ст.

З 1654 р., коли почалася московсько-польська війна, Туреччина була союзницею Польщі. Польський уряд заради відновлення своєї влади на Україні дозволяв туркам грабувати населення ук-

раїнських земель. Напади тривали понад 10 років. У середині XVII ст., коли на Правобережній Україні було обрано гетьманом Петра Дорошенка (1665), ситуація дещо змінилася. Саме тоді в Туреччині султаном став Адиль-Гірей, який повинен був укласти союз з Московською державою проти Польщі.

П. Дорошенко, прагнучи звільнити Україну від будь-якої іноземної влади, опирався на допомогу Туреччини й Криму. Коли восени 1666 р. між Московією та Польщею відбувались переговори про укладення перемир'я (ціною поділу України між ними), П. Дорошенко в союзі з татарами завдав нищівної поразки польським військам біля Брацлава. Наступного року гетьман П. Дорошенко з 24 тисячами козаків і кількома тисячами татар оточили польську армію біля Підгайців у Галичині. Водночас запорожці під проводом кошового отамана Івана Сірка напали на Перекоп, після чого татари підписали сепаратний мир з поляками. П. Дорошенко визнав підданство Польщі.

Завоювання турками Поділля

1672 р. Туреччина в союзі з П. Дорошенком вела війну з Польщею. За **Бучацьким договором (1672)** Польща відмовилася від Поділля й частини Галичини, що стали турецькою провінцією. Інша частина правобережних земель належала козацькій Україні на чолі з гетьманом і перебувала під протекторатом султана. Населення спішно залишало рідні місця і втікало в спокійніші райони Лівобережної України.

Тоді ж турки полонили під Уманню Юрія Хмельницького, вивезли його до Криму, а звідти – до Стамбула, де він став ченцем одного з православних монастирів.

1676 р. гетьман Лівобережної України І. Самойлович перейшов з військами на правий берег Дніпра. П. Дорошенко, розчарований результатами своїх спроб добитися визволення та об'єднання України, склав перед ним гетьманські клейноди. Однак Туреччина не допустила об'єднання двох частин України під владою гетьмана І. Самойловича.

Державна політика Івана Самойловича

Обрання гетьмана супроводжувалося укладенням нових угод, подібних до «Глухівських статей» 1669 р. Соціальна політика І. Самойловича характеризувалася посиленням влади старшинської верхівки. Гетьман вирішував справи тільки із старшинською радою і не збирав генеральних рад. Саме при ньому із синів старшини сформувалася привілейована категорія **бунчукових товаришів** (фактично – гетьманська гвардія). Однак І. Самойлович зумів зберегти свою незалежність і авторитет, він міг вирішувати важливі політичні справи всупереч старшині: не розпустив наймане військо, запровадив нові податки тощо.

Під час його гетьманства утвердився адміністративно-територіальний поділ Лівобережної України, сформувалися судово-адміністративні установи, які утрималися ціле століття.

Багато уваги приділяв І. Самойлович економічному розвиткові держави. Він нагороджував маєтками старшину і духовенство, водночас не допускаючи надмірного визиску селян і міщан власниками маєтків. Як багата людина, Самойлович роздавав маєтності своїм синам. Старший син Семен був стародубським полковником, а після його смерті у 1685 р. це місце зайняв молодший син Яків. Середній син Григорій був чернігівським полковником.

Виходячи з політичних міркувань І. Самойловича, можна припустити, що він виношував ідею єдності (соборності) українських земель. Гетьман прагнув об'єднати Правобережну й Лівобережну Україну під своїм управлінням («регіментом») і під протекторатом Московської держави. З цією ж метою він вживав заходів, щоб узяти під контроль Запорозьку Січ.

1674 р. І. Самойловичу передав свою булаву гетьман Правобережної України М. Ханенко, а **1676 р**. – і гетьман П. Дорошенко. Отже, І. Самойлович був проголошений гетьманом «обох берегів Дніпра». Гетьман звертався до царського уряду з пропозицією приєднати до свого регіменту і Слобідську Україну, але згоди на це не дістав.

Під час російсько-турецької війни (1677–1681) І. Самойлович проявив здібності полководця й адміністратора, вживав заходів для укріплення фортець, оборони міст, приведення до бойової готовності козацьких полків.

Чигиринські походи

1677 р. турки й татари виступили на Чигирин та Київ. Султан наказав зняти чернецтво з Юрія Хмельницького і відправити його в Україну як гетьмана («князя Сарматського»). Влітку турецько-татарські війська Ібрагім-паші, а разом з ними 120 козаків-невільників на чолі з Ю. Хмельницьким підступили до Чигирина і взяли його в тривалу облогу. Московські війська воєводи Г. Ромодановського, козаки гетьмана Самойловича й запорожці кошового отамана І. Сірка відбили всі напади турків. Там загинув і ханський син. А пашів, котрі втекли з-під Чигирина, скарав на смерть сам султан. Ю. Хмельницький не був покараний – його роль у Чигиринському поході була мізерною. Хмельницькому наказали готуватися до нового походу в Україну.

Другий похід на Чигирин турецького і татарського війська був здійснений **1678 р**. 200-тисячному турецько-татарському війську протистояло вдвічі менше московсько-українське військо воєводи Ржевського і полковника Коровченка.

Під час Чигиринських походів (1677–1678) гетьман доклав великих зусиль для оборони українських земель від турецько-татарської агресії.

Коли царський уряд за обставин, що склалися, радив зректися Чигирина, І. Самойлович заявив: «Якщо ми маємо зруйнувати Чигирин або віддати його ворогові, то краще заздалегідь сказати всьому народові в Україні, що він цареві не потрібен».

Однак відстояти Чигирин не вдалося. За наказом Г. Ромодановського війська були виведені з Чигирина, а замок підірваний. Населення перегнали за Дніпро, на Лівобережжя («великий згін»), і поселили в малозалюдненій прикордонній степовій зоні.

Розорення Чигирина було символом загибелі козацтва на Правобережній Україні. Літописець описував це так: «Паде, паде красная козацкая Україна тогобочная, аки древній оний Вавилон, град великий... чрез незгоду тогдашную козаки всі пропали, самі себе звоювали».

Турецько-татарські нападники дощенту зруйнували місто й отаборилися неподалік у Капустяній Долині. Звідти «князь Сарматський» Ю. Хмельницький, котрий очолював майже 300 козаків, розіслав у різні українські міста універсали, закликаючи населення до підданства. Жителі деяких міст, перебуваючи під впливом Ю. Хмельницького і боячись розорення, погодилися на це. А жителі Канева категорично відмовилися визнати його своїм зверхником, і за це місто було повністю спалене. Потім турки, повертаючись із походу, спалили на своєму шляху ще багато інших українських міст та сіл.

Іван Самойлович і церква

Як відомо, українська православна ієрархія була висвячена єрусалимським патріархом Феофаном 1620 р. Восени 1684 р. московський патріарх звернувся до І. Самойловича з пропозицією обрати такого київського митрополита, який би погодився залежати не від константинопольського, а від московського патріарха. Гетьман порадив обрати митрополитом луцького єпископа князя Гедеона Четвертинського.

29 червня 1685 р. у храмі Святої Софії в Києві відбулися вибори митрополита, на яких була присутня козацька старшина: І. Мазепа, В. Борковський, Я. Жураховський, П. Полуботок, І. Коровченко. Митрополитом обрали Гедеона Четвертинського.

Висвячення Гедеона в сан київського митрополита відбулося в Москві 8 листопада 1685 р. в Успенському соборі в присутності вищого духовенства й царів Івана та Петра. До Константинополя було відправлено московського дяка М. Алексєєва та полковника Івана Лисицю з грамотами до патріарха Діонісія та проханням визнати підпорядкування Київської митрополії московському патріархові. Під впливом великого турецького візира Діонісій погодився на це. У **1686 р.** він розіслав грамоту до всіх віруючих і священиків Київської митрополії з проханням визнати Гедеона митрополитом, а також підпорядкувати Київську митрополію

московському патріархові. Так було покладено початок незалежності (автокефальної) української православної церкви.

Гетьман І. Самойлович допомагав матеріально православній церкві. На його кошти в Глухові збудували кам'яну Успенську церкву, а в Густинському монастирі (поблизу м. Прилук) у стилі українського бароко – головну Троїцьку церкву.

Трагедія гетьмана

15 років тримав гетьманську булаву Іван Самойлович. Однак старшинська олігархія не могла спокійно сприймати, що «попович» має таку сильну владу і не дуже зважає на старшину. Тому проти І. Самойловича готувалася старшинська змова, що ставила за мету за допомогою царя скинути його з гетьманства. Старшина, яка колись сприяла його гетьманству, почала писати доноси цареві. Проте серйозного приводу для розправи з гетьманом не було.

Невдовзі після провалу першого Кримського походу 1687 р. І. Самойловича звинуватили у зраді, хоча він і попереджав царів, що в похід треба йти ранньою весною, а не тоді, коли степ горить від спеки.

Донос царям, переданий через боярина і князя В. Голіцина 7 липня 1687 р., мав 23 пункти звинувачень. Його підписали генеральний обозний В. Борковський, суддя М. Воєхович, писар С. Прокопович, осавул І. Мазепа, полковники К. Солониця, Я. Лизогуб, Г. Гамалія, Д. Райча, С. Забіла, канцелярист В. Кочубей.

Головне звинувачення полягало в тому, що гетьман нібито замислив позбутися московської протекції і створити незалежну державу.

Коли російсько-українське військо отаборилося на річці Коломак (притока Ворскли), з Москви прибув посланець Ф. Шакловитий з царською грамотою, у якій В. Голіцину наказувалося заарештувати І. Самойловича. У ніч на 23 липня 1687 р. царські війська оточили ставку гетьмана, а вранці, коли І. Самойлович із сином Яковом були на молитві в похідній церкві, їх заарештували. Через кілька днів у Кодаку заарештували й другого сина гетьмана – полковника Григорія Самойловича.

Гетьмана заслали до Тобольська, Якова – до Єнісейська, а Григорієві відрубали голову в Севську. Їхнє майно конфіскували (половину – до царської казни, половину – до гетьманської). Іван Самойлович помер у Тобольську в 1690 р., а невдовзі помер і його син Яків.

«Правитель України»

Розоривши Чигирин, турецько-татарські війська відступили, а правителем України залишили свого ставленика Ю. Хмельницького. Резиденцією він обрав місто Немирів на Брацлавщині. Контроль над ним здійснював турецький паша, котрий мешкав у Кам'янці-Подільському.

На початку **1681 р.** у Бахчисараї між Московією, з одного боку, і Туреччиною та Кримом – з другого, було укладено перемир'я на

20 років. За ним визначалося: «Дніпру бути кордоном між Московською і Турецькою державами, Києву з містами Васильковом, Трипіллям і Стайками належати Московії, від Києва до Запорожжя міст не будувати». Південна Київщина, Брацлавщина й Поділля залишалися під владою Туреччини. Ними управляв Ю. Хмельницький. Однак того ж року турки відправили Хмельницького до Стамбула, а на його місце призначили молдавського воєводу Дуку.

1685 р. турки знову повернули Юрія Хмельницького на підвладну територію України, зробивши його гетьманом втретє. Новоявлений гетьман жив у Немирові.

Як свідчить літописець С. Величко, всього за півроку гетьманування немирівський князь «по містах і селах утяжив був жителів небувалими податками й здирствами та незносними роботизнами».

Жорстокість і немилосердя до людей, зрештою, й згубили цього гетьмана. На скаргу одного із скривджених купців турецький паша наказав заарештувати Ю. Хмельницького й доставити його до Кам'янця-Подільського. Наприкінці 1685 р. Ю. Хмельницького задушили мотузкою й скинули з мосту в р. Смотрич.

«Вічний мир» Згідно з умовами Бахчисарайського перемир'я жодна із сторін не мала права заселяти територію між Бугом та Дніпром, тобто Південна Київщина залишалася безлюдною пустелею у самому центрі України – держави, створеної Б. Хмельницьким.

1683 р. під час Віденської битви об'єднані війська Австрії, Німеччини, Польщі та інших країн вщент розгромили турецькі війська. У ній взяли участь також українські козаки на чолі із запорозьким полковником Семеном Палієм.

Ослабленням могутності Туреччини скористалася Польща, яка прагнула витіснити турків із Поділля. Польський уряд розпочав переговори з Московією про укладення договору, спрямованого проти Туреччини й Криму. Це збігалося з планами Московії щодо боротьби за Чорноморсько-Азовське узбережжя.

Коли восени 1684 р. розпочалися московсько-польські переговори, гетьман не радив вступати в союз із поляками, які відвоювали Правобережну Україну.

21 квітня 1686 р. Московська держава і Річ Посполита підписали «**Вічний мир**», за умовами якого ці держави об'єдналися у воєнний союз проти Туреччини і Кримського ханства. Крім того, цим документом підтверджувався існуючий відповідно до Андрусівського перемир'я поділ України по Дніпру. Київ закріплювався за Московією. Її ж владі підпорядковувалося й Запорожжя. Як і в Андрусові, представників України при підписанні «Вічного миру» не було. Гетьман вбачав у цьому певну загрозу українському народові й відверто висловлював невдоволення договором, який навпіл розірвав Україну. І. Самойлович заявив, що Військо Запо-

розьке ніколи не зречеться Правобережної України: «Не так воно станеться, як нам Москва у своїх мирових умовах з поляками постановляє, – зробимо так, як нам треба!»

Такі висловлювання гетьмана доходили й до царя, викликаючи його незадоволення. Саме цим і скористалися згодом супротивники гетьмана із старшинського середовища.

Кримські походи

Після укладення Московією «Вічного миру» з Польщею 1686 р. і вступу її до антитурецької «Священної ліги» (Австрія, Польща, Венеція) вона була зобов'язана розірвати Бахчисарайське перемир'я з Туреччиною і здійснити воєнний похід у Крим. Незважаючи на аргументи І. Самойловича про неможливість здійснення походу проти татар без серйозної підготовки, **навесні 1687 р**. 100-тисячне московське військо боярина В. Голіцина і 50-тисячне гетьмана І. Самойловича розпочали похід у Крим. Проте небувала спека, нестача води, продовольства й фуражу та підпалений татарами за р. Самарою степ змусили головнокомандувача цього походу В. Голіцина повернутись. Звинувативши у провалі походу І. Самойловича, скинувши його з гетьманства і обравши нового гетьмана, В. Голіцин почав готуватися до другого Кримського походу.

Навесні 1689 р. почався другий Кримський похід московсько-українських військ. Цього разу вдалося дійти до Перекопа, але сил для його взяття вже не вистачило. Військо знову відступило. А двірцевий переворот у Москві різко змінив і долю В. Голіцина. Як і гетьмана І. Самойловича, боярина В. Голіцина також заслали в «обитель Архангельську».

Азовські походи (1695–1696)

У 1695 р. цар Петро І зробив спробу вийти до Чорного моря. З цією метою він послав війська у двох напрямках: 35-тисячне московське військо – на Азов (у гирло Дону) та 120-тисячне московсько-українське військо під командуванням Б. Шереметєва – на взяття фортець у пониззі Дніпра: Кизи-Кермень, Тавань та ін. Азов здобути не вдалося, а дніпровські фортеці Нижнього Подніпров'я капітулювали.

Наступний похід на Азов було здійснено 1696 р. Тоді Петро І з кінним і пішим військом, гетьман І. Мазепа зі значною кількістю козаків та новостворений флот, спустившись по Дону в Азовське море, блокували Азов і майже місяць тримали його в облозі. 19 липня внаслідок штурму турецький гарнізон Азова капітулював.

1699 р. у Карловцях країни «Священної ліги» підписали з Туреччиною мир, згідно з яким вона повернула Польщі Південну Київщину, Поділля й Брацлавщину. Росія підписала з Туреччиною спочатку перемир'я на 2 роки, а в 1700 р. – Константинопольський мир, за яким закріпила за собою Азов.

ДОКУМЕНТИ

Розповідь очевидця турецько-татарських розорень в Україні

Року від створення всього живого 7185, а від господнього утілення 1677... Турчин... замислив через свою гординю постати війною для всеконечного захоплення чи розорення тогобічної козако-руської малоросійської України, маючи до того дві причини. Одну проти великого російського государя, що звелів добувати в Чигрині Дорошенка, його турецького союзника, другу проти Чигрина, що, відкинувши його союз і протекцію, схилився під високу руку православного російського монарха. Отож він постановив у своїй думі спершу розорити війною Чигрин, а потім за одним заходом учинити те саме й богоспасенному місту Києву. А скоро... отой ненаситний візантійський смок, виставивши в полі під Константинополем свою Махметову хоругву на війну, свиснув грізним своїм наказом на обидва далеко розлеглі пропонтійські береги, закликаючи під ту хоругву своє зміїне кодло магометан. А коли їх, кінних і піших, зібралося під ту хоругву величезне число, тоді він, придавши їм багато гармат, можчирів, бомб і великих муроломних картарів, також порохів і різних куль превеликий достаток, узапасив до того їх усіляким достатнім провіантом і численними грошовими мільйонами і наказав їм повзти від Візантії на Україну під Чигрин, а тоді під Київ. На чолі всіх тих військ він виправив при найвищому своєму вейзирі Ібраїма-сагран-пашу трапезонтського з товаришами, що перед тим дізнав сподіваного щастя під Кандією і на інших місцях у воєнних оказіях і повернувся до свого цісаря зі значною вислугою; приверстано було до них в допомогу на власне злоумисля і розстригу-венжика козацького Юрія Хмельниченка, який мав надію, що скоро приповзе на Україну з турецькими військами і звістить про себе козаків, то не тільки через достойність і заслуги його батька, старого Богдана Хмельницького, а й зі страху перед превеликою бусурманською силою Чигрин з усією Україною знову схилиться під турецьку владу, а його, Хмельниченка, легко зволить прийняти собі за гетьмана.

Самійло Величко. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 212 – 213.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому прагнення П. Дорошенка визволити Україну не мали успіху? 2. За якого гетьмана існувала реальна можливість об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну? 3. Назвіть перших політичних засланців з України в Сибіру. 4. Якими були наслідки Чигиринських походів? 5. Прокоментуйте уривок з літопису.

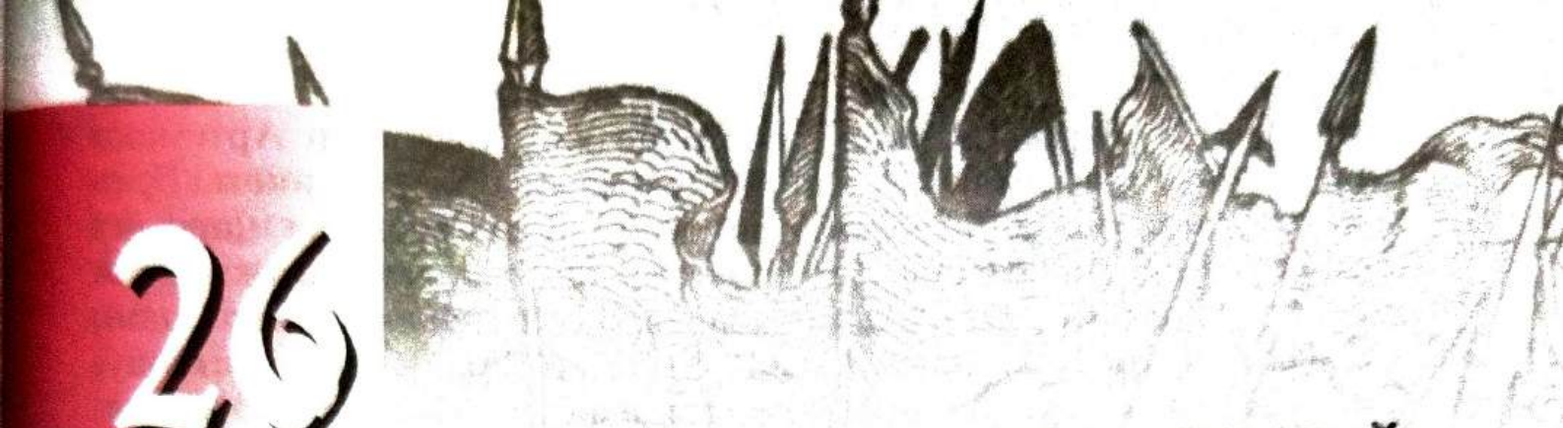

26

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Роль Запорозької Січі у воєнно-політичних подіях

Від часу виникнення Запорозька Січ була укріпленим козацьким табором, який охороняв кордони Великого князівства Литовського і Речі Посполитої та був надійним притулком для селян-утікачів та учасників національно-визвольних і антифеодальних рухів. Тут почалась Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького. Та коли воєнні дії розгорталися по всій Україні, Запорожжя тимчасово втрачало свою політичну роль і відходило на другий план, підтримуючи ті чи інші політичні угруповання.

1652 р. запорозькі козаки перенесли свою столицю у більш зручне і захищене місце – на острів Чортомлик, при впадінні у Дніпро протоки Чортомлик (поблизу сучасного с. Капулівки на Нікопольщині). З опису 1672 р. видно, що це вже було могутнє укріплене поселення.

Оскільки за оволодіння Україною боролися різні держави, Запорозька Січ не мала стабільної політичної орієнтації. Більше того, у середовищі запорожців одночасно існували угруповання різної політичної орієнтації. Ця суперечність і непослідовність найяскравіше виявлялася в діяльності талановитого й хороброго полководця, кошового отамана Івана Сірка.

Кошовий отаман Іван Сірко

Ще молодим Іван Сірко ходив у морські походи, у 1646 р. разом з Б. Хмельницьким перебував у Франції, де брав участь у битві під Дюнкерком, пізніше – у Національно-визвольній війні українського народу.

Політична орієнтація І. Сірка часто змінювалася. Разом із козаками Запорозької Січі 1654 р. він не присягнув цареві, але виступив проти І. Виговського і П. Тетері через їхню пропольську політику. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. перебував у антимосковській опозиції, водночас ведучи воєнні дії проти татар.

У 1667–1668 рр. І. Сірко з родиною жив у слободі Артемівці (біля Мерефи), потім був обраний харківським полковником і брав участь у повстанні на Слобожанщині проти свавілля царської адміністрації. 1668 р. І. Сірко знову перейшов на Запорожжя і продовжував боротьбу з турецько-татарською агресією. Лише за один рік він здійснив чотири походи в Крим. У 1672 р. І. Сірко претендував на гетьманську булаву, але гетьманом було обрано І. Самойловича. Супротивник І. Сірка полтавський полковник Федір Жученко схопив його і видав царській владі. І. Сірка заслали до Тобольська. На вимогу запорожців і польського короля Яна III Собеського, котрий наполягав на звільненні І. Сірка у зв'язку із зростаючою загрозою наступу Туреччини й Кримського ханства на володіння Московії та Польщі, царський уряд був змушений звільнити його.

Щойно повернувшись із заслання, І. Сірко разом із козаками здійснив кілька походів на турецькі фортеці Аслам-Кермень та Очаків. Він був настільки небезпечним для ворогів, що турецький султан видав спеціальний фірман (указ), у якому розпорядився молитися в мечетях про загибель І. Сірка. Татари називали його «шайтаном».

1674 р. турецький султан Магомет IV разом із кримським ханом несподівано напали на Запорожжя, але були розбиті. Навесні наступного року І. Сірко із запорожцями та союзниками – донськими козаками й калмиками – вщент розбили турецьких яничар і ханські орди, які напали на українські землі.

Саме з цими подіями пов'язаний знаменитий сатиричний лист запорожців турецькому султану, що послужив сюжетом для картини Іллі Рєпіна «Запорожці».

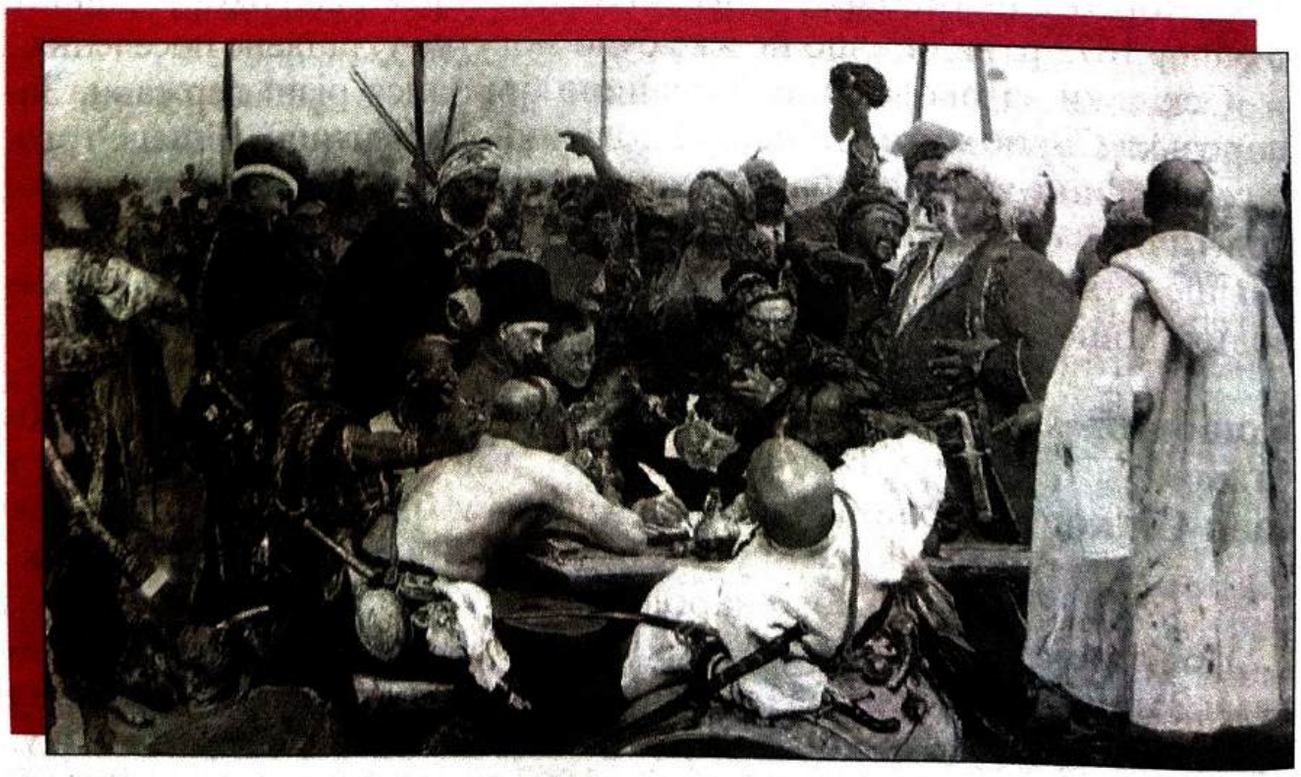

І Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султанові

На вимогу султана Магомета IV покоритися й не турбувати його своїми нападами запорожці дали йому їдку, сатиричну відповідь: «Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар, що голою с...ою їжака не вб'єш. Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмося, землею і водою будемо биться з тобою... Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден ти матері вірних християн! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день такий у нас, як і у вас, поцілуй за це ось куди нас!»

У наступні роки І. Сірко також здійснював блискучі бойові походи, що стримували напади турецько-татарських військ на українські землі. Він брав участь в організації відсічі ворогам під час чигиринських походів. Востаннє І. Сірко вирушив у похід 1680 р., і того ж року 1 серпня він помер. Поховали його біля сучасного с. Капулівки Нікопольського району на Дніпропетровщині. Він став героєм багатьох переказів, народних дум, пісень, художніх творів.

Під егідою двох держав

Андрусівське перемир'я 1667 р. визначило непевне становище Запорозької Січі (до 1686 р.), бо вона повинна була водночас служити польському королю і московському царю. Претензії обох держав на Запорожжя свідчили про його значення, насамперед у боротьбі проти турецько-татарської агресії. Ця роль Запорожжя яскраво проявилася у 70–80-х роках XVII ст., коли спустошувалися і загарбувалися українські землі. Під час Чигиринських походів стотисячного турецько-татарського війська 1677–1678 рр. запорожці брали активну участь в організації відсічі ворогові.

Через запорозькі землі проходив один із чотирьох шляхів набігів татар і турок на українські землі, тому запорожцям часто доводилося вступати в битви з ворогами.

Славною сторінкою в історії Запорожжя цього періоду є морські походи запорожців, які невеликими загонами відволікали на себе значні воєнні сили противника. Так, 1656 р. було здійснено спільний похід запорозьких і донських козаків на 34 стругах і чайках на Тамань, чим зірвано план нападу кримських орд на українські землі. Вдалим був похід 5 тисяч запорожців під орудою І. Сірка навесні 1660 р. на Очаків, а потім на місто-фортецю на Дніпрі Арслан. Восени 1667 р., коли татарська орда посунула на Україну, запорожці на чолі з І. Сірком та І. Рогом здійснили морський похід на Кафу та інші татарські міста-фортеці і звільнили 2 тисячі полонених співвітчизників.

Запорожці разом із правобережними козаками Семена Палія взяли участь у знаменитій битві з турками під столицею Австрії Віднем 1684 р., де німецько-польські війська завдали нищівної поразки ворогові.

У битві під Віднем особливо уславився козак Юрій Кульчицький, уродженець м. Самбора на Львівщині, про подвиги якого писали тогочасні європейські газети. Знаючи турецьку мову (колись був у полоні), Кульчицький, який на той час перебував у Відні у своїх купецьких справах, кілька разів пробирався у ворожий табір і повертався назад з важливими розвідувальними даними. Отримавши після перемоги трофейні турецькі вози з кавою, Кульчицький відкрив у Відні першу в Європі кав'ярню і навчив європейців вживати цей напій. Після смерті у столиці Австрії йому було споруджено бронзовий пам'ятник.

Заселення Запорозьких Вольностей

У другій половині XVII ст. відбувався інтенсивний процес подальшого заселення й господарського освоєння Запорозьких Вольностей. Цьому не могли перешкодити навіть руйнівні воєнно-політичні події на українських землях. Приток утікачів з окупованої шляхетською Польщею Правобережної України значно збільшився. Та й сусідня Гетьманщина живила Запорожжя невдоволеними своїм життям козаками, селянами і міщанами.

На запорозьких землях з'являються нові козацькі займища, слободи, містечка, жителі яких, підпорядковуючись січовій владі, займалися землеробством, рибальством, мисливством, торгівлею. Вже тоді існували козацькі зимівники – господарства заможних козаків, у яких використовувалася наймана праця, бо кріпацтва на Запорожжі ніколи не було. Запорозькі козаки торгували з пограничними українськими землями переважно рибою і сіллю, яку добували в Прогноїнських озерах.

1656 р. Кіш Запорозький запровадив у с. Старі Кодаки берегову варту козаків-лоцманів, які повинні були сплавляти і проводити через Дніпрові пороги каравани торговельних суден, а також воєнних стругів, плотів тощо.

Тривоги і турботи кінця століття

Кінець XVII ст. для Запорозької Січі був дуже напруженим і тривожним. Занадто багато справ турбували кошову старшину і козацьку голоту Січі. Новоприбулі з Гетьманщини козаки скаржилися на зростання тиску з боку старшин-землевласників, котрих козаки називали новоявленими дуками. Запорожці були невдоволені політикою гетьмана Івана Мазепи, зокрема, тим, що він, виконуючи розпорядження царя, будував на запорозьких землях фортеці: Кам'яний Затон на Дніпрі навпроти Січі, «городки» на р. Самарі, поблизу козацького Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря. Необхідність їх спорудження цар і гетьман обґрунтували загрозою турецько-татарської агресії. Проте запорожці справедливо вбачали в них акцію, спрямовану проти них – аби поставити їх під контроль уряду. Значні воєнні гарнізони, що знаходилися при

фортецях, грабували монастирські і козацькі пасіки, вирубували дерева тощо.

Невдоволенням запорожців супроти гетьмана Мазепи, котрий, на їхнє переконання, сліпо виконував волю царя, вирішив скористатися авантюрист Петрик (Петро Іваненко). Це був полтавський козак, родич В. Кочубея, котрий у 1692 р. прибув на Січ. Незабаром він був обраний писарем і став підбурювати запорожців на похід проти І. Мазепи. Хоча у нього і знайшлися прихильники, але в цілому запорожці не підтримали Петрика.

Неспокійне Запорожжя наближалося до трагедії 1709 р...

ДОКУМЕНТИ

Про похорон кошового отамана Івана Сірка

Того ж літа (1681), 1 серпня, преставився від цього життя в своїй пасіці Грушовці, похворівши певний час, славний кошовий отаман Іван Сірко. Його припроваджено водою до Запорозької Січі і чесно поховано всім Низовим Запорозьким військом у полі за Січчю...

Поховано його знаменито 2 серпня з превеликою гарматною і мушкетною стрільбою і з великим жалем всього низового війська. Бо це був той їхній справжній і щасливий вождь, який із молодих літ аж до своєї старості, бавлячись воєнними промислами, не тільки значно воював Крим і попалив у ньому деякі міста, але також погромлював у диких полях, було то на різних місцях, численні татарські чамбули і відбивав полонений християнський ясир... Його все військо дуже любило і за батька свого шанувало. Поховавши ж його, як вище казав, з жалем, висипали над ним значну могилу і поставили на ній кам'яного хреста із належним написом його імені і справ.

Самійло Величко. Літопис.
– К., 1991. – Т. 2. – С. 265.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яку роль відіграли запорожці у прийнятті рішення Ніжинської (чорної) ради? 2. Чому за Андрусівським перемир'ям 1667 р. Запорозька Січ повинна була підпорядковуватись одночасно російському царю і польському королю? 3. Чому запорожці не підтримали повстання Петрика? 4. Визначте за документом ставлення запорожців до Івана Сірка.

27 СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ І УПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ Й СЛОБОЖАНЩИНИ

Загальна характеристика

Держава, створена Б. Хмельницьким у роки Національно-визвольної війни, проіснувала понад століття. За цей час тут відбулася значна еволюція. Передусім козацька держава не мала правової дискримінації за національною ознакою. Московські переселенці-старовіри, білоруси північних районів Гетьманщини, татарські полонені, євреї, греки, серби, молдавани, поляки – всі, хто проживав на території України, були рівними перед законом. Так, у Ніжині наприкінці XVII ст. сформувалося грецьке Ніжинське братство, яке мало своє самоуправління і не залежало від місцевої влади.

Суспільство козацької держави, як і інших європейських країн того часу, було становим. Воно складалося із шляхти, знатного військового товариства, духовенства, козацтва, міщанства й селянства – нерівних за обсягом своїх привілеїв і обов'язків суспільних груп. Однак ці групи не були цілком замкненими, українське право давало змогу перейти з одного стану до іншого, хоча згодом панівний стан намагався не допустити у своє середовище представників інших станів.

Стани та їхнє місце у суспільстві

Шляхта, фактичний творець державного апарату управління й суду, кількісно була незначною. Згодом вона розчинилася в заможній верхівці козацтва. До цієї верхівки належала покозачена шляхта, реєстрові козаки, особливо здібні, освічені та хоробрі козаки з нововписаних. Із цієї ж верхівки вийшло й так зване **знатне військове товариство**, що становило групу заможних козаків, які відійшли від влади сотенної та полкової старшини, і підпорядковувалися безпосередньо гетьманові. Знатне військове товариство називалося бунчуковими товаришами, тобто тими, хто перебував під гетьманським бунчуком. Заможні козаки не обіймали ніяких посад, а виконували окремі доручення гетьмана, брали участь у стар-

шинських радах, отримували маєтності і, власне, були кандидатами на вакантні посади. Трохи пізніше виникла аналогічна група, тільки нижчого рангу, так звані значкові товариші. Вони підпорядковувалися безпосередньо владі полковника й мали такі самі права й привілеї, як і бунчукові товариші, але на рівні полку.

З другої половини XVI ст. в українському становому суспільстві, подібно до інших держав, існував «молодий» стан. Це передусім воїни, котрі відбували військову службу за власний кошт, самі обробляли своє господарство або ж наймали когось для роботи. Не належачи в цілому до найвищого стану, козацтво мало право брати участь у засіданнях генеральних рад та у виборах посадових осіб.

У XVIII ст. козацтво значно втратило ті риси вольного, ні від кого не залежного стану, які приваблювали до нього селян і міщан. Тягар воєнних походів і трудових повинностей, значні людські втрати, розорення козацького господарства, призводили до того, що частина козаків переходила до селянського стану.

Духовенство, як досить численний суспільний стан, хоч і підпорядковувалося церковній ієрархії, відігравало в державі значну роль. Про це свідчить не лише участь духовенства в засіданнях генеральних рад, а й вплив його на вищу політику. Біле духовенство не було замкненою кастою, вихідці з нього могли бути козаками і навіть досягти високих посад (як, скажімо, полковник Іван Попович, гетьман Іван Самойлович). У XVIII ст. зросла й роль громади у виборі священиків.

І тільки міщани залишалися тим єдиним станом, привілеї якого були чітко визначені маґдебурзьким правом попередніх років. Жителі деяких міст звернулися до царя (як раніше до короля) з проханням підтвердити їм право на самоуправління. Такими привілейованими містами були Київ, Переяслав, Чернігів, Стародуб, Ніжин, Почеп, Погар, Остер, Мглин, Гадяч. Жителі інших міст не просили царських грамот. На практиці вони також користувалися нормами маґдебурзького права. Міщани були учасниками генеральних рад. Найчастіше їхні інтереси на радах представляли війти й бурмистри.

Найнижчу верству населення Гетьманщини становили селяни. Після Національно-визвольної війни вони вже не були кріпаками й могли вільно переходити з місця на місце, записуватися в козаки чи міщани. Селяни були вільними хліборобами, що давало змогу нормально розвивати власні господарства. Однак невдовзі після війни в умовах загальної розрухи частина селян поступово втрачала землю, перетворюючись на підсусідків. Селяни мусили виконувати «послушенства» на власників маєтків чи на «ратушу». Хоч їхня залежність від землевласників збільшувалася з кожним роком, кріпаками вони не були аж до 1783 р.

Вищі органи влади

Верховна влада в державі належала **гетьманові** (за винятком періодів, коли гетьманство скасову-

валося). Гетьман був головно-командувачем усього козацького війська, головував на старшинських зібраннях, очолював верховне законодавство, адміністративне управління й суд, від його імені здійснювалися міжнародні відносини (поки не були заборонені договірними статтями). Починаючи з І. Скоропадського, гетьманська влада була обмежена Малоросійським приказом, київським генерал-губернатором, резидентом при гетьманові та воєводами у великих містах.

Генеральна рада як вищий орган влади після Б. Хмельницького скликалася тільки при обранні нового гетьмана. Більше значення мала рада старшин, яка збиралася на великі свята в гетьманській резиденції. Старшинська рада як верховний орган влади існувала під час гетьманства І. Самойловича та І. Мазепи. Це був своєрідний зародок станового парламенту (у XVIII ст. у засіданнях старшинських рад брали участь і урядовці великих міст), однак цей процес був невдовзі перерваний. Після І. Скоропадського старшинська рада перетворилася на дорадчий орган при гетьмані. Лише в період гетьманування Кирила Розумовського відбулося відродження старшинської ради як органу центральної влади.

У засіданнях старшинської ради брали участь полкова й сотенна старшина, вище духовенство, міські урядники. На засіданні головував гетьман, питання для обговорення готувалися заздалегідь. **Старшинська рада** мала широкі повноваження й вирішувала питання політичного, фінансового, адміністративного, військового та судового характеру.

За відсутності гетьмана управління державою здійснювала старшинська рада. До складу генеральної старшини входили: **генеральний писар** (він же керував дипломатичними відносинами), **генеральний обозний** (керував військовими справами), **два генеральних судді** (відали «привілейованими» судовими справами), **генеральний підскарбій** (завідував фінансами держави), **генеральний осавул** (людина для особливих доручень гетьмана, йому ж були підпорядковані всі полковники), **генеральний хорунжий** і **генеральний бунчужний** (охоронці прапора й бунчука), **генеральний арматний отаман** (начальник артилерії).

Генеральна старшина (за посадою) і бунчукові товариші (за дорученням гетьмана) виконували військові, адміністративні, дипломатичні та судові функції.

1720 р. виник новий орган центрального адміністративного управління – Генеральна військова канцелярія як колегіальна установа. До її складу належали кілька генеральних старшин на чолі з генеральним писарем. У період безгетьманства після смерті І. Скоропадського справами управляла Колегія генеральної старшини (під контролем Малоросійської колегії), що також свідчить про роль і місце вищої козацької старшини.

Адміністративний поділ та управління

За адміністративно-територіальним і військовим складом держава поділялася на **10 полків**: Київський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Переяславський, Гадяцький, Прилуцький, Полтавський, Лубенський і Миргородський. Полк мав від 7 до 20 сотень із центрами в містах та містечках. Як територія, так і чисельність полків і сотень була різною. Адміністративне управління й суд організовувалися відповідно до територіального поділу.

На чолі полку стояв **полковник** – виборна (або призначувана гетьманом, пізніше – царем) особа, котра у своєму полку відала всіма військовими, цивільними та судовими справами. Полковник здійснював управління полком за допомогою військової старшини – обозного, судді, писаря, хорунжого, двох осавулів, канцеляристів. Аналогічно полковому, тільки більш обмежено, діяло ще сотенне управління. У селах управляли курінні отамани. Міщани для управління й суду мали магістрати й ратуші.

Козацьке військо

За «Статтями Б. Хмельницького» (1654) козацьке військо складалося з 60 тисяч козаків, згодом (1669, 1687) з 30 тисяч. Крім реєстрових козаків, гетьмани мали полки найманих, охотницьких військ (сердюки й «компанійці») – здебільшого з поляків, німців, сербів, молдаван, греків. Кількість козаків у сотнях і полках не була однаковою (200–300 чол. у XVII ст. і від 400 до 1000 чол. у XVIII ст.). Козацька сотня складалася з декількох куренів. Усе військо поділялося на кінне й піше. Піші козаки в походи переважно не ходили, а відбували сторожову службу. Після реформи **1735 р.**, що поділила козацьке військо на «виборних» і «підпомічників», піші козаки становили категорію «підпомічників», вони забезпечували все необхідне для походів виборних козаків.

Козак-підпомічник

Джерелом державних прибутків були податки та оренди. За документами чітко простежується гостра боротьба між гетьманським та царським урядами за фінансову автономію України.

Отже, у другій половині XVII і у XVIII ст. на Лівобережній Україні утворився особливий тип держави, система адміністративного та військового управління якої базувалася на зразках Запорозької Січі, котра фор-

мувалася у складних умовах Національно-визвольної війни українського народу на чолі з Б. Хмельницьким.

Заселення Слобідської України

Після Білоцерківського миру 1651 р., підписаного після поразки армії Б. Хмельницького під Берестечком, почалася друга хвиля еміграції українських козаків, селян і міщан на схід, у межі Московської держави (перша відбулася після повстань 20–30-х років XVII ст.). Царський уряд прихильно ставився до переселенців, котрі своїми слободами утворювали нову оборонну смугу на півдні держави. Під поселення відводилися незаймані землі. Переселенцям дозволялося зберігати свій козацький устрій та внутрішню автономію. Так виникли нові міста Суми, Харків, Охтирка, Лебедин, Чугуїв і велика кількість слобід. Воєнно-політичні події кінця 50 – початку 60-х років XVII ст. в Україні посилили цю еміграцію на схід.

1652 р. козацький полковник **Іван Дзиковський** з тисячею сімейних козаків, прийшовши з-під Острога на Волині, заснували місто Острогозьк. Через два роки 1387 переселенців заснували Охтирку, прибувши сюди з усім своїм господарством і худобою.

Переселялись, як правило, люди молоді й енергійні, здатні воювати й господарювати. Проте масовий відтік населення із знекровленої боями Центральної України послаблював сили повстанців у визвольній боротьбі. Внаслідок переселення на території Слобожанщини виникло 5 полків: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський. Серед новоприбульців були й росіяни. Наприкінці XVII ст. тут уже проживало 100 тисяч українців і 20 тисяч росіян.

Устрій Слобожанщини

Кожен полк як адміністративно-територіальна й військова одиниця поділявся на сотні. На чолі полку стояли довічно обрані козаками полковник і старшина (обозний, суддя, осавул, хорунжий, два писарі). Сотника обирала полкова старшина, а він уже підбирав сотенну старшину. Слобожанщина не була схожа на Гетьманщину. Однак, як і там, новообраному полковникові належала вся адміністративна, правова, судова й військова влада в полку. Кожний полковник намагався утримувати цю посаду. Тому від утворення полків до їхньої ліквідації в другій половині XVIII ст. на цій посаді перебувало всього 26 полковників з восьми старшинських родів (Донцових, Кондратьєвих, Лесевицьких та ін.). Це пояснюється тим, що полковники були основоположниками своїх полків.

Усі полковники підпорядковувалися Білгородському воєводі, котрий затверджував їх на даній посаді. У полкових містах перебували представники царської адміністрації. Юридичною основою

існування полків були царські жалувані грамоти (для кожного полку – окремо), які надавали право козацького устрою, свободу від податків на землю, право вільної торгівлі й винокуріння.

Стани. Землеволодіння. Повинності

Зверхнім (привілейованим) станом на Слобожанщині були **козаки**. Невдовзі їх поділили на «виборних», які могли відбувати військову службу на власний кошт, і «підпомічників» – бідних козаків, котрі допомагали «виборним». Бідні козаки давали худобу й підводи для воєнних походів, були погоничами, заготовляли харчі й фураж, працювали в господарстві виборного козака, доки той перебував у поході. Кількість «підпомічників» разів у п'ять перевищувала «виборних».

Селяни, переселяючись із Гетьманщини на Слобожанщину, зазвичай, залишалися у своєму стані «посполитих». Більше того, вони намагалися не селитися на «вільних військових землях», оскільки це вимагало виконання військових повинностей, тобто перетворення на козаків. Тому вони здебільшого поселялися на власних землях козацької старшини й заможних козаків. Селяни сплачували податки до царської казни, відбували певні повинності й мали право переходу, тобто були вільними, а не кріпаками.

Український селянин-косар

Міщанин

Права міщан були подібні до прав селян, вони проживали в містах поруч з козаками й посполитими. Займалися хліборобством, ремеслами й торгівлею. З попереднього місця проживання міщани перенесли на Слобожанщину цеховий устрій, якого не існувало в Росії. 1685 р. у Харкові було вже п'ять цехів. З появою міщан на Слобідській Україні впровадилось і маґдебурзьке право.

Необмежені можливості у своїй діяльності мало і православне духовенство. Деякі монастирі на Слобожанщині виникли ще до масового переселення сюди українців (Святогірський). Почали діяти жіночі та чоловічі монастирі. Вони мали великі земельні угіддя, на яких оселялися прийшлі селяни. При монастирях створювалися школи, у яких навчалися діти представників різних станів.

Земля, що була не заселена, перебувала в державній власності. Коли почалося переселення, виникла приватна власність на угіддя (орну землю, ліси, сіножаті, озера і т. д.), придбані шляхом «займанщини» подібно до Лівобережної України після ліквідації польсько-шляхетського панування.

При заснуванні нових міст і слобід окреслювали межі володінь даного поселення. Залежно від кількості людей кожному поселенцю відводилася ділянка лісу й сіножаті. Згодом міста в цілому та окремі заможні поселення закріплювали за собою зайняту ними землю жалуваними грамотами або документами, виданими білгородськими воєводами.

Оскільки вільних земель було багато, козацька старшина мала змогу розширювати свої володіння. Старшина могла на своїх землях засновувати нові слободи, обіцяючи поселенцям пільги щодо повинностей на певний термін. Наприклад, відомий нам Іван Сірко заснував тут слободу Артемівку, у якій поселив 20 посполитих. Організовували свої поселення й російські офіцери, яким цар давав землю у власність. Вони поселяли тут не тільки новоприбулих, а й своїх кріпаків, яких перевозили з інших маєтків. Це прискорювало поширення на Слобожанщині кріпацтва.

Степан Разін і Україна

У 1670 р. на Слобідську Україну поширилося селянсько-козацьке повстання під проводом **С. Разіна**, що вибухнуло на сусідньому Дону. У ніч на 9 вересня загін повсталих донських козаків підійшов до Острогозька. Острогозький полковник Іван Дзиковський, котрий листувався із С. Разіним і відправляв повстанцям на Дон продовольство, таємно від царського воєводи впустив козаків у місто. Він знав, що козаки його полку, які самі пройшли бойове хрещення в боях з польсько-шляхетськими військами, прихильно ставляться до разінців. Повстанці Разіна, діючи спільно з острогозькими вартовими козаками, заарештували воєводу Мезенцева, приказного І. Горєлкова й митних відкупщиків. Влада в місті була передана І. Дзиковському.

Царська адміністрація в місті чинила козакам і міщанам утиски, обмежувала дані раніше козакам привілеї. У листі-заклику до народу Степан Разін писав: «Пишет вам Степан Тимофеевич всей черни. Хто хочет Богу да государю послужить, да й великому войску, да й Степану Тимофеевичу, и я выслал казаков, и вам бы заодно изменников выводить и мирских кровопийцев выводить. И мои казаки, како промысл станут чинить, и вам бы итить к нам в совет, и кабальные и опальные шли бы в полк к моим казакам».

Повстання поширилося на слобідські міста Ольшанськ і Коротояк, але швидко було придушене військами білгородського воєводи Г. Ромодановського. Цар наказав воєводі спіймати учасників повстання, «пытать накрепко и огнем пожечь, а которые в том воровстве по сыску объявятся пущие заводчики, и тех всех ... велети казнити смертью». 29 вересня 1670 р. І. Дзиковського й чотирьох його старшин-соратників розстріляли. Його дружині Євдокії відрубали голову, а чотирьох дітей полковника відправили до Сибіру. Багато козаків-повстанців повісили вздовж річки Тиха Сосна.

Однак розправа з острогозькими повстанцями не зупинила повстання, яке охопило вже Маяцьк, Цареборисів, Зміїв, Балаклію, Чугуїв, Мерефу, Колонтаїв та інші міста. Досить активно діяв загін соратника С. Разіна Олексія Хромого (Леська Черкашеніна), опішнянського козака з Полтавщини. У листопаді 1670 р. на Слобожанщині відбулися вирішальні бої між повстанцями та урядовими військами, які завершилися придушенням повстання.

Козацька служба

Основною функцією слобідських полків була охоронна служба проти татар. Проте уряд використовував полки й для інших воєнних акцій, зокрема для придушення своїх супротивників на Гетьманщині (проти Виговського, Брюховецького, Орлика). Вони ходили в Чигиринські (1677–1678) і Кримські (1687, 1689) походи, брали участь в Азовському (1696) та в багатьох інших походах XVIII ст.

Як і козаків Гетьманщини, слобідських козаків, по одному з кожного сьомого двору, використовували на «канальних роботах». Вони копали Ладозький канал (1719), будували Кизикерменську фортецю (1697), фортецю Святого Хреста під Дербентом на західному узбережжі Каспійського моря на кордоні з Персією, Українську укріплену лінію на прикордонні між Гетьманщиною й Запорожжям.

Крім того, козаки несли й городову службу, підтримували в належному стані існуючі фортеці, зокрема ремонтували їх при потребі.

ДОКУМЕНТИ

Про гетьманську владу

Керівник козаків завжди звався гетьманом. Цю назву запозичено в поляків, які так іменували своїх командувачів ще до того, як почали існувати козаки.

Спочатку влада гетьмана була дуже обмежена. Він не наважувався нічого почати, не порадившись зі старшиною й не здобувши схвалення усього козацького народу.

Маєтності гетьмана спочатку становило єдине Чигиринське староство. Згодом до нього додалося Гадяцьке староство, і нарешті його прибутки перевищили 100 000 карбованців.

Той, хто мріє про гетьманську булаву, має бути воїном, народитися в законному шлюбі і здобути прихильність усіх козаків і цілого народу, бо все військо завжди обирає гетьмана одноголосно.

Ж.-Б. Шерер. Літопис Малоросії. – К., 1994. – С. 52.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чи існувала на Гетьманщині національна й релігійна дискримінація? 2. Яким було козацтво другої половини XVII і XVIII ст.? 3. Простежте зміну органів влади протягом другої половини XVII – XVIII ст.

28 ГЕТЬМАНСТВО ІВАНА МАЗЕПИ

Коломацькі статті

Після арешту й заслання І. Самойловича козацька рада, що відбувалася під час походу на р. Коломак, мала обрати нового гетьмана. Найпопулярнішою особою серед старшини був генеральний осавул Іван Мазепа. На той час йому було майже 50 років, він мав значний політичний та військовий досвід, оскільки був генеральним осавулом при двох гетьманах – П. Дорошенкові та І. Самойловичеві, а ще раніше – служив при королівському дворі, побував у багатьох країнах.

Вибір нового гетьмана, за звичаєм, супроводжувався підписанням договірних статей. Договір, підписаний від старшини І. Мазепою, а від царського уряду воєводою В. Голіциним, складався з 22 статей. За основу його було взято попередні «Глухівські статті» 1669 р., але додано ряд нових статей, які обмежували права України. Вводився додатковий військовий гарнізон у гетьманській столиці Батурині. Заборонялося вести торгівлю з Кримом і «остерегать того накрепко».

В договорі значився пункт про заохочення шлюбів між українцями та росіянами: «Народ малороссийський всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразрывное и крепкое согласие приводить супружеством и иным повелением».

За наполяганням В. Голіцина було внесено пункт, у якому зазначалося, щоб «никто б голосов таких не искушал, что малороссийский край – гетьманского регименту, а отзывались бы везде единогласно – их царского пресветлого величества самодержавной державы». Тобто вперше заперечувався державний характер гетьманської влади.

Пізніше всі пункти договору були внесені до царської жалуваної грамоти гетьманові, яку доставили з Москви в жовтні 1687 р. Додано було й дещо нове, зокрема повеління, щоб генеральну старшину й полковників не призначати без відома царя. Повідомляло-

ся, що в Батурин направляється полк московських стрільців, «а хлебные запасы на тот полк давать тебе из своих доходов». Насамкінець, наказувалося збудувати фортеці на річках Самарі й Орелі та шанець (земляне укріплення) навпроти Кодака.

Це був значний удар по українській державності, і тільки завдяки політичним здібностям нового гетьмана І. Мазепи багато пунктів не було реалізовано.

Іван Мазепа (1687–1709)

І. Мазепа народився близько 1640 р. у с. Мазепинцях поблизу Білої Церкви в сім'ї українського шляхтича, котрий у 50-х роках був прихильником політики І. Виговського. Молодість І. Мазепи припала на буремні роки визвольної війни та Руїни. Він здобув добру освіту в Києво-Могилянському та Варшавському єзуїтському колегіумах. Потім служив при дворі короля Яна Казиміра і за державний кошт був направлений вивчати артилерійську справу до Франції, Німеччини, Голландії та Італії.

Він виконував дипломатичні доручення короля, потім – гетьмана П. Дорошенка. 1674 р., коли І. Мазепа з дипломатичною місією був направлений до Туреччини й Криму, його перехопили запорожці. Кошовий отаман І. Сірко переправив його до лівобережного гетьмана І. Самойловича. У нього І. Мазепа працював домашнім учителем – виховував синів гетьмана. Проте невдовзі став генеральним осавулом. Залишався один крок до гетьманської булави.

І. Мазепа, крім української, добре володів російською, польською, латинською, італійською, французькою і татарською мовами, читав твори західноєвропейських авторів, мав велику бібліотеку. У Києво-Могилянському колегіумі він добре освоїв риторику й піітику. Цицерон, Тіт Лівій, К. Тацит – це були улюблені автори І. Мазепи. Він і сам добре володів пером, у хвилини дозвілля писав вірші, деякі з них дійшли й до наших днів. І. Мазепа відзначався високою культурою, вра-

Портрет гетьмана Івана Мазепи

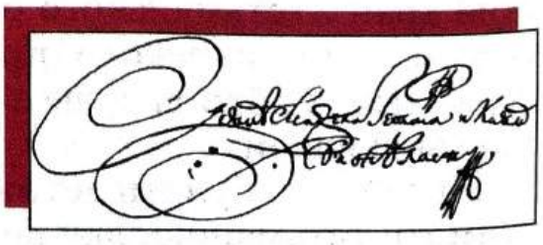

Автограф гетьмана Івана Мазепи

жав сучасників яскравою мовою, вишуканими манерами, товариською поведінкою та гнучким розумом. Це була інтелігентна й водночас сувора людина.

Ось одне із свідчень сучасників: «Ваші очі полоняли його білі руки, тонкі, повні грації, та його горда голова з білими буклями, довгі обвислі вуса, а понад усім цим величність, почуття гідності й суворість, яку злагіднювала елегантність».

Початок гетьманства

У виборі нового гетьмана важливу роль відіграв князь В. Голіцин. І новообраному гетьманові І. Мазепі відразу ж довелося заспокоювати заворушення селян, міщан і козаків. Він розсилав універсали, у яких заборонялося самовільно забирати чуже майно, обіцяв скасувати орендну систему. Виступи народних мас свідчать, що наприкінці століття відбувся перерозподіл землі, більшість якої опинилася в руках старшини. Водночас вільні селяни з різних причин втрачали свою землю і ставали безземельними підсусідками, котрі навіть не виконували повинностей. Старшина ж, навпаки, намагалася збільшити податки з населення, примусити селян виконувати «послушенство», тобто працювати в їхніх господарствах. Дуже обтяжливою для народу була орендна система, коли уряд (гетьманський, згодом – царський) за певну суму коштів продавав право збирати з населення різні плати (торгові мита, мостове, перевозне та ін.). Величезним лихом для козаків, селян і міщан було утримання численного царського війська («ратних людей»), яке з воєводами постійно перебувало в українських містах. Усе це разом узяте й призвело до народних заворушень. І. Мазепа, як і обіцяв, скасував орендну систему.

Наступним заходом гетьмана було будівництво фортець. За розпорядженням царського уряду для підготовки до нового походу в Крим на запорозькому прикордонні вздовж р. Самари почали споруджувати фортеці. Основною з них мала стати Богородицька фортеця біля давнього козацького містечка Самар (нині м. Новомосковськ), котре в грамоті короля Стефана Баторія згадується під роком 1576. Керував спорудженням фортець сам гетьман, а загальний контроль здійснював російський воєвода М. Неплюєв. На будівництві працювало 20 тисяч українських козаків.

Навесні 1689 р. відбувся другий Кримський похід російсько-українських військ під командуванням В. Голіцина та І. Мазепи. Цей похід, як і перший, не приніс бажаного успіху.

Разом із В. Голіциним та великою делегацією гетьман прибув до Москви. Однак у цей час відбувся двірцевий переворот. Владу захопив молодий Петро І. Царівна Софія опинилася в монастирі, а її фаворит В. Голіцин – у засланні на далекій Півночі. І. Мазепа потрапив у непевне політичне становище. Та все ж він зустрівся з царем, після чого повернувся в Україну.

Внутрішня політика

За період гетьманування (понад 20 років) І. Мазепа зміцнив авторитет гетьманської влади, будучи переконаним, що сила держави – у силі її лідера. Гетьман намагався впорядкувати роздачу маєтностей. Універсалом 1691 р. він заборонив світським і духовним особам обтяжувати селян повинностями, а козаків приневолювати переходити в посполиті та відбирати в них землю. Наступного року навіть забрав у деяких полтавських землевласників, які обтяжували підданих повинностями, маєтності. 1701 р. І. Мазепа віддав під суд сотника с. Верикиївки «за великі й нестерпні» прикрощі, завдані селянам.

Однак він був сином свого часу та свого соціального стану, і навіть при великому бажанні він не зміг би змінити закономірного процесу розвитку старшинського і церковного землеволодіння, поглиблення суперечностей між багатими й бідними. І. Мазепа видавав універсали на землеволодіння (приватне чи рангове), будучи одним із найбагатших землевласників. На вимогу старшини він видав універсал (1701) про перехід підсусідків у посполиті, за якими зберігалося право переходу і які платили податки та змушені були працювати на власника землі. Поступово збільшувалися розміри й види податків.

Крім того, нелегке становище народу обтяжувало утримання численного царського війська. Воєнні походи через Україну руйнували її господарство. Від початку гетьманства І. Мазепи до кінця XVII ст. українські козаки здійснили 11 далеких походів. Люди називали гетьмана «вітчимом» України, говорили, що душа І. Мазепи в Москві, а в Україні лише його тіло. Соціальне та економічне напруження зростало з кожним роком.

Покровитель і меценат

Один із важливих напрямів діяльності І. Мазепи – сприяння розвитку науки і культури. Як людина освічена, що мала велику бібліотеку в розкішному Батуринському палаці, він надавав матеріальну допомогу Києво-Могилянському колегіуму, за його сприяння колегіум був перетворений на академію 1701 р. Мазепа був покровителем і меценатом української церкви й освіти. На його кошти були збудовані численні церкви, монастирі, школи, бурси, шпиталі в Києві, Чернігові, Переяславі та інших містах Гетьманщини. Архітектурний стиль цих будов має назву «мазепинське бароко».

І. Мазепа дарував маєтності монастирям, які мали свої школи й друкарні. Щоб піднести значення київського митрополита, він домігся для нього титулу «екзарха московського патріарха». За свою діяльність І. Мазепа здобув симпатії та прихильність широких освічених кіл. Гетьману присвячувалися панегірики, поеми, драми. Так, ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович, пізніше сподвижник Петра І і глава Синоду, написав віршовану драму «Володимир», у якій порівнював І. Мазепу з просвітителем і хрестителем Русі князем Володимиром.

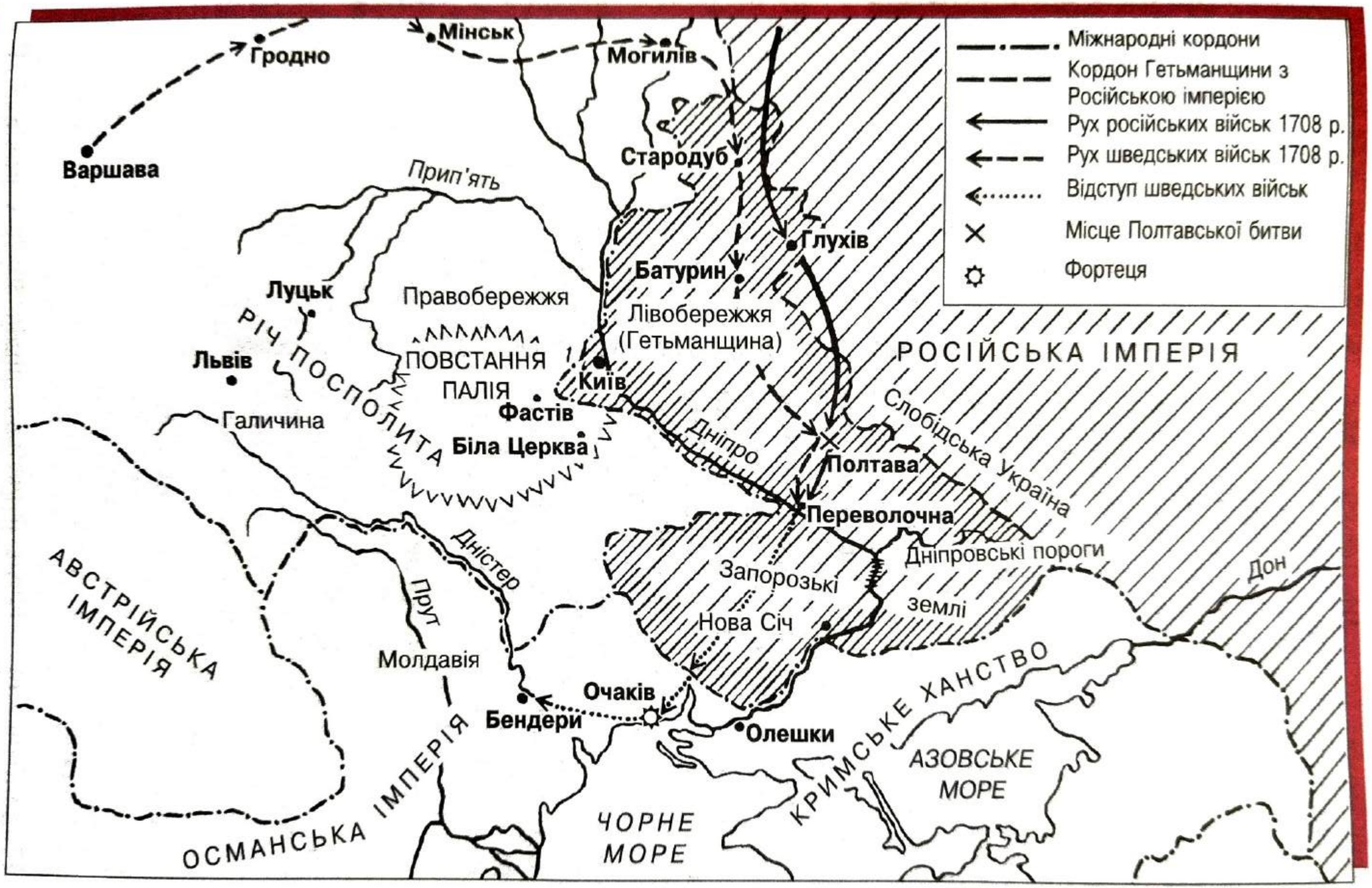
Міжнародні кордони
Кордон Гетьманщини з Російською імперією
Рух російських військ 1708 р.
Рух шведських військ 1708 р.
Відступ шведських військ
Місце Полтавської битви
Фортеця
Гродно
Мінськ
Могилів
Варшава
Стародуб
Прип'ять
Глухів
Батурин
Луцьк
Правобережжя
Лівобережжя (Гетьманщина)
РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
Річ Посполита
ПОВСТАННЯ ПАЛІЯ
Львів
Київ
Фастів
Галичина
Біла Церква
Дніпро
Слобідська Україна
Полтава
Переволочна
Дніпровські пороги
Дністер
Прут
Запорозькі землі
Нова Січ
Дон
АВСТРІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
Молдавія
Очаків
Бендери
Олешки
КРИМСЬКЕ ХАНСТВО
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
ЧОРНЕ МОРЕ

Взаємини гетьмана з царем

Ще 1689 р. у Москві Іван Мазепа дістав покровительство молодого, талановитого, але тоді ще неосвідченого царя. Згодом між ними, різними за своїм політичним статусом, віком, характером та освіченістю людьми, виникла особиста дружба. І. Мазепа вірно служив цареві, а Петро І мав усі підстави беззастережно довіряти своєму васалові. Гетьман використовував це довір'я, міг висловлювати цареві свою думку. Наприклад, він був проти союзу з Польщею, розуміючи небезпеку цього союзу для України. Проте волю царя виконував, як належить васалові.

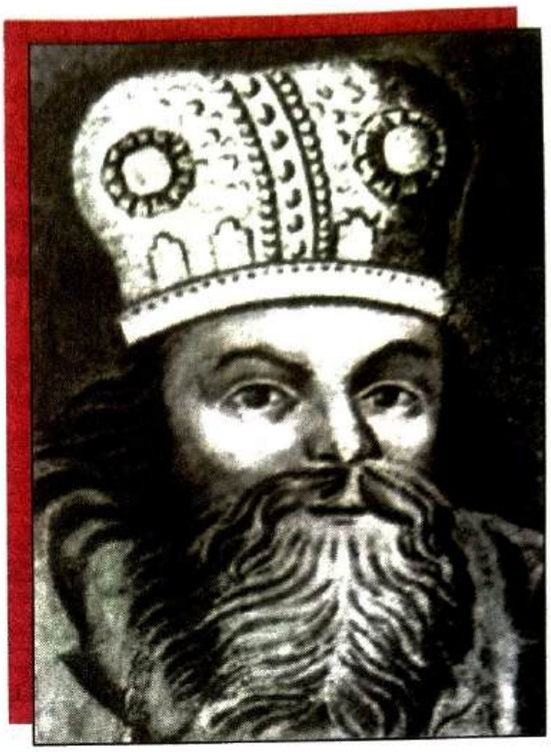

Феофан Прокопович

Значна частина старшини звинувачувала І. Мазепу в тому, що він шукав прихильності царя. Для такої думки були всі підстави. Цар наділяв його маєтностями, коштовними подарунками й нагородами. Так, 1700 р. він отримав з рук царя орден Св. Андрія Первозванного, а 1707 р. за клопотанням царя від австрійського імператора одержав титул князя Священної Римської імперії, від польського короля – орден Білого орла.

Отримуючи нагороди, І. Мазепа, щоправда, не забував і про генеральну старшину, яка одержала російські ранги стольників. Гетьман купив у О. Меншикова палац у Москві. Він дружив із впливовими московськими боярами Шереметєвим, Головніним, Голіциним та ін.

Минуть роки, і всі ці почесті, багатство й влада будуть принесені І. Мазепою в жертву свободі України та її народу.

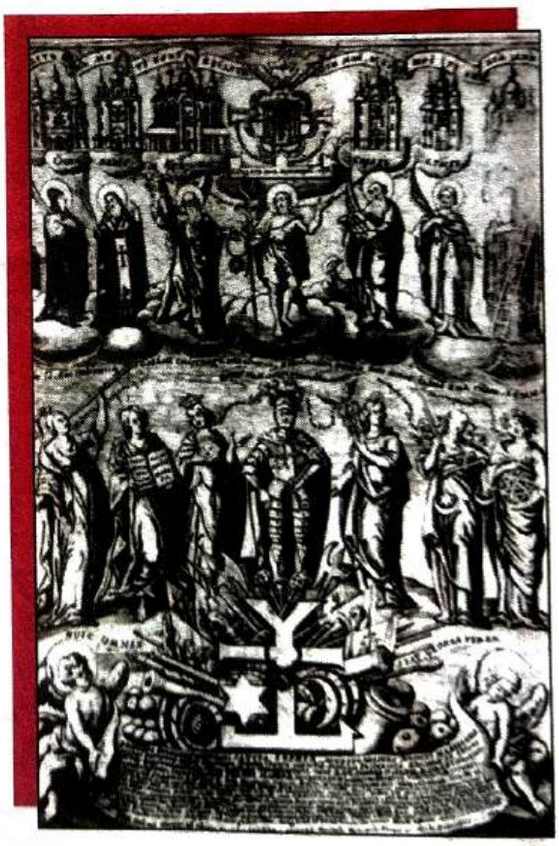

Гравюра на честь Івана Мазепи із зображенням церков, зведених його коштом

Правобережні українські землі

Після бурхливих подій 50–70-х років XVII ст. значна частина українських земель залишилася у складі Речі Посполитої, що остаточно було

закріплено умовами «Вічного миру» 1686 р. На цій території створили чотири воєводства – Київське, Волинське, Брацлавське й Подільське. Внаслідок запеклої боротьби різних держав за Правобережжя ці землі були спустошені й майже обезлюднені.

Самійло Величко пише про становище в Україні на початку 80-х років XVII ст.: «Від Корсуня і Білої Церкви, потім на Волинь і в князівство Руське, до Львова, Замостя, Бродів і далі подорожуючи, бачив я багато городів і замків безлюдних і пусті вали... що стали пристанищем і житлом тільки для диких звірів. Мури ж, як то у Чолганську, Константинові, Бердичеві, Збаражі, Сокалі, що тільки на шляху нам у поході військовому трапилися, бачив я одні малолюдні, інші цілком розвалені...»

За Бахчисарайським миром, який 1681 р. Московська держава підписала з Туреччиною і Кримським ханством, землі між Південним Бугом і Дніпром не повинні були заселятися. Поділля, Південну Київщину і Брацлавщину в 1672 р. загарбала Туреччина.

Відновлення козацтва

Запустіння українських земель змушувало польських та українських магнатів і шляхту оголосити слободи з тривалими пільговими строками для поселенців, що сприяло заселенню краю. Магнати Потоцькі, Сапєги, Конєцпольські, Ясинські, Радзивілли, Любомирські та інші володіли на Правобережжі величезними маєтностями. Щодо панщини селяни отримали деяке послаблення, але становище ускладнювали релігійні конфлікти.

Щоб інтенсифікувати заселення спустошених земель, король Ян III Собеський 1685 р. домігся сеймової постанови. У ній зазначалося, що люди, котрі запишуться в козаки й оселяться в Південній Київщині, будуть вільними й визнаватимуть лише владу призначеного королем гетьмана та полковників. Тоді ж король видавав «приповідні листи» на право набирати полки. Так відродилися Богуславський полк на чолі з полковником Самійлом Івановичем (Самусем), Корсунський – на чолі із Захаром Іскрою, Брацлавський – на чолі з Андрієм Абазиним та Білоцерківський – на чолі із Семеном Гурком (Палієм). Заохочуючи утворення козацьких полків, уряд ставив за мету не лише заселити безлюдні землі, а й мати надійну та постійну охорону кордонів.

Отже, почалося надзвичайно швидке заселення території, на якій стояли ці полки. Втомлені багаторічною небезпекою та розрухою, люди, почувши про відродження козацтва, йшли сюди з усієї України. Так виникали нові слободи й містечка, вільні від панщини й підпорядковані владі полковників.

Семен Палій (1640–1710)

Серед козацьких полковників особливо авторитетним у простого люду був білоцерківський полковник Семен Палій.

Народився у містечку Борзні, що на Чернігівщині, у козацькій родині. Закінчив Києво-Могилянський колегіум, мав добрі організаторські та військові здібності. Певний час служив у Ніжинському полку, потім перебував на Запорожжі, служив у гетьмана П. Дорошенка. С. Палія добре знали й поважали запорожці.

Коли уряд оголосив про формування козацьких полків, Палій разом із кількома сотнями запорожців переселився в Південну Київщину, отримав «приповідний лист» короля й зробив центром свого полку м. Фастів.

Під його управлінням перебувала територія, що охоплювала колишні Білоцерківський, Канівський, Чигиринський та Уманський полки. Цей регіон по суті став місцем швидкого заселення, куди український народ переселявся з інших регіонів України, зокрема з Лівобережжя й Запорожжя. Відновлення козацтва стало реальною загрозою існуванню панщини в шляхетських володіннях. На звільненій від польського панування території життя народу стало набагато легшим. Про таке становище шляхта скаржилася урядовим особам, але ті були безсилі приборкати С. Палія. Тоді польські пани зі своїми загонами почали нападати на «Паліївщину». Між Палієм і шляхтою точилася безперервна боротьба.

У другій половині 80-х років XVII ст. С. Палій очолив активну боротьбу проти польсько-шляхетського панування, коли за «Вічним миром» Правобережжя було віддано полякам. Він прагнув добитися возз'єднання Правобережної та Лівобережної України, задля чого звертався з листами до царського уряду. Проте той, посилаючись на мир із Польщею, не погоджувався на таку акцію, натомість пропонуючи С. Палієві перейти зі своїми козаками на Січ, тобто в московське підданство. С. Палій, звісно, на таку пропозицію не міг погодитися, бо це не вирішувало питання визволення Правобережжя від польського панування.

У 1689 р. С. Палій з невеликим загоном козаків напав на м. Немирів – резиденцію ставленика поляків гетьмана Гришка. Взяти місто не вдалося, а самого Палія польські урядовці, обманувши, заарештували й відправили до німецького міста-фортеці Магдебурга, де він перебував в ув'язненні майже рік, поки його не визволили козаки.

Повстання під проводом Семена Палія

1699 р. польським королем став Август II, який підписав із Туреччиною Карловицький мир. Отже, Правобережна Україна, якою володіли турки з 1672 р., була повернута Польщі.

З огляду на мирну угоду сейм ухвалив розпустити козацьке військо. Тоді козаки вирішили боротися за свою землю й волю.

Коронний гетьман Яблоновський спробував захопити С. Палія у Фастові. Це було на початку Північної війни Росії зі Швецією. На захист міста піднялися всі жителі. Коли польські шляхтичі й жовніри після невдалої облоги міста пішли зимувати на Поділля,

С. Палій із повстанцями вигнав магнатів і шляхту з маєтків на Київщині, Брацлавщині, Поділлі й частково на Волині. Соратниками його були козацькі полковники Абазин, Іскра, Самусь. Польський уряд порівнював повстання С. Палія з Національно-визвольною війною 1648–1657 рр.

Найбільшого розмаху повстання набуло у 1702–1704 рр. після наради у Фастові, де керівники повстання вирішили активізувати боротьбу. У листопаді 1702 р. полковник Самусь захопив оплот польської шляхти – Білу Церкву. Незабаром було взято Немирів. Для придушення повстання на Правобережній Україні польський уряд послав 15-тисячне військо на чолі з гетьманом Адамом Сенявським. Навесні 1703 р. повстання на Поділлі й Брацлавщині було придушене. А на Київщині, де з великими силами повстанців перебував Палій, воно ще тривало.

Навесні 1704 р., коли на Правобережжя для участі у воєнних діях проти шведів на боці Польщі прийшли лівобережні козацькі полки під командуванням гетьмана І. Мазепи, на Брацлавщині й Поділлі знову розгорнулося повстання.

Оскільки польський король Август II був союзником Петра І в боротьбі зі шведами, цар наказав гетьману І. Мазепі, щоб той умовив С. Палія припинити повстання. Мазепа ж переконував царя про недоцільність віддавати полякам звільнені повстанцями Білу Церкву й Південну Київщину. Однак за наказом царя 31 липня 1704 р. в таборі біля Бердичева С. Палія заарештували й відправили спочатку до Батурина, потім до Москви, а звідти – до Сибіру. Правобережжя тимчасово перейшло під владу І. Мазепи. Тільки 1709 р. С. Палія повернули з Сибіру й призначили білоцерківським полковником. Наступного року він помер.

Старшинська опозиція. Петрик

Напружена соціально-економічна обстановка в Україні посилювалася старшинською опозицією, що визрівала особливо в південних полках. Опозиція (старшинська олігархія) була незадоволена антитатарською політикою царського, а разом з ним і гетьманського урядів. Вона хотіла управляти Україною.

Тож 1692 р. у Переяславському, Миргородському, Лубенському й Полтавському полках почалися заворушення. На чолі їх стояв Петро Іваненко-Петрик, який через політичні інтриги надумав зробити кар'єру й здобути багатство. Це була освічена людина, канцелярист військової канцелярії, свояк генерального писаря Василя Кочубея. Залишивши посаду і дім у Батурині, він подався на Запорожжя. Там був обраний військовим писарем і почав вести агітацію серед запорожців, проголошуючи себе ворогом старшини та Мазепи. Можливо, він був направлений Кочубеєм як кандидат у гетьмани від опозиції. Він виступав проти «чортів-панів». орендарів, «дуків, що їм царі маєтності понадавали».

Петрик звинувачував Мазепу в намаганні знищити Україну, перетворити народ на «невільників і холопів». Він проголосив себе гетьманом і готувався до повстання. Петрик поїхав у Крим і уклав договір з ханом про допомогу в боротьбі проти панування Росії та сліпого виконавця волі царя – Мазепи. Проте Петрика Запорожжя не підтримало, окрім кількох сотень козаків – «сіромах». За підтримки татар він вирушив на прикордоння Гетьманщини. Разом із татарами Петрик кілька разів робив набіги на Гетьманщину, але успіху не мав. Гетьман І. Мазепа швидко придушив повстання. Упродовж 1698–1712 рр. Петрик був гетьманом так званої Хансь-кої України – на землях між Південним Бугом і Дністром, котрі перебували під владою Криму.

Відносини із Запорожжям і Правобережною Україною

Січ, що після Б. Хмельницького вела майже самостійну політику, втручалася у справи Гетьманщини, зокрема впливаючи на вибір гетьманів та міжусобну боротьбу козацько-старшинських угруповань. Тому І. Мазепа, щоб зміцнити свій авторитет на Січі, вживав економічних і політичних заходів. Звертаючись до запорожців, він писав в універсалі: «Наша гетьманська влада гідна такої пошани, щоб ви, менші, нас не вчили й не картали, але із самого послуху чинили те, що вам чинити велять і наказують». І. Мазепі таки вдалося підпорядкувати Запорожжя. Найгостріші непорозуміння між гетьманом і Запорозькою Січчю виникали через будівництво фортець на межі із запорозькими землями. Запорожці боялися, що російські військові залоги обмежать їхні вольності. Адже з наказу царя напроти Січі вже було споруджено фортецю Кам'яний Затон.

Правобережна Україна також була під постійною увагою гетьмана І. Мазепи. Він не втрачав надії об'єднати під своєю булавою Правобережну та Лівобережну Україну. У 80-і роки XVII ст. на Правобережжі почало відроджуватися козацтво, розгорнувся визвольний рух під керівництвом С. Палія. Він, зокрема, пропонував І. Мазепі прийняти його під гетьманську булаву. Крім того, Мазепа побоювався популярності С. Палія в народі. Однак гетьман не наважився на цей крок з кількох причин: по-перше, Московське царство було зв'язане умовами «Вічного миру» з Польщею, по-друге, існувала загроза перенесення антифеодального повстання під проводом Палія в Лівобережну Україну. Тому справа об'єднання правобережних і лівобережних земель відкладалася на майбутнє.

ДОКУМЕНТИ

1. Пісня І. Мазепи «Ой горе тій чайці»

Ой горе тій чайці,
Чаєчці-небозі,
Що вивела чаєняток
При битій дорозі.

Ой ішли чумаки,
Весело співали,
І чаєчку ізігнали,
Чаєнят забрали.

А чаєчка в'ється,
Об дорогу б'ється,
К сирій землі припадає,
Чумаків благає.

Ой ви, чумаченьки,
Ви ще молоденькі,
Верніть моїх чаєняток,
Вони ще маленькі!

Ой чаєчко наша,
Неправдонько ваша,
Поварили чаєняток,
Добра була каша!

Бодай ви, чумаки,
Щастя не діждали,
Бо ви моїх дрібних діток
Із гнізда забрали!

Бодай ви, чумаки,
На Дін не сходили,
Що ви моїх дрібних діток
В каші поварили!

Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 401.

2. З листа французького посла в Московській державі Жана де Балюза (1704)

З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем принца Мазепи, що виконує найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На границі мене зустріла почесна козацька варта і з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку має резиденцію принц Мазепа.

Колись він (хоч козак, але знатного шляхетського роду) мав надвірну рангу при королеві Казимирові. Батько мій і він знались добре, навіть я замолоду бачив п. Мазепу, гарного і стрункого, на дворі...

Загально кажучи, він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а щодо перфектного і досконалого знання цієї мови, може змагатися з найкращими нашими отцями єзуїтами. Його мова взагалі добірна й чепурна; правда, коли розмовляє, то більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі – два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька у гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовою, бо він запевняв мене, що не добре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був на прийнятті в Луврі, коли святкували Піренейський мир (1659). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі й голландські.

Принц Мазепа вже поважного віку, на якихось десять років старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, вершник з нього знаменитий. Він дуже поважаний у козацькій країні, де нарід загалом свободолюбивий і гордий, мало шанує тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою та розкішними прийняттями у своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком одного прийняття, в якому багато дечого на польський зразок.

Розмова з цим принцом дуже приємна: має він великий досвід у політиці; у протилежність до москвинів, слідкує і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну кон'юнктуру, але мушу признатися, що нічого певного від цього принца не міг витягнути. Належить він до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати.

Т. Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Мюнхен, 1988. – С. 104–105.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте умови договору 1654 і 1687 років та визначте різницю між ними. 2. Які особливості внутрішньої політики гетьмана І. Мазепи? 3. Чому польський уряд вирішив відновити козацтво на Правобережній Україні? 4. Назвіть причини й мету повстання 1702–1704 рр. 5. На підставі документів дайте характеристику І. Мазепи як політика і державного діяча.

УКРАЇНА В РОКИ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ

Тягар війни 1700 р. Російська держава, уклавши союз із Польщею і Данією, оголосила війну Швеції, прагнучи здобути вихід до Балтійського моря. Того ж року українське військо під командуванням племінника гетьмана І. Обидовського поспішало під Нарву, де російське військо зазнало поразки. Українські полки посилали на далекі фронти – до Лівонії, Литви, Польщі, Саксонії. Ця війна, нічого не даючи Україні, вимагала від неї значних людських і матеріальних ресурсів. Коли шведські війська наступали на Росію та її союзника Польщу, український люд разом із ратними людьми й козаками будував укріплення й фортеці на шляхах можливого просування шведів.

Постійні переходи російських військ, для яких потрібні були харчі, фураж, коні, воли, житло, стало важким тягарем простого люду. Цар нехтував давно встановленими в Україні порядками. Козацькі війська підпорядковувалися не гетьману, а російським воєначальникам. Петро І проводив уніфікацію своєї держави, і особливий устрій України заважав його подальшим планам. Плани царя щодо ліквідації української автономії виявилися вже на початку війни. 1705 р. Петро І наказав перетворити два козацьких полки, що перебували в Пруссії, на регулярні драгунські полки. І хоч це й обґрунтовувалося воєнними потребами, однак козаки вважали таке втручання царя порушенням їхніх прав. Серед старшини ходили чутки, що незабаром усунуть і цивільну українську адміністрацію, а натомість запровадять губернське чи воєводське правління і т. п. Антимосковські настрої проявлялися дедалі гостріше.

Старшина тиснула на І. Мазепу, щоб він подумав про майбутнє України: «...Твою душу і кості діти наші прокленуть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі!»

Спроба об'єднання України

На Правобережній Україні визвольний рух під керівництвом С. Палія переріс у загальне повстання. Польща не змогла придушити його без сторонньої допомоги. Тим більше, що на Польщу наступали шведські війська. Тоді король Август II попросив допомоги у союзника – Петра I. Цар дав розпорядження гетьманові І. Мазепі перейти Дніпро і зайняти Правобережжя, що й було зроблено. 1704 р. правобережні козацькі полки Палія, Абазина, Іскри, Самуся перейшли під керівництво І. Мазепи.

Здавалося, давній план щодо об'єднання двох великих частин України було виконано. І. Мазепа збільшив кількість полків на Правобережжі до семи, виділив землі старшині й монастирям, дозволив організовувати промисли в містах і слободах, запровадив адміністративний устрій, як то було на Гетьманщині. Польща вимагала від царя повернути їй Правобережжя. Гетьман же переконував його, що Правобережжя слід утримати за собою. Він наказав насипати у м. Любарі, що стояло на кордоні козацької держави часів Б. Хмельницького, пам'ятний курган.

Плани здобуття незалежності

Шведський король Карл XII переміг Данію і Саксонію, розбив під Нарвою Петра I і успішно наступав на Польщу. У Польщі на той час було два королі – Август II, якого підтримувала Російська держава, і Станіслав Лещинський, котрого 1704 р. обрала королем опозиція. С. Лещинський став на бік шведів. Сподіваючись повернути всі українські землі під владу Польщі на умовах Гадяцького договору (1658), він мріяв про тісні контакти з І. Мазепою. Гетьман підтримував з ним таємну переписку, але відкрито укласти союз з безсилою й розбитою Польщею не наважувався. Більш перспективними видавалися І. Мазепі контакти з Карлом XII.

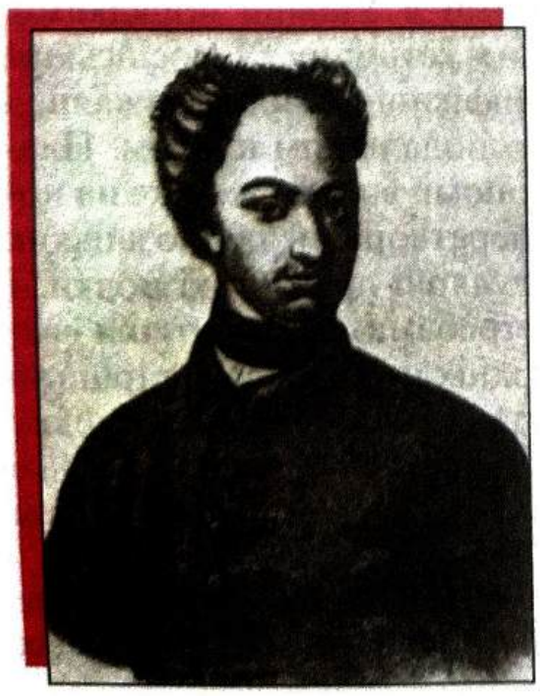

Шведський король Карл XII

І. Мазепа виходив із того, що незалежно від наслідків російсько-шведської війни Україна втратить свою автономію. Якщо перемогу здобудуть Петро I і Август II, то Україну знову буде поділено між ними по Дніпру.

А якщо перемогу здобудуть Карл XII і його спільник С. Лещинський – то вся Україна буде віддана Польщі і ні про яку автономію не можна буде й думати. Тому гетьман розраховував ще до закінчення війни укласти договір. Сподіваючись врятувати Ук-

раїну за підтримки Швеції, І. Мазепа знав, що так би діяв і Б. Хмельницький.

1706 р. між Швецією та Україною було укладено таємний договір, згідно з яким після війни Україна ставала вільною державою, а король – гарантом її державності. Шведський король не мав права користуватися ні титулом, ні гербом української держави. Відсутність спільних кордонів зі Швецією давала надію гетьманові, що протекторат Швеції буде суто умовним. Водночас І. Мазепа вів таємні переговори із С. Лещинським про федерацію України з Річчю Посполитою.

Про ці плани і дії І. Мазепи знало дуже вузьке коло старшини. Не здогадувався про це і Петро І. Він не вірив доносам, що викривали таємні наміри гетьмана.

Доноси Василя Кочубея та Івана Іскри

1708 р. до Москви надійшов донос на гетьмана, який написали генеральний суддя Василь Кочубей та полтавський полковник Іван Іскра.

Узагалі, поширювалися чутки, що вони написали донос з намови дружини генерального судді Любові Кочубеїхи, котра була незадоволена стосунками її дочки Мотрі з І. Мазепою. Гетьман на той час був удівцем (1702 р. померла його дружина, дітей він не мав), і юна дівчина закохалася в елегантного, розумного, красномовного чоловіка, котрий часто бував у їхньому домі. Проте І. Мазепа був хрещеним батьком Мотрі і саме це стояло на перешкоді укладення шлюбу. 1707 р. вона вийшла заміж за старшинського сина Чуйкевича (прихильника політики І. Мазепи). Цю історію змалював у своїй поемі «Полтава» російський поет О. С. Пушкін.

Через ченця Никанора В. Кочубей та І. Іскра передали донос у Москву, сподіваючись, що булава після скинення І. Мазепи дістанеться В. Кочубею. Проте доносників заарештували. Між іншим, гетьман давав їм змогу втекти до Криму, що закрило б справу, але дорогою вони потрапили до рук російського полковника Осипова.

Після допитів (за наклеп) у Смоленську їх відправили до Києва у новозбудовану Печерську фортецю. І. Мазепа на той час перебував зі своїм обозом у с. Борщагівці поблизу Білої Церкви. 11 липня 1708 р. туди привезли закутих у кайдани В. Кочубея та І. Іскру. Через три дні на май-

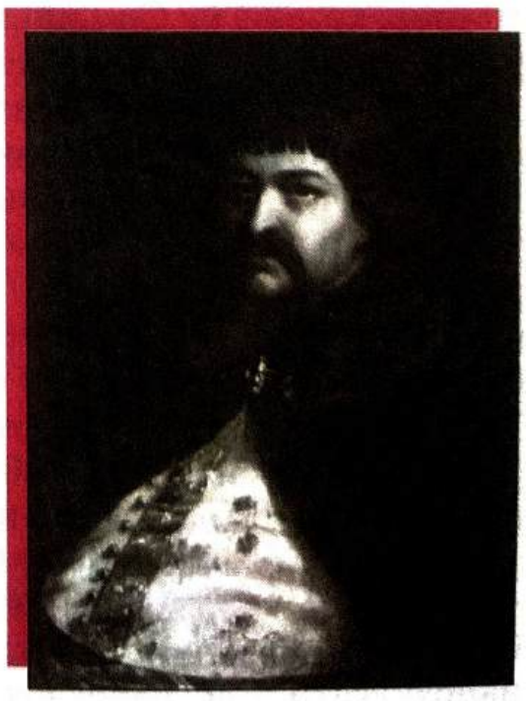

Генеральний суддя Василь Кочубей

дані в присутності війська, селян і міщан їх стратили. У домовинах їх відвезли до Києво-Печерської лаври й поховали біля Трапезної церкви. Родини їхні, на прохання гетьмана, були відпущені, а майно повернуто.

Вирішальний час

Своїми планами щодо здобуття незалежності України І. Мазепа ділився із впливовими старшинами (Орликом, Ломиковським, Горленком, Апостолом, Зеленським). Вони вимагали від нього більш рішучих дій.

І. Мазепа заявив: «...Не заради високих почестей, не задля багатства або яких інших цілей, а для усіх, що є під моєю владою, задля жінок і дітей ваших, для добра матері нашої, бідної України, для користі всього народу українського, для піднесення його прав і вольностей хочу я за допомогою Бога так чинити...»

Події розвивалися швидко. Шведський король вирушив на Москву через Білорусію і Смоленськ. Однак Петро І зосередив там свої війська. Тоді король спробував пробитися до Москви в напрямку Брянська – Калуги, але й на цьому шляху були укріплені міста, зокрема українські – Стародуб, Мена, Почеп, Погар, Новгород-Сіверський. 28–29 вересня 1708 р. у битві під Лісною Карл XII зазнав поразки. Згодом він вирішив продовжувати похід на Москву, обійшовши укріплені міста південніше, тобто через Україну.

Звістка про те, що шведи вступили на територію України, вразила гетьмана. І. Мазепі потрібно було або вступати в боротьбу зі шведами, або ж відкрито виступити на боці Карла XII. І гетьман вибрав останнє. На той час із десяти українських полків в Україні залишалися лише Миргородський, Лубенський та Прилуцький і, крім того, 6 найманих полків. Петро І вимагав від гетьмана вислати своїх козаків на Сіверщину. Російські війська вже вступили в Україну, до Батурина наближався О. Меншиков.

24 жовтня 1708 р. І. Мазепа з генеральною старшиною, полковниками й чотирма тисячами козаків виїхав з Батурина до ставки Карла XII, що розташувалася поблизу містечка Макошина на Чернігівщині. Отже, гетьман відверто перейшов на бік шведів. Народні маси не чекали такого повороту подій. Не здогадуючись про політичні наміри І. Мазепи, люди не могли уявити себе союзниками шведів після вчорашніх закликів до боротьби «з неприятелем». Тим більше, що козаки, міщани й селяни активно допомагали російській армії в боротьбі проти шведів по всій території України. Тому жоден із маніфестів І. Мазепи до народу не мав успіху.

На звістку про зраду І. Мазепи Петро І, котрий на той час перебував у Новгороді-Сіверському, зреагував миттєво. Він наказав надрукувати в друкарні Києво-Печерської лаври 600 примірників «Маніфесту до малоросійського народу», негайно розіслати його в українські міста й села і прочитати в усіх церквах. У маніфесті цар

назвав гетьмана Мазепу «зрадником українського народу», котрий нібито хотів віддати Україну Польщі, а православні церкви – греко-католикам. У цьому документі цар проголошував себе захисником українського народу й скасовував деякі податки.

Петро I наказав О. Меншикову знищити гетьманську столицю Батурин, де перебувала 23-тисячна військова залога під командуванням полковника Д. Чечеля. Оборонці нічого не знали про відносини І. Мазепи зі шведами. І хоча вони й мали достатньо артилерії, харчів і зброї для тривалої оборони, однак через зраду полковника І. Носа, який показав О. Меншикову таємний підземний хід, російське військо вдерлося до Батурина. Місто було дощенту зруйноване, а його населення перебите.

Розпочалися слідства й жорстокі покарання всіх, кого запідозрили у причетності до справи Мазепи. У Лебедині на Слобожанщині було створено спеціальну слідчу комісію, яка допитувала людей і приймала доноси. Доносникам у нагороду давали конфісковане у «мазепинців» майно.

Вибори нового гетьмана

У маніфесті царя старшинам, полковникам і «прочим» наказувалося провести вибори нового гетьмана. Місцем так званих виборів був Глухів. На раду прибули стародубський полковник Скоропадський, чернігівський полковник Полуботок, переяславський наказний полковник Томара, ніжинський полковник Жураковський, а також сотники.

У Глухові перед українським народом було продовжено дискредитацію І. Мазепи. На площі поставили шибеницю, винесли опудало Мазепи з причепленим до нього орденом Андрія Первозванного. Зачитавши звинувачення, з опудала здерли орден, повісивши опудало на шибениці.

Наступного дня, 6 листопада 1708 р., відбулися вибори нового гетьмана. Цар порадив на гетьманство стародубського полковника Івана Скоропадського. Він належав до однодумців І. Мазепи, але іншого вибору у царя не було. Д. Апостол, якого цар хотів зробити гетьманом, був з І. Мазепою, а П. Полуботок – популярний серед старшин і самостійний у діях – заслужив таку царську оцінку: «Він надто хитрий і може зрівнятися з Мазепою». Так був «вибраний вільними голосами» 62-річний Іван Скоропадський. Йому відразу ж вручили захоплені в Батурині гетьманські клейноди.

12 листопада в Успенському соборі в Москві та в Троїцькій соборній церкві в Глухові відбувалася церемонія проголошення церковної анафеми І. Мазепі. У Глухові її проголошував митрополит Стефан Яворський, учитель П. Орлика, автор панегірика на честь І. Мазепи. Анафему Мазепі проголошували аж до 1917 р. в усіх православних церквах України, навіть у збудованих його коштом, де в інших молитвах за церковними правилами йому проголошува-

ли хвалу і вічну пам'ять. Православна церква зняла з І. Мазепи анафему лише 1994 р.

Напередодні вирішального бою

Вжиті царем заходи досягли своєї мети. Населення України зустрічало шведів, як і належить зустрічати ворога. Кожне місто й містечко шведам доводилося брати з боєм. Окупанти вимагали від населення вози, квартири, харчі, фураж, одяг. Це посилювало незадоволення й опір народних мас. У тилу шведів розгорнулася партизанська війна.

Побачивши, що народ загалом не підтримав акцію І. Мазепи та побоюючись за свої родини й майно, багато козацьких старшин спішно залишили гетьмана й покаялися перед Петром І. До таких належали полковники Д. Апостол, Г. Галаган, А. Кандиба, генеральний хорунжий І. Сулима та ін. Зменшувалася й кількість вірних Мазепі рядових козаків.

І. Мазепа фактично не вів воєнних дій. Проте він розгорнув широку дипломатичну діяльність, намагаючися заручитися підтримкою Туреччини, Криму, Молдавії, Валахії, Трансільванії, донських козаків, кубанських черкесів, калмиків, казанських татар, башкирів (там відбувалися антицарські заворушення й повстання). Найбільшим дипломатичним успіхом І. Мазепи було приєднання до нього запорожців на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком.

Кошовий отаман Кость Гордієнко

Новий отаман походив із полтавських козаків. Після навчання в Києво-Могилянській академії вирушив на Запорожжя. Будучи людиною освіченою і здібною, обирався на старшинські посади, а 1701 р. волею козацької ради став кошовим отаманом. Саме в цей час за наказом царя навпроти Січі почали будувати фортецю Кам'яний Затон.

К. Гордієнко в листі до царя писав: «Ще начальники московського війська не будували такого міста (фортеці), а вже перевіз наш біля Кодака одняли й чинять нам всякі кривди та збитки. Через те Військо Запорозьке наказу про будування міста й слухати не буде... ламати камінь на будівлю міста на землях Запорожжя не дозволить».

Однак участь запорожців у воєнних походах не дала їм змоги захистити власні інтереси. Кам'яний Затон було збудовано. До того ж поруч були й інші фортеці – Богородицька й Новосергіївська на річці Самарі. 1704 р. тисячі запорожців брали участь у битві зі шведами на р. Чорній на далекій півночі. Того ж року вони штурмом взяли й Новосергіївську фортецю.

1705 р. між татарами і Російською державою була встановлена нова лінія кордону, відповідно до якої значна частина запорозьких земель віддавалася татарам. Однак козаки не визнавали нових кордонів.

Коли у 1707–1708 рр. на Дону розгорілося повстання під проводом К. Булавіна і він звернувся по допомогу до запорожців, козаки відразу ж підтримали його. Півторатисячний загін запорожців на чолі з Т. Кордіаком вирушив на Донець на допомогу булавінцям, але наприкінці червня 1708 р. біля м. Тора зазнав поразки від царських військ. К. Гордієнко на той час перебував на Січі.

Через кілька місяців після переходу І. Мазепи на бік шведів К. Гордієнко зустрівся з ним у будинку Кочубея біля Диканьки. Потім діяв спільно з ним, та після поразки Мазепи опинився в еміграції.

Під час перебування Запорозької Січі під турецьким протекторатом К. Гордієнко кілька разів обирався кошовим отаманом. Він виступав проти повернення козаків під протекторат Російської держави.

Помер К. Гордієнко напередодні повернення запорожців у свої колишні володіння. Похований на території Кам'янської Січі.

Запорозька Січ у подіях 1708–1709 років

Після переходу І. Мазепи на бік шведів цар надіслав на Січ грамоту, у якій звинуватив І. Мазепу в наступі на «козацькі вольності» й закликав козаків взяти участь у раді з метою обрання нового гетьмана. Кошовий отаман Кость Гордієнко вважав, що дії І. Мазепи, викликані політикою поступової ліквідації автономності України, є справедливими. Запорожжя поставило вимоги: щоб на Гетьманщині не було «полковництва» (йдеться про засилля влади полковників); щоб була зруйнована фортеця Кам'яний Затон та інші фортеці на р. Самарі; щоб млини й перевози на прикордонні між Гетьманщиною і Запорожжям були віддані запорожцям.

У лютому 1709 р. цар послав на Січ своїх стольників із грошима і подарунками.

Визначний російський історик XIX ст. С. Соловйов з цього приводу писав: «У Запорожжі завдяки Кам'яному Затону назріла ворожість до Москви: ворожість цю можна було згасити не обіцянками додаткового жалування, а зриттям Кам'яного Затону й самарських фортець, чого не міг зробити цар на догоду козакам».

На Січ прибув також посланець І. Мазепи з листом. Запорожці опинилися у складній ситуації. Цар не відповідав на їхні листи з вимогами зруйнувати фортеці. А тут – лист гетьмана із закликом спільно виступити на боротьбу за волю за підтримки шведського короля. Тільки складні обставини того часу й прагнення зберегти свою волю (враховуючи відносини з Гетьманщиною) могли спричинити вигуки на козацькій раді: «За Мазепою!». На раді думки козаків розділилися: частина козаків висловилася за збереження вірності цареві й залишилася на Січі, а тисячі інших запорожців рушили в напрямку на Царичанку. Дорогою до них приєднувалися

беззбройні посполиті. Невеликі укріплення по Ворсклі й Орелі, зайняті до цього російськими військами, були звільнені.

Наприкінці березня 1709 р. біля села Диканьки на Полтавщині К. Гордієнко зустрівся з І. Мазепою. Звідти вони вирушили до ставки короля Карла XII, що розташувалася у Великих Будищах. Перехід на бік І. Мазепи запорожців, яких люди любили і яким довіряли, дещо зрушив настрої народних мас. Однак того було замало для успіху справи.

Зруйнування Запорозької Січі

Після виходу із Запорожжя частина козаків на чолі з К. Гордієнком поспішила на допомогу І. Мазепі, а ті, котрі залишилися, продовжували суперечки з приводу позиції, яку вони мали зайняти в російсько-шведській війні. Козаки скинули кошового отамана К. Гордієнка, обравши на його місце Петра Сорочинського.

Наприкінці травня 1709 р. за наказом царя російські війська полковника П. Яковлєва та козацькі війська полковника Г. Галагана, котрий залишив І. Мазепу, пішли штурмом на Січ. Дорогою вони спалили містечко Келеберду, взяли козацьку митницю Переволочну, а потім підійшли до Січі. На той час на Січі перебувало не більше тисячі козаків, які вчинили мужній опір. Коли Галаган пообіцяв їм помилування, вони склали зброю. Скориставшись цим, російські вояки кинулись на беззбройних козаків і жорстоко розправилися з ними: кожний десятий із них був страчений, а інші були відіслані на каторгу до Сибіру. Лише частині січовиків удалося втекти на човнах через річкові протоки. Чортомлицька Січ була повністю зруйнована.

Полтавська битва

Протягом зими 1708–1709 рр. російські війська, уникаючи генеральної битви, продовжували знесилювати шведів у окремих сутичках і боях. Навесні Карл XII вирішив відновити наступ на Москву через Харків і Білгород. Для захоплення значних запасів провіанту, фуражу та боєприпасів шведське командування вирішило оволодіти Полтавою.

Гарнізон Полтави під командуванням полковника О. Келіна складався з 4 тис. російських солдатів та 2,5 тис. озброєних жителів. Оборона міста тривала майже два місяці – з 30 квітня (11 травня) до 27 червня (8 липня) 1709 р. Вона дала змогу цареві Петру І виграти час і підготувати головні сили російської армії до генеральної битви.

У червні Петро І прибув до армії, розташованої на лівому березі р. Ворскли, проти Полтави. 20 червня (1 липня) російська армія перемістилась на нові позиції між селами Петрівкою та Семенівкою, а 25 червня (6 липня) – північніше села Яківці. Перед табором між Яківецьким та Будищанським лісами простяглася широка рівнина – єдине місце для наступу шведської армії. Петро І наказав збудувати там 10 редутів.

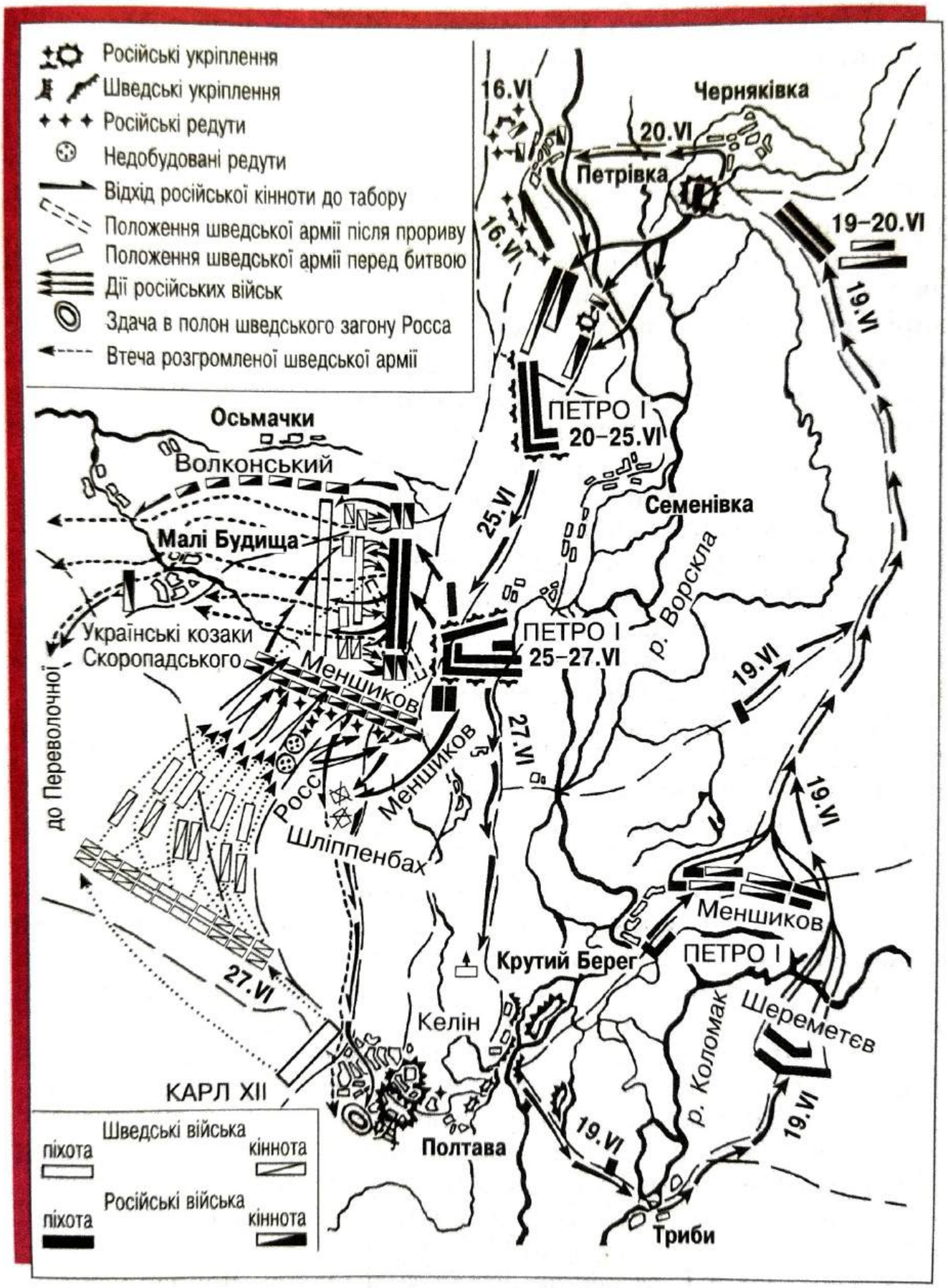

Полтавська битва 1709 р.

На світанку 27 червня (8 липня) російська піхота розмістилась в укріпленому таборі. У кожному редуті поставлено по 2 батальйони з гарматами, а кіннота О. Меншикова розташувалася за редутами двома лініями. Артилерія була розміщена попереду табора. Ко-

зацькі полки гетьмана І. Скоропадського стали біля с. Малих Будищ, щоб відрізати шведам шлях відступу на Правобережну Україну. Загальна кількість російської армії становила 50 тис. чоловік. Шведська армія (25 тис. чоловік) була розташована фронтом – двома лініями – на відстані 3 км від російських редутів. Першу лінію становила піхота, вишикувана в 4 колони, а другу – кіннота, у 6 колон.

Уранці 27 червня (8 липня) шведи перейшли в наступ і оволоділи двома передніми редутами. Не досягнувши більшого, Карл XII вирішив обійти російські редути зліва. Однак шведська армія не могла пройти між Будищанським лісом і редутами, внаслідок чого під час бою частина шведських військ під командуванням генералів Росса і Шліппенбаха відійшла і розташувалась у лісі на північ від Полтави, де пізніше була розбита загоном Меншикова.

Тим часом головним частинам шведської армії вдалося пробитися через лінію редутів. Проте правий фланг шведів був обстріляний з гармат і рушниць з боку російського табору. Шведи після значних втрат відступили до Будищанського лісу.

Далі Петро І вивів війська з табору і вистроїв їх у дві лінії. На флангах розмістилася кіннота, артилерія була розміщена фронтом попереду всього бойового порядку.

Шведська піхота вишикувалась в одну лінію, а кавалерія на флангах – у дві. О дев'ятій годині ранку шведи перейшли в наступ і прорвали фронт російських військ. Правий фланг шведів почав тіснити росіян, до того ж їхня перша лінія була прорвана у самому центрі.

У цей час Петро І повів у бій батальйон другої лінії Новгородського полку і закрив прорив. Почався жорстокий рукопашний бій по всьому фронту. Російська кіннота почала охоплювати фланги шведів, а кінні полки Меншикова загрожувати тилу шведської армії, після чого вона почала спішно відступати.

Карл XII та І. Мазепа із залишками своїх військ, спішно переправившись у Переволочній через Дніпро (переправу організовували запорожці), відступали на турецьку територію.

Тяжкий місячний відступ завершився в Бендерах (на території нинішньої Молдови). Там на Карла XII чекав царський посол, котрий запропонував королеві мир в обмін на видачу І. Мазепи. Однак король не погодився видати гетьмана.

У Бендерах з І. Мазепою перебували Орлик, Войнаровський, Горленко, Мирович, Герцик, Гордієнко та ще кілька старшин і рядових козаків. Гетьман був дуже хворий і вже не підводився з ліжка. Старий літами та вбитий морально, І. Мазепа згасав. Гетьман хотів свободи й незалежності своїй країні, а сталося так, що люди проклинали його. Він будував храми, а в них проголошували йому анафему.

Прах і пам'ять

Гетьман І. Мазепа помер 21 вересня (2 жовтня) 1709 р. у Бендерах. Оскільки там не було православної церкви, вирішили поховати гетьмана в Галаці. Похорон відбувся урочисто, з усіма військовими почестями, за козацьким обрядом.

У промові, виголошеній латинською мовою, Пилип Орлик сказав: «Той великий славний муж, що залишився на старі літа без нащадків і з величезним майном, жертвував усім, щоб вибороти волю своїй Батьківщині. Він не завагався зректися усього, що може бути найдорожче на цій землі, і віддав власне життя за визволення рідного краю...»

Поховали гетьмана в кафедральній церкві Святоюрського монастиря.

Не знав І. Мазепа спокою за життя, не мав він його й після смерті. Під час російсько-турецької війни 1711 р. турки пограбували Галац. Прочувши про заховані в домовині скарби І. Мазепи, вони знищили могилу гетьмана і, не знайшовши там скарбів, зі злості викинули тіло покійного на берег Дунаю. Однак українські козаки допоміжного корпусу на чолі з Пилипом Орликом, які воювали тоді на боці турків, знову поховали тіло у тій самій домовині.

У червні 1722 р., проїжджаючи через Галац, гетьман-вигнанець П. Орлик записав у щоденнику: «Був я в церкві Св. Юра, щоб відвідати могилу покійного гетьмана. Я молився за його душу і замовив відправити за нього панахиду з жалю, що така велика людина не має гідного для себе гробу».

1811 р. український історик і офіцер російської армії І. Мартос (батько знаменитого скульптора) також відвідав могилу І. Мазепи і записав у своїх споминах: «Мазепа вмер далеко від свого рідного краю, за незалежність якого боровся. Він воював за свободу і за це вартий пошани прийдешніх поколінь. Коли він загинув, сини України втратили ті святі права, які Мазепа охороняв так довго із завзяттям і любов'ю справжнього патріота».

1994 р. у с. Мазепинці, де народився І. Мазепа, йому було встановлено пам'ятник.

Зрада чи право?

Тавро «зрадника українського народу», інші форми дискредитації гетьмана царем і церквою сформували загалом негативний образ Івана Мазепи. Однак те, що він зробив, було спробою боротьби за незалежність свого народу.

І. Мазепа не вийшов за рамки існуючого в усій Європі неписаного права про відносини між васалом і сюзереном. Для боротьби з сюзереном, котрий порушив права васала, останній міг запрошувати на допомогу будь-якого правителя, і це вважалося звичайною практикою. Так само васал турецького султана молдавський господар Д. Кантемир у 1711 р. звернувся по допомогу до Петра І

Політична акція І. Мазепи відображала настрої тієї частини українського суспільства, яка хотіла бачити Україну цілком незалежною державою. Вона помітно вплинула на розвиток суспільно-політичного та національно-визвольного руху в Україні в наступних століттях.

ДОКУМЕНТИ

І. Мазепа у звітах англійського дипломата Вітворта

...Гетьман – людина під сімдесятку, він користувався великою пошаною та довір'ям царя, бездітний, крім одного сестрінка, довго володів цією країною, де він мав владу дещо меншу від суверенного принца і де зібрав значне майно. Беручи це все до уваги, трудно мені зрозуміти, яке розчарування чи які надії спонукали його піти на такий крок у новій стадії війни в такому вже старшому віці. Котрого дня, як та в яких обставинах відбувся його перехід, я не можу точно сказати. Одні кажуть, що він перейшов з 10 000 війська, зі значними запасами харчів та амуніції. Інші кажуть, що в нього були тільки два полки, з яких один повернувся назад, як тільки довідався про його наміри, а ще інші кажуть, що він забрав із собою тільки рідню та майно. У мене є лист від одного високопоставленого чоловіка, який у загальному пише, що з гетьманом перейшло багато високих старшин і деякі частини його найліпшого війська, одначе російське військо захопило частину його обозу, та що цар наказав вибрати нового гетьмана й відновити козацькі привілеї в надії затримати решту козаків у вірності до себе. Сподіваюся, що в наступному листі зможу про це написати дещо більше.

Т. Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Мюнхен, 1988. – С. 128.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про становище народних мас України в роки Північної війни. 2. Що було спільного в програмі визволення України І. Мазепи та І. Виговського? 3. Чому Запорозька Січ, загалом вороже настроєна проти І. Мазепи, у вирішальний момент стала на його бік?

30 ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК ТА ЙОГО СПРОБА ВИБОРОТИ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

Вибори гетьмана в еміграції

Після смерті гетьмана І. Мазепи перед українською політичною еміграцією постало два важливих питання: хто стане гетьманом і хто успадкує значну матеріальну спадщину небіжчика. Ще за життя І. Мазепи були відомі його наміри передати спадщину племінникові (дітей у нього не було) Андрієві Войнаровському. Проте після смерті гетьмана розпочалася боротьба за Мазепине майно (включаючи і державне). За підтримки Карла XII, всупереч вимогам генеральної старшини, котра заявила про свої права на спадщину Мазепи, А. Войнаровському вдалося виграти справу. Пізніше він жив у Гамбурзі, де на вимогу царського уряду був схоплений місцевим сенатом і виданий Росії. Його заслали до Якутська, де А. Войнаровський помер у 1740 р. Отже, українська еміграція залишилася без коштів для життя й політичної діяльності.

5 квітня 1710 р. у Бендерах за пропозицією генеральної старшини (І. Ломиковського, К. Довгополого, І. Максимовича, Г. Герцика, Ф. Мировича) козацька рада обрала гетьманом Пилипа Орлика, який був генеральним писарем при Мазепі.

Пилип Орлик (1710–1742)

П. Орлик за походженням був чех баронського роду. Він народився 11 жовтня 1672 р. в Ошмянському повіті на Віленщині. Його батько Степан загинув у бою з турками під Хотином у 1673 р. Про ранні роки Пилипа Орли-

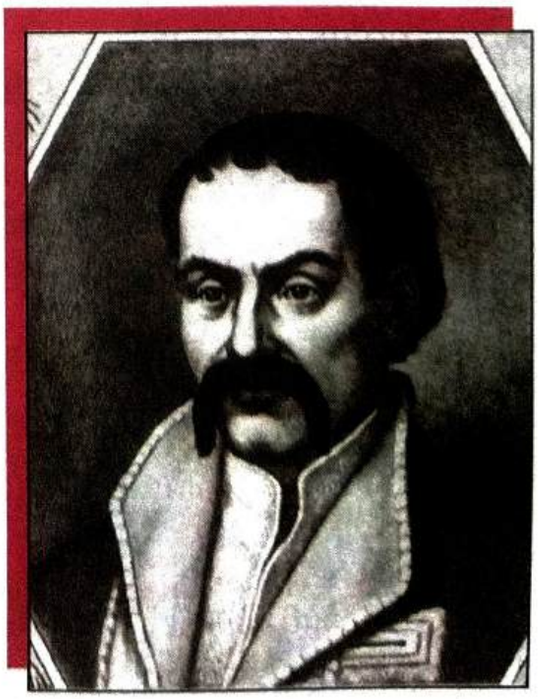

Гетьман Пилип Орлик

ка майже нічого невідомо. Пізніше він навчався у Києво-Могилянському колегіумі, був учнем професора С. Яворського. Добре засвоївши риторику й філософію, логіку, богослов'я, мови та багато інших предметів, він став одним із найосвіченіших людей в Україні.

1692 р. П. Орлик почав службу писарем у Київській митрополії. Здібності й породичання з впливовою старшинською родиною Герциків дали йому змогу швидко зробити кар'єру. Невдовзі він став писарем Генеральної військової канцелярії. 1700 р. П. Орлик вже обіймав в уряді посаду генерального писаря, мав у чотирьох полках рангові й власні маєтності.

1702 р. І. Мазепа став хрещеним батьком його сина Григора (майбутнього французького генерала). П. Орлик виконував різні дипломатичні доручення гетьмана й був утаємничений у справи його відносин зі ставлеником шведського короля Карла XII польським королем Станіславом Лещинським.

«Конституція прав і свобод Війська Запорозького»

Пилип Орлик був автором написаної латинською мовою Конституції, яку проголосили в день виборів нового запорозького гетьмана. Головні статті Конституції юридично затверджували повну незалежність України та її кордони, які існували ще за часів Б. Хмельницького.

Вищим органом державної влади мав бути козацький парламент (старшинська рада), що складався з генеральної старшини, всіх полковників, представників Запорожжя та по одному представникові від кожного полку. Парламент повинен був збиратися тричі на рік. Гарантом збереження прав і привілеїв Війська Запорозького та незалежності Лівобережної та Правобережної України виступав шведський король, що відповідало нормам тогочасного міжнародного права.

Це була найперша у світі демократична Конституція, яка бере початок у демократичному устрої Запорозької Січі.

Проте, зважаючи на політичні обставини того часу, вона не стала чинною в Україні, а тому залишилась в історії лише як видатна пам'ятка української правничої та суспільно-політичної думки.

Пилип Орлик у Європі

Усе своє подальше життя П. Орлик присвятив тому, аби домогтися дипломатичної та військової допомоги різних держав у справі визволення України. Укладалися договори, а на початку 1711 р. навіть було здійснено разом із татарською ордою похід в Україну – загалом невдалий. Дипломатична діяльність П. Орлика не мала успіху, бо кожна із зацікавлених держав (Туреччина, Крим, Росія, Польща, Швеція та ін.) дбали тільки про власні інтереси.

1714 р. П. Орлик разом зі своєю численною родиною виїхав з Туреччини до Швеції. За ним поїхали й деякі старшини, а дехто,

скориставшись оголошеною Петром I амністією, повернувся в Україну (Горленко, Максимович та ін.). Прагнучи створити антимосковську коаліцію держав, П. Орлик їздив із країни в країну, зустрічався з багатьма правителями та послами, ризикуючи бути схопленим агентами московського уряду. Цієї небезпеки, щоправда, вдалося уникнути, однак плани й заходи щодо створення антимосковської коаліції завершилися повним крахом. Єдиним позитивним наслідком самовідданої діяльності П. Орлика було поширення в Європі ідеї незалежності України як чинника політичної рівноваги в Європі. У 1727 р. зять Петра I голштинський герцог Карл Фрідріх пропонував уряду Катерини I погодитись на обрання гетьманом України Пилипа Орлика.

П. Орлик жив у Німеччині, Польщі, Туреччині та місті Салоніки у Греції. Багаторічні поневіряння першого політичного емігранта завершилися в Яссах, де П. Орлик помер 24 травня 1742 р.

Генерал-поручик Людовіка XV

Син П. Орлика Григір в усьому допомагав батькові. Він мав добру освіту, чудово володів французькою мовою. Григір перебував на шведській службі, служив у саксонській гвардії, був осавулом польського коронного гетьмана. Восени 1729 р. учасники політичної наради прихильних до П. Орлика представників різних держав направили його з Варшави до Франції для зустрічі з впливовими урядовими особами. Великий патріот України, представник «козацької нації», як його часто називали в Європі, Григір Орлик у 1743 р. назавжди переїхав до Франції, де незабаром очолив кінний королівський полк. Він брав участь у багатьох битвах і мав високі нагороди. 1747 р. Григір одружився зі знатною панною Луїзою-Оленою Ле Брюн де Денвіль, шлюбну умову підписав король Людовік XV. Невдовзі Григір очолював драгунський королівський полк, півескадрону якого становили запорожці. Однак не полишав він і визвольної справи свого батька, ведучи активне листування з різними впливовими особами Франції, Австрії, Швеції, Польщі, Туреччини, Криму, України. Він почав писати «Історію України», від якої збереглися лише кілька перших аркушів. Як людина освічена, він вів «Щоденник» і планував зібрати архів свого батька.

Починаючи з 1757 р., Григір Орлик брав участь у Семилітній війні. На початку 1759 р. у складі французьких військ вступив у Франкфурт-на-Майні. Щодня у військових справах він заходив у будинок, у якому поселився військовий губернатор. Цей будинок належав імператорському раднику Йоахіму Гете, батьку майбутнього геніального поета Йоганна Гете, котрому на той час виповнилось 10 років. Туди Г. Орлика привезли після поранення в бою 13 квітня 1759 р. під Бергеном. Як писав у військовій реляції королеві маршал Брой, цю першу велику перемогу французів у битві під Бергеном було здобуто завдяки батальйонам Г. Орлика та його особистій хоробр-

рості. За цю перемогу гінець привіз від короля з Версалю нагороди, найвищою з яких був удостоєний Григір Орлик – він став генерал-поручиком. Маршальський жезл був за один крок. Та 14 листопада 1759 р. граф Григір Орлик, генерал-поручик, кавалер шведського ордена Меча і Св. Луї помер у діючій армії від отриманих у боях ран.

Отже, родина Орликів залишила помітний слід в історії Франції. З цією родиною пов'язана і назва паризького аеропорту Орлі.

ДОКУМЕНТИ

З Конституції Пилипа Орлика

... Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке Військо, домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути збережене постійно в Запорозькому Війську: щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина, як за респектом їхніх первісних урядів, так і в установленій при гетьманах резиденції. За ними за звичайним порядком слідують городові полковники, нехай вони будуть пошановані подібним чином, публічних радників. Над те з кожного полку мають бути до Загальної Ради генеральні радники з кожного полку по одній значній, старовинній, добророзумній та заслуженій особі, вибрані за гетьманською згодою, і з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою не встановлювати і до завершення не приводити...

...Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж чернею чи то б гонор гетьманський зважився образити, чи в якомусь іншому ділі провинитися, то таких переступників сам ясновельможний гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу, чи кримінальну, чи некримінальну, здати на Військовий генеральний суд, і який у нього випаде нелицемірний і нелицеглядний декрет, такий кожен переступник має й понести...

О. Апанович. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 281 – 283.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що послужило підставою для створення Конституції П. Орликом? 2. Проаналізуйте уривок з Конституції. Визначте, в чому полягає її демократизм. 3. Якою була основна мета політичної діяльності П. Орлика після смерті гетьмана І. Мазепи?

31 СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

Іван Скоропадський (1708–1722)

Обраний у Глухові гетьманом Іван Ілліч Скоропадський народився близько 1646 р. в шляхетській родині на Правобережній Україні. У 70-х роках XVII ст. переселився на Гетьманщину. Служив військовим канцеляристом у гетьмана І. Самойловича, виконував важливі дипломатичні доручення, був чернігівським полковим писарем. З 1701 р. – генеральний осавул, з 1706 – стародубський полковник. У цьому ранзі у віці понад 60 років його й було обрано гетьманом України.

І. Скоропадський був на той час одним з найповажаніших полковників, людиною спокійної й розсудливої вдачі, простим і порядним. Звичайно, порівнянно з яскравими гетьманськими постатями, як, наприклад, його попередник І. Мазепа, Скоропадський видавався дуже невиразним, його правління було позбавлене будь-якої самостійності та ініціативи в діях.

Будучи прихильником І. Мазепи, він не перейшов з ним на бік шведів. На відміну від багатьох старшин, котрі пішли за Мазепою, а потім його покинули, він у жодному офіційному документі ніколи не вживав обов'язкового тоді визначення «изменник Мазепа», а тільки – «колишній геть-

Автограф гетьмана Івана Скоропадського

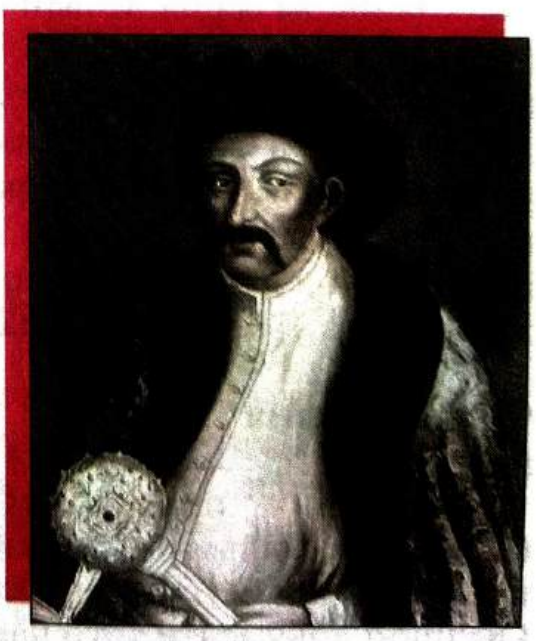

Гетьман Іван Скоропадський

ман». Коли 1718 р. з делегацією перебував у Москві, було страчено царевича Олексія, звинуваченого у змові проти батька – царя Петра І, гетьман відмовився бути присутнім при страті.

Пилип Орлик згадував його як свого «великого і любого приятеля».

Наступ на автономію

Гетьманство І. Скоропадського починалося в умовах терору й страху, а тривало в період росту могутності Російської держави, наступу на українську автономію та приниження гетьманської влади.

Одразу ж після обрання гетьманом Скоропадського для нагляду за ним приставили стольника А. Ізмайлова, якого незабаром замінив Ф. Протасьєв. Першим яскравим проявом політики Петра І щодо України була відмова підписати договірні статті, подані гетьманом і старшиною. Власне, їхне підписання було відкладене до «более благоприятных времен».

Наглядачі при гетьмані, особливо хабарник Ф. Протасьєв, роблячи вигляд, що борються з «мазепинцями», заохочували до написання доносів, зокрема на гетьмана й генеральну старшину. Вони намагалися посіяти ворожнечу між гетьманом і полковниками, хоча зловживань було багато і підстав для доносів теж.

На початку 1715 р. вийшов царський указ, який встановив новий порядок обрання на посади полкової старшини й сотників. На кожну посаду обирали 2-3 чоловіки, а потім гетьман призначав одного з них. Обраний складав присягу в присутності Ф. Протасьєва. До козацько-старшинської влади почали обирати й іноземців, спершу – молдаван і сербів, які після Прутського походу Петра І перейшли до царя на службу. Саме тоді цар призначив гадяцьким полковником серба М. Милорадовича.

Коли гетьман звернувся до царя за дозволом видати свою дочку заміж «за кого Бог повелить» із місцевої старшини, цар наказав видати її за сина свого сподвижника Петра Толстого і призначити його ніжинським полковником. Так було порушено виборну систему влади й покладено початок привласненню царем права призначати полковників в українські козацькі полки. Цим же водночас і обмежувалася гетьманська влада.

Спорудження каналів

Десятки тисяч українських козаків за наказом царя Петра І було кинуто на виконання тяжких примусових робіт: будівництво Санкт-Петербурга (Північної Пальміри) й каналів навколо Ладозького озера, спорудження ліній укріплень та фортець уздовж Каспійського моря. Офіційні документи того часу свідчать, що із цих робіт не поверталася третина козаків. 1716 р. 10 тисяч козаків копали Волго-Донський канал біля Царицина (сучасний Волгоград). На зміну їм 1718 р.

було послано велику кількість козаків. Тоді ж козаки будували укріплення уздовж річки Тереку на Кавказі.

Після підписання Ніштадтського миру зі Швецією (1721) за царським наказом 12 тисяч українських козаків на чолі з наказним гетьманом Павлом Полуботком було послано на будівництво Ладозького каналу. Стільки ж туди направили й наступного року на чолі з полтавським полковником Іваном Черняком.

У Сулацький похід (на спорудження фортеці Св. Хреста на Кавказі) було відправлено 10 тисяч козаків на чолі з миргородським полковником Данилом Апостолом. Оскільки Петро I розпочав війну з Персією, на прикордонні роботи необхідно було відправити значну кількість людей. Тому 1722 р. на Сулак вислали 10 тисяч українських козаків під проводом лубенського полковника Андрія Марковича, а 1724 р. – ще 10 тисяч.

Такі виснажливі походи відбувалися постійно, що загалом призводило до занепаду козацтва, руйнування козацького господарства, до втрати привабливості козацької служби.

Становище народних мас

Майже всі роки гетьманування І. Скоропадського припадають на період, коли тривала Північна війна зі Швецією. В українських містах і містечках постійно перебувала велика царська армія, утримання якої повинно було забезпечити місцеве населення. Воно надавало підводи, фураж, харчі, квартири. Навіть будинки козаків, котрі перебували в ладозьких чи перських походах, не були звільнені від постоїв військ. Населення сплачувало великі податки в царську й гетьманську казну, відбувало державні повинності на будівництві мостів, ремонті доріг тощо.

У різних полках Гетьманщини впроваджується російське поміщицьке землеволодіння. Нові власники у своїх маєтках використовували працю кріпосних селян, переведених сюди з інших маєтків. Дивлячись на них, місцева козацька старшина також прагнула закріпити за собою посполите населення, що проживало на її землях.

Царські укази 1720–1722 років

1720 р. вийшли два укази Петра I, які суттєво вплинули на політичне життя України. Перший був виданий з метою реорганізувати Генеральну військову канцелярію, внаслідок чого вона втрачала фінансові та судові права й виходила з підпорядкування гетьмана. Того ж року вийшов указ, у якому зазначалося, що всі ділові папери в адміністративних та судових установах слід укладати російською мовою.

Було також заборонено друкувати в українських друкарнях церковні книги або передруковувати їх з давніх українських видань. Передрук дозволявся з московських видань.

Вийшли також укази про відправлення козаків на канальні роботи та про регламентацію торгівлі, що негативно позначилося на економіці України.

На початку 1722 р. в Москві відбулось офіційне святкування з нагоди підписання Ніштадтського миру зі Швецією та прийняття Петром I титулу імператора. Прибув туди й гетьман Скоропадський із сімейством та генеральними старшинами Савичем і Лизогубом.

Гетьман був доброзичливо зустрінутий царем. Цар навіть прийняв від нього скаргу на О. Меншикова за його сваволю в привласненні маєтків в Україні. Скоропадському було оголошено іменний царський указ «Про захист малоросіян від всіляких кривд і утисків у силу заключених з гетьманом Хмельницьким трактатів».

Зважаючи на те, що настав мирний час, гетьман просив вивести царські війська з України, оскільки це був значний тягар для народних мас. Проте в цьому йому було відмовлено.

Зрештою, цар видав указ про впровадження в Україні Малоросійської колегії «для таємних справ і верхніх апеляцій». Порушуючи традиційний судовий устрій в Гетьманщині, цар водночас посилався на договірні статті, за якими нібито воєводам було надано право «вчиняти розправу в малоросійських містах, якщо незадоволені козацьким судом побажають звернутися до них у своїх справах».

У всі полки було направлено листи з пропозицією: хто незадоволений рішеннями місцевих судів, той повинен звертатися до Малоросійської колегії. Зрозуміло, що таких звернень було багато, бо ж у суді завжди одна сторона програє справу. Передбачалося, що Малоросійська колегія керуватиме разом з гетьманом, а фактично цим самим знищувалася гетьманська влада.

Цього старий гетьман не міг пережити. Повернувшись із Москви до Глухова, 3 липня 1722 р. на 76-му році життя він помер. Поховано його в Гамаліївському монастирі.

На перетині інтересів

Указ царя про запровадження Малоросійської колегії був пов'язаний із подальшим розвитком централізаторської політики царизму на території Російської держави та серйозними реформами в усіх галузях суспільного, економічного й духовного життя. Зміцнення російської державності і тривала війна вимагали значних жертв від народу. Для України цей тягар був іще важчим, оскільки царський уряд не рахувався з її автономією та особливим суспільним устроєм.

Петро I, виходячи з принципів меркантилізму (сприяння торговельному капіталові та вітчизняній мануфактурі), ставив українську торгівлю в рамки регламентованої загальнодержавної торгівлі. Незважаючи на те, що зовнішня торгівля України була пов'язана переважно з польськими й німецькими містами, було видано укази, згідно з якими товари направлялися до Азова або

замість Риги до Архангельська. З метою підтримки Санкт-Петербурга суворо наказувалося відправляти товари на зовнішній ринок тільки через цей порт. Руйнування налагоджених торговельних зв'язків з іноземними партнерами, необхідність прокладання нових торгових шляхів з України до визначених указом портів негативно впливало на українську торгівлю через те, що новий шлях вимагав вирішення багатьох проблем: випасу худоби, стоянок, переправ, ночівлі в негоду тощо.

На користь загальнодержавних інтересів видавалися й царські розпорядження про відправлення тисяч козаків для спорудження водних каналів.

Відсутність договірних статей під час гетьманування І. Скоропадського давала можливість Петрові І тлумачити права щодо України по-своєму. Створюючи Малоросійську колегію, Петро І заявляв, що вона ні в чому не суперечить «пунктам Хмельницького».

Єдиною силою, що могла протистояти централізаторській політиці царизму в Україні, була козацька старшина – політична еліта українського суспільства, котра намагалася відстояти українську автономію. Для підриву позиції козацької старшини, її політичної ролі, а отже, для здійснення централізаторської політики цар використав суперечності в українському суспільстві – конфлікт між старшиною й народними масами.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. у Гетьманщині було фактично завершено перерозподіл землі на користь козацької старшини. Шляхом «займанщини» старшина збільшувала свої маєтності.

Після Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. землі вигнанців перейшли в розпорядження Скарбу Війська Запорозького. Населення сіл на таких землях вважалося вільним, а самі села називалися вільними військовими. Їхнє населення відбувало так звані загальнонародні повинності у своїх сотнях. Однак незабаром ці землі почали роздавати старшині в приватне володіння «за військові заслуги». Поступово такі володіння передавалися у спадок. А люди, котрі проживали там, стали підданими й відбували повинності у їхніх власників. Це ще не були кріпаки, бо вони мали право вільного переходу, але все більше потрапляли в залежність.

Старшина домагалася, щоб право переходу селян було обмежене і щоб при переході селянин забирав лише своє рухоме майно, а земля й будівлі залишалися державцеві. Антагонізм між старшиною та народними масами поглиблювався. Він був однією з важливих причин того, що 1708 р. народ не пішов за І. Мазепою. Цей самий антагонізм дав змогу цареві зробити рішучий крок до ліквідації особливостей суспільно-політичного устрою України.

Малоросійська колегія

Колегія складалася з президента С. Вельяминова та шести штаб-офіцерів російських військ, які перебували в Україні. 20 липня Вельямінов при-

був до Глухова. Колегія повинна була приймати від населення скарги на суди й старшину та контролювати фінанси (прибутки й витрати).

Вельямінов не приховував своїх намірів, заявляючи старшинам: «Вже ваші давнини перемінити велено, а поступати з вами по-новому»; «Я сам вам указ». Старшина ж, посилаючись на давні права й вольності, вважала, що Малоросійська колегія порушувала їх. На цій підставі виник політичний конфлікт. Опозицію Вельямінову очолив наказний гетьман Павло Полуботок.

Павло Полуботок

Рід Полуботків відомий з 1619 р. Єронім Полуботок у 30–40-х роках XVII ст. був членом Чернігівського магістрату. Його онук Леонтій у 60-х роках займав різні посади («уряди») в Чернігівському полку. Помер він 1708 р. і похований в Єлецькому монастирі в Чернігові.

Павло Леонтійович Полуботок народився 1660 р. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі. Уже 1705 р. був чернігівським полковником. Мав велику домашню бібліотеку, уклав історичну хроніку, що ввійшла в знаменитий «Щоденник» Якова Марковича.

П. Полуботок мав родинні зв'язки з багатьма впливовими старшинськими сім'ями. Він був одружений із племінницею гетьмана І. Самойловича Євфимією. Чоловіками його сестер були генеральний писар С. Савич, генеральний хорунжий І. Сулима, старшина Ф. Мирович, миргородський полковник Г. Лесницький. Дочку Олену П. Полуботок видав заміж за племінника гетьмана Скоропадського, генерального підскарбія Я. Марковича. П. Полуботок мав двох синів і чотирьох дочок, через яких породнився й з іншими заможними родинами. Ці зв'язки впливали на утвердження його позиції в адміністративній системі Гетьманщини.

Гетьман Павло Полуботок

Герб Полуботків був у вигляді щита з червоним полем, на якому зображено пересічене двома стрілами серце, а над ним хрест. Щит увінчаний короною; по боках герба букви: П. П. П. В. Є. Ц. П. В. З. Ч. (Павло Полуботок, полковник Войск его царского пресветлого величества Запорожских черниговский). Восени 1708 р. П. Полуботок був найімовірнішим кандидатом на гетьманство, але з волі царя Петра I гетьманом обрали І. Скоропадського. Згідно з царською грамотою Полуботок дістав у володіння 2 тисячі селянських дворів.

П. Полуботок за відсутності гетьмана Скоропадського був наказним гетьманом. Тому, коли старий гетьман занедужав, він доручив Полуботкові «правління справами». Після смерті Скоропадського старшина відрядила до Москви двох військових із проханням дозволити обрати нового гетьмана. Однак цар замість того наказав Полуботку керувати Генеральною військовою канцелярією спільно з Малоросійською колегією.

Протиборство Малоросійська колегія із самого початку своєї діяльності почала поводитися з наказним гетьманом, як із підлеглим. Аби не дати Вельямінову підстав для втручання у внутрішні справи Гетьманщини, П. Полуботок видав універсал, яким упорядковував систему судочинства й застерігав старшину від зловживань.

Однією з найменш упорядкованих галузей державного управління Гетьманщини були фінанси. Навколо цього питання й виник гострий конфлікт між Малоросійською колегією і козацькою старшиною. Вельямінов перебрав до своїх рук збір податків з усього населення України в царську казну. Почали надходити скарги обох сторін до Сенату й царя. На доповідну записку Вельямінова з постановою «12 пунктів Вельямінова», тобто 12 питань про повноваження Колегії, цар видав указ від 16 квітня 1723 р. У ньому розширювалися повноваження Малоросійської колегії, яка могла без Генеральної військової канцелярії керувати полковими канцеляріями й обов'язково підписувати універсали Генеральної військової канцелярії. Тобто з контрольного органу Малоросійська колегія перетворилась на керуючий. На вільні посади полковників Петро I призначив російських офіцерів, а козацьке військо підпорядкував фельдмаршалу Голіцину.

Депутація до столиці У травні 1723 р. П. Полуботок спорядив депутацію до Санкт-Петербурга з метою відстояти «права й вольності» України. Та незабаром наказний гетьман із генеральною старшиною були викликані до столиці. Водночас цар наказав Малоросійській колегії призначити нових старшин замість тих, які перебували в Петербурзі.

Чимало складних і драматичних подій, пов'язаних із протиборством української старшини з Малоросійською колегією, відбулося тоді у Санкт-Петербурзі й у Гетьманщині. У Таємній канцелярії допитали Полуботка й старшину, були спроби козацької старшини на чолі з Д. Апостолом скласти нові чолобитні цареві, проведено слідство з цього приводу й конфіскацію майна старшини.

В історичних працях XVIII – першої чверті XIX ст. наводиться текст промови Павла Полуботка під час зустрічі з царем, у якій він захищав права українського народу.

У казематі Останньою трагічною сторінкою боротьби був арешт 15 козацьких старшин. За ґратами Петропавловської фортеці опинилися Павло Полуботок, Семен Савич, Іван Чарниш, Григорій Граб'янка (суддя, автор літопису), М. Ханенко (канцелярист Генеральної військової канцелярії) та інші. Їхнє майно було конфісковане.

Розпочалися допити. Полуботка звинувачували у зв'язках із Кримом, Запорожжям та гетьманом-емігрантом П. Орликом. Так минув рік. Та до суду справа не дійшла. Павло Полуботок захворів. Дворянські історики свідчать, що він відмовився від ліків і що в казематі його відвідував цар. 18 грудня 1724 р. наказний гетьман Полуботок помер. Через 40 днів після його смерті помер і цар Петро І.

П. Полуботок був похований на цвинтарі церкви Св. Самсонія за Малою Невою у Санкт-Петербурзі.

У казематі загинуло ще кілька старшин, а інших після страшних тортур звільнили з-під арешту. Конфісковане майно їм повернули.

Малоросійська колегія залишилася єдиним керівним органом у Гетьманщині.

Скарби Павла Полуботка Наказний гетьман Павло Полуботок у першій чверті XVIII ст. був найбагатшою людиною в Гетьманщині. Він мав 3200 дворів посполитих, вів значну закордонну торгівлю. Після арешту у Санкт-Петербурзі його маєтки були описані й забрані до царської казни. Однак грошей описна комісія виявила мало, «усього тільки два сундуки дзвінкої монети, дрібних грошей 84 мішки, у кожному мішку по 200 єфимків, у оних же сундуках червоних 1700». Правда це чи ні, але так звітувала комісія, що й породило чутки про сховані скарби гетьмана.

Узимку 1908 р. у м. Стародубі відбувся з'їзд 480 нащадків П. Полуботка.

Ініціатором з'їзду був також один із нащадків гетьмана, український фольклорист, хоровий диригент і композитор, професор Петербурзької консерваторії Олександр Іванович Рубець. На з'їзді обговорювалося питання, як повернути спадкоємцям скарби їхнього предка Полуботка, які, за легендою, перебували в якомусь із англійських банків.

Історія легенди про заморські скарби Полуботка така: у 1720 р. (за іншою версією – у 1723 р.) син гетьмана Яків та його слуги на кількох возах доставили в портове місто Архангельськ 200 тис. карбованців золотом у бочках. Тут вони домовилися зі шкіпером англійської шхуни про доставку їх з вантажем до Англії. Прибувши до Лондона, Яків Полуботок з допомогою шкіпера розшукав контору Ост-Індської компанії і від імені батька зробив внесок у цей найбільший англійський банк з умовою 4 % дивідендів щорічно.

Термін, на який зроблено внесок, не визначався. Забрати вкладені кошти міг сам Полуботок і його спадкоємці та ще за однією версією – уповноважені представники держави Україна. Відповідно до легенди на сьогодні внесок Полуботка в англійський банк має становити понад 16 млрд фунтів стерлінгів. Однак, щоб точно

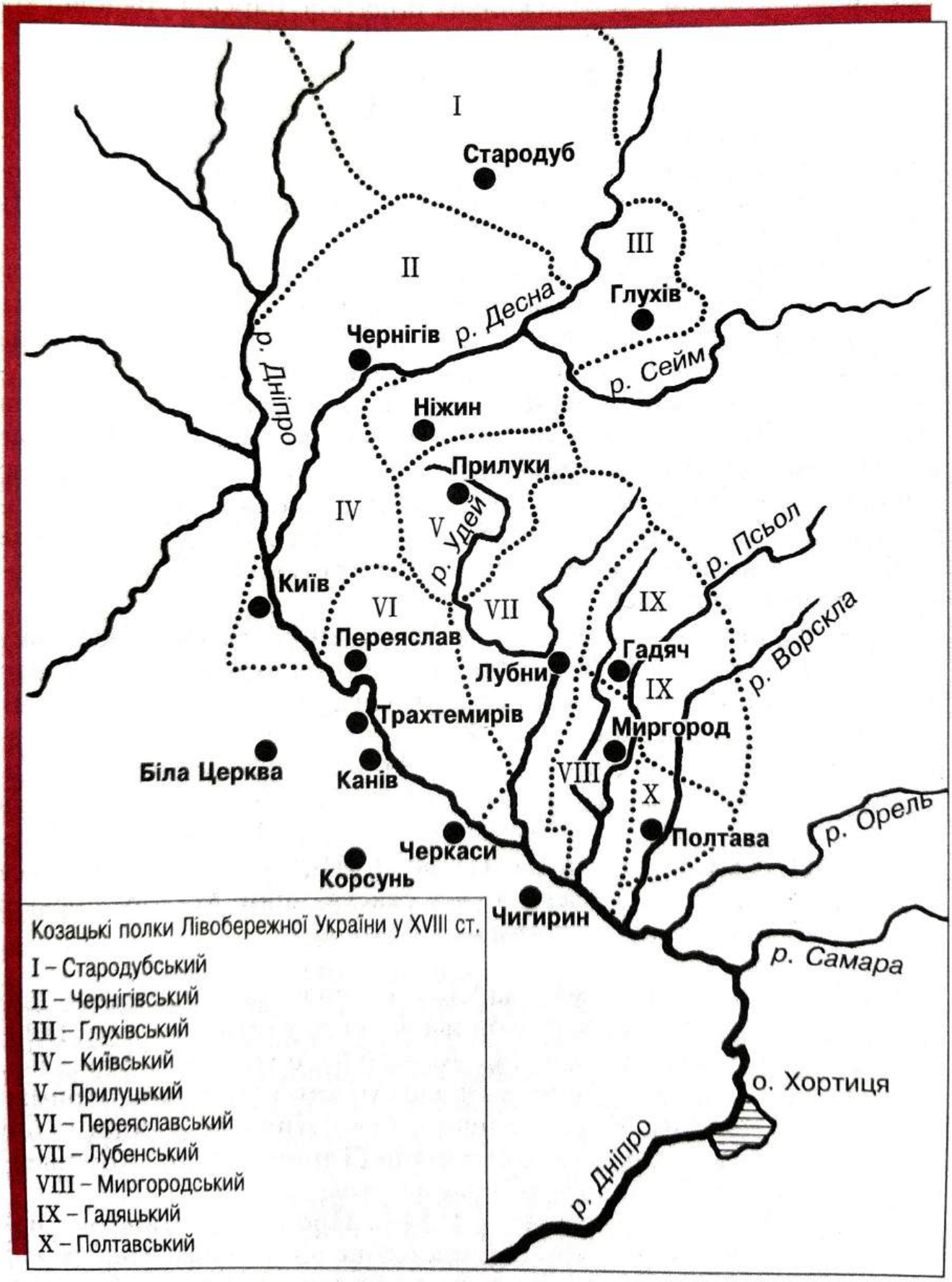

Розташування козацьких полків Лівобережної України у XVIII ст.

відповісти на це запитання, потрібен документ, який би підтверджував, що такий внесок було зроблено. В архівах такого документа не виявлено.

Ліквідація Малоросійської колегії

На словах виступаючи проти зловживань старшини й обтяжливих податків, царські урядовці колегії тільки за два роки (1722–1724) втричі збільшили розмір податків. Вони ігнорували місцеві права й звичаї у судочинстві. Зловживання урядовців виявив таємний радник і резидент в Україні Ф. Наумов: майже половина стягнених із населення прибутків осіла в кишенях членів колегії та її чиновників. Становище в Гетьманщині було досить напруженим.

Після смерті Петра I політична ситуація в Російській імперії змінилася. На зміну сильній та стабільній владі прийшла епоха двірцевих переворотів. Змінювалась і зовнішньополітична ситуація в Європі, визрівала загроза європейської війни. Для Росії, що вступила до Віденської коаліції, надзвичайно важливими були відносини з Туреччиною: давнє протистояння інтересів цих держав у Чорноморському басейні ускладнювалось антиросійською діяльністю англійських і французьких дипломатів у Стамбулі, а також активністю гетьмана-емігранта Пилипа Орлика, який мав політичні відносини з цими дипломатами та з польським королем-емігрантом С. Лещинським.

Перспектива можливої війни з Туреччиною змусила Верховну таємну раду (ВТР) у 1726 р. розпочати обговорення українського питання: про обрання гетьмана, скасування або ж обмеження функцій Малоросійської колегії. На хід політичної дискусії впливало багато чинників: позиція члена ВТР герцога Голштинського, ворожі стосунки між П. Толстим і О. Меншиковим, конфлікт членів Малоросійської колегії з О. Меншиковим та ін. Після цариці Катерини I царський трон посів Петро II. Півтора року точилися політичні баталії, які завершилися скасуванням Малоросійської колегії і обранням нового гетьмана України.

Данило Апостол (1727–1734)

На думку царського уряду, кандидатурою, що найбільше підходила на посаду гетьмана, був Данило Апостол. Рід Апостолів походив із Молдавії. Батько Данила Павло Апостол за службу отримав маєток Хомутець на Миргородщині, був сотником, у роки Руїни служив під знаменами різних гетьманів (Тетері, Опари, Дорошенка), потім був миргородським полковником.

Данило Апостол народився у 1654 р. Про його дитинство, навчання та військову службу відомостей не збереглося. 1677 р. він одружився, мав трьох синів і п'ятьох дочок. Через шлюби своїх дітей Д. Апостол був тісно пов'язаний з новим українським шля-

хетством із козацької старшини, став одним з найбагатших людей Гетьманщини. Володіння його були сконцентровані переважно в Миргородському полку (Хомутець, Сорочинці, Абакумівка, Кибинці та ін.).

Данило Апостол був людиною освіченою. Маючи домашню бібліотеку, він велику увагу приділяв освіті та вихованню своїх дітей. Його син Петро постійно жив у Петербурзі при дворі О. Меншикова, мав свого вчителя – члена Академії наук, німецького вченого Шеслера, швидко оволодів латинською, французькою, німецькою, польською та російською мовами.

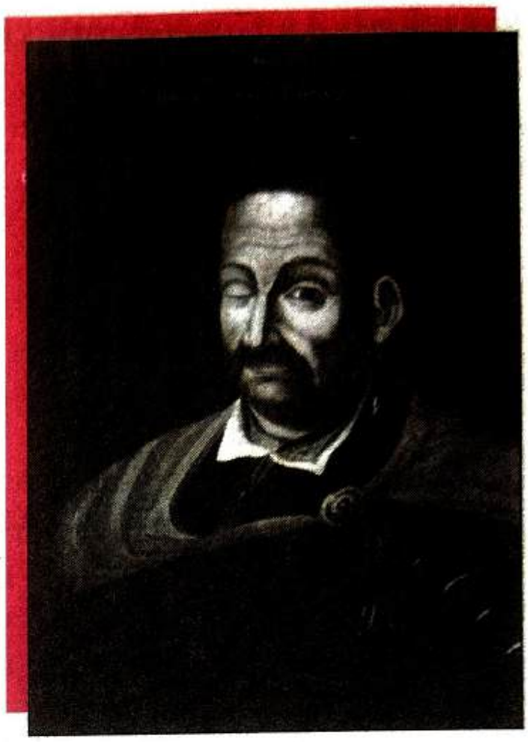

Гетьман Данило Апостол

1682 р. Данило Апостол став миргородським полковником. Перебуваючи незмінно в цьому ранзі 44 роки, він користувався загальною повагою старшини й підданих. Це був здібний воїн і полководець та водночас добрий господар. Д. Апостол брав участь у Кримських походах 1687 та 1689 років, у бойових операціях під час Азовських походів та Північної війни. Виконував обов'язки наказного гетьмана, командував козацькими полками у Ліфляндському поході 1701 р. та ін. походах.

Д. Апостол шанував гетьмана І. Мазепу, поділяв його політичну орієнтацію, хоча близькими друзями вони ніколи не були. За свідченням П. Орлика, він 1707 р. нібито сказав І. Мазепі: «Очі всіх на тебе уповають, і не дай Боже на тебе смерть – ми залишимося в такій неволі, що й кури нас загребуть».

24 жовтня 1708 р. на чолі свого полку Д. Апостол супроводжував І. Мазепу з Батурина до шведського короля. Проте незабаром, з невідомих причин, він повернувся «з повинною» до царя, за що був прощений. Пізніше брав участь у Полтавській битві, Прутському поході (1711). Виконував обов'язки наказного гетьмана козацького корпусу в Перському поході Петра I (1722). Після смерті І. Скоропадського Данило Апостол був одним із двох кандидатів на посаду гетьмана. Однак в «гарячий» період політичної боротьби старшини за збереження гетьманства він перебував у походах. Д. Апостол підписав «чолобитні» Миргородського полку проти Малоросійської колегії. Останнім заходом у цій акції було складання чолобитної від усього війська вже під час перебування П. Полуботка у Петербурзі (вересень 1723 р.). Наприкінці 1723 р. Д. Апостола разом з генеральними старшинами В. Жураківським та Я. Лизогубом заарештували,

відправили в Петербург і кинули до Петропавловської фортеці, де перебували П. Полуботок та інші старшини. Смерть царя врятувала Д. Апостола від заслання до Сибіру. Після звільнення з в'язниці він був затриманий у Петербурзі ще майже на три роки. Після Петербурга повернувся в Україну.

За завданням царя таємний радник Ф. Наумов поїхав до Глухова готувати нараду старшини й раду для формального обрання Д. Апостола на посаду гетьмана. 1 жовтня 1727 р. в Глухові 73-річного Д. Апостола обрали гетьманом.

«Рішительні пункти»

На початку 1728 р. новий гетьман зі старшиною поїхав до Москви на коронацію Петра II. Урочисті зустрічі з царем та вищими урядовцями давали старшині підстави сподіватися на те, що подані ними «договірні статті» будуть затверджені царем. Це було традицією – поновлювати договори при обранні нового гетьмана. Однак замість «договірних статей» 22 серпня 1728 р. Д. Апостол отримав так звані «Рішительні пункти». Цей документ складався з указів, що суттєво обмежували автономію України. Серед 20 пунктів значилося: обрання гетьмана за згодою царя, перетворення Генерального суду на колегіальну установу з шести осіб (трьох українців і трьох росіян), призначення генеральної старшини та полковників царським указом, підпорядкування гетьмана у військових справах генерал-фельдмаршалові князеві М. Голіцину, позбавлення гетьмана права вести приватну закордонну переписку.

Разом з обмеженням влади гетьмана втрачала своє значення й Генеральна військова канцелярія, оскільки вона перетворювалася з установи, що виконувала військові, адміністративні та судові функції, на технічну службу на чолі з писарем. Згідно з «Рішительними пунктами» утворювався Генеральний суд із трьох росіян і трьох українців, а також окрема фінансова адміністрація з двома підскарбіями (українцем і росіянином).

Генеральна і полкова старшина

Згідно з «Рішительними пунктами» козаки мали обирати по два-три кандидати на генеральну старшину, яку призначав цар. Однак 16 грудня 1728 р. Верховна таємна рада затвердила список генеральної старшини, поданий Колегією закордонних справ, у такому складі: обозний – Я. Лизогуб, судді – М. Забіла й А. Кандиба, писар – М. Турковський, осавули – І. Мануйлович і Ф. Лисенко, хорунжий – Я. Гречаний, бунчужний – І. Борозна.

Усупереч проханням Д. Апостола та старшини згідно з «Рішительними пунктами» цар призначив полковників. Чотири з десяти полковників до того ж не були українськими козаками (М. Милорадович, І. Пашков, Богданов, І. Хрущов). «Указні полковники» вносили анархію в життя Гетьманщини: ігнорували гетьмана, по-

рушували її правові норми. Тому гетьман наполягав на виборності інших членів полкової старшини, щоб з їхньою допомогою боротися із свавіллям полковників.

Реформа суду

Ще Павло Полуботок намагався навести лад у судах, аби в судовий процес не втручалася Малоросійська колегія. Д. Апостол видав спеціальну інструкцію про реорганізацію полкових, сотенних і сільських судів. За реформою розширювалася колегіальність суду, розмежовувалася компетенція міських і козацьких судів, упорядковувалася система подання апеляцій, підвищувалося значення норм писаного права. Д. Апостол боровся проти зловживань у судах.

Уже під час гетьманства Скоропадського на порядку денному постало питання про впорядкування різних норм права (Литовського статуту, маґдебурзького права, звичаєвого права) і переклад законів російською мовою з польської та латинської мов. Укладення зводу українського права, згідно з «Рішительними пунктами» стало важливою справою Д. Апостола. Він створив комісію на чолі з І. Борозною, яка працювала декілька років і завершила 1743 р. укладання зводу «Прав, за якими судиться малоросійський народ».

«Генеральне слідство про маєтності»

Ще з часів Б. Хмельницького існував порядок надання землі в тимчасове володіння людині, яка обіймала певну посаду. Це були так звані рангові землі – платня за службу. Проте старшина намагалася привласнити такі землі. Більше того, російські урядовці, котрі отримували землю «на ранг», переводили сюди своїх кріпаків, місцевих жителів намагалися також зробити кріпаками. Для старшини то був приклад, як забезпечити своє господарство дешевою робочою силою. Тому 1729 р. Д. Апостол наказав провести в усіх полках «слідство» про земельні справи, зібрати свідчення старожилів про заснування сіл і виявити юридичні підстави на володіння маєтністю. Після ретельної роботи, проведеної переписувачами 1731 р., було завершено складання книг з описом усієї землі в Гетьманщині. Незаконно привласнені рангові землі не вдалося повернути, а облік усіх маєтностей засвідчив зменшення кількості вільних посполитих, які стали залежними, проте ще не кріпаками.

Українська лінія укріплень

Якщо раніше запорожців відправляли копати канали й будувати укріплення далеко від рідної землі, то з 1731 р. головним тягарем для козаків і посполитих стало спорудження Української лінії укріплень від Дніпра до Дінця вздовж кордону між Запорожжям і Гетьманщиною. Керував будівництвом граф Мініх. Першого року царський уряд наказав направити на спорудження лінії 20 тисяч ко

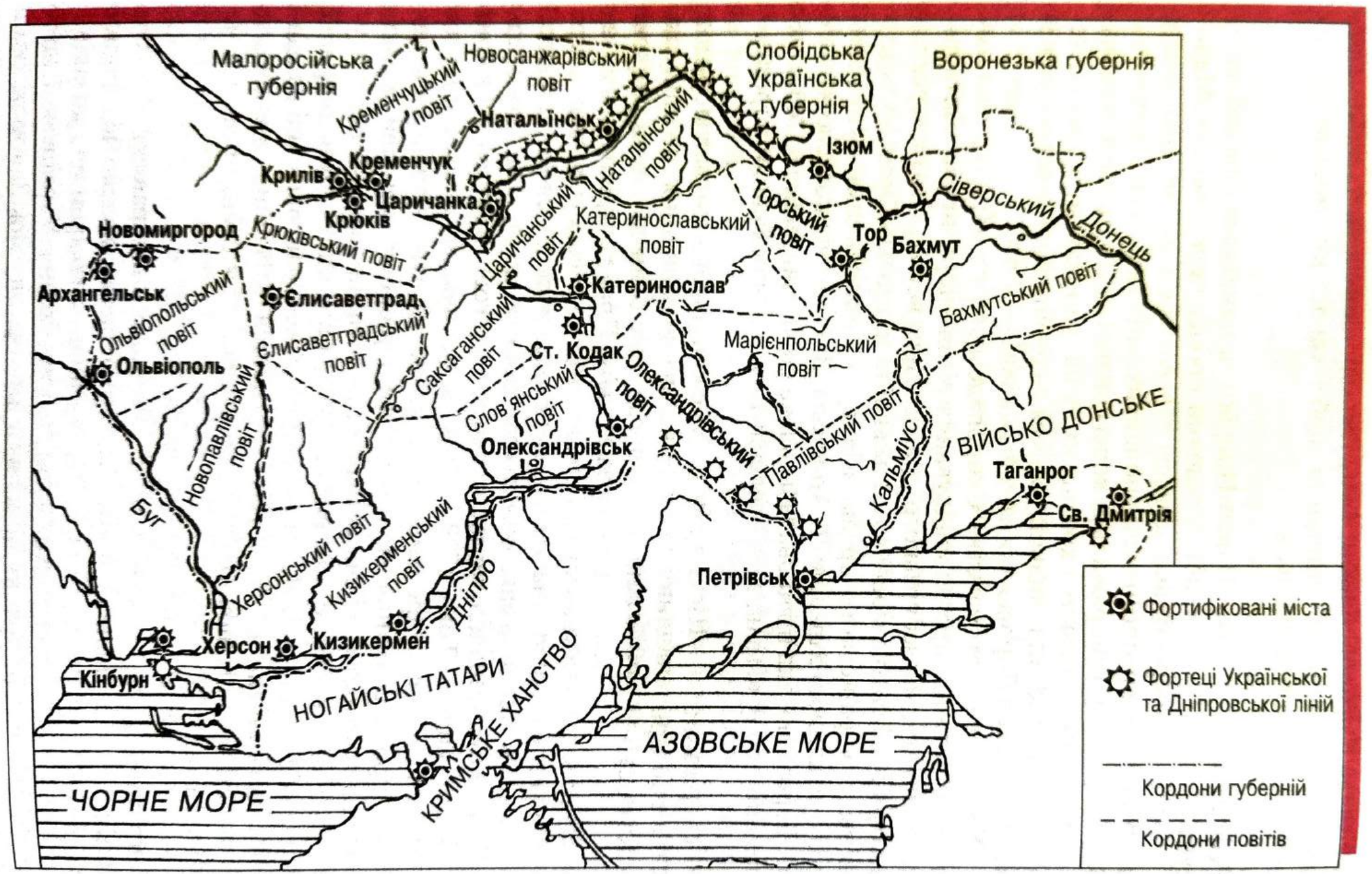

Прикордонні лінії укріплень Російської імперії у XVIII ст.

заків і 10 тисяч селян, наступного року – стільки ж, пізніше – щороку по 10 тисяч. Багато козаків і селян загинуло на цих важких і безглуздих роботах, оскільки лінія жодного разу не послужила справі захисту від татар. Вона так і залишилася недобудованою, її непотрібність стала очевидною за кілька років.

Соціальна політика Данила Апостола

Гетьман уживав заходів, щоб козаків не переводили в посполиті, не використовували на приватних роботах старшини та адміністрація і щоб не брали з них незаконних податків. Д. Апостол селянство розглядав як замкнуту верству, якій не дозволялося вписуватися в козаки (що було можливо за часів І. Мазепи). Однак він твердо обороняв право селянина переходити від одного господаря до іншого або змінити соціальний стан. При цьому селянин мав право передати свою землю іншій особі або ж продати її.

Д. Апостол захищав від наступу козацької старшини права міст, їхній економічний добробут. З цією метою він видавав так звані «оборонні» універсали.

Гетьман і старшина були стурбовані швидким зростанням маєтностей духовенства. Воно було для них небезпечним конкурентом-землевласником, оскільки мало різні пільги. Тому в «Рішительних пунктах» царський уряд погодився з пропозицією гетьмана заборонити монастирям і взагалі духовенству набувати землю (через купівлю, дарування тощо) в осіб недуховного стану. Водночас Д. Апостол своїми універсалами узаконював монастирське і церковне землеволодіння, набуте до 1728 р.

«Правління гетьманського уряду»

Коли стало зрозуміло, що Д. Апостол помирає, царський уряд наказав своєму резидентові при гетьманові генералу Наришкіну не допустити обрання нового гетьмана, а створити тимчасовий уряд. Новий уряд, який мав керувати всіма справами згідно з «Рішительними пунктами», називався Правління гетьманського уряду, або ж Міністерське правління. У його складі налічувалося троє росіян (князі О. Шаховський, А. Барятинський та полковник В. Гур'єв) і три українці (генеральний суддя М. Забіла, генеральний осавул Ф. Лисенко, генеральний підскарбій А. Маркович). Очолював Міністерське правління О. Шаховський. Від цариці Анни Іоанівни він дістав таємну інструкцію, у якій зазначалося: прагнути до зближення старшини з російським офіцерством, сприяти укладанню шлюбів між українцями та росіянами й водночас перешкоджати шлюбам жителів Гетьманщини з білорусами, поляками та українцями Правобережжя.

Міністерське правління відразу ж провело перепис усього населення з метою обкладення його податками й повинностями.

Російсько-турецька війна (1735–1739)

На початку 30-х років XVIII ст. стало зрозуміло, що війна Російської імперії з Туреччиною невідворотна. Саме тому будувалася Українська укріплена лінія і запорожцям було дозволено повернутися на свої колишні землі під владу російського царя, аби вони не були противниками в майбутній війні. Коли в 1735 р. розпочалася війна, 8 тисяч козаків із Гетьманщини й Запорожжя під командуванням генерала Леонтьєва вирушили в Крим. Проте утративши майже все військо із кіньми, Леонтьєв відступив.

Наступного року похід у Крим російської армії під командуванням фельдмаршала Мініха та 7 тисяч українських козаків на чолі з кошовим отаманом І. Малашевичем ставив за мету взяти Перекоп і Бахчисарай. Та чорноморська проблема Російської імперії так і не вирішилась, а закріплені за запорожцями землі, якими вони володіли, перебуваючи під протекторатом Туреччини, фактично перейшли до неї 1734 р. після повернення запорожців у підданство Російської імперії.

Через Гетьманщину, як прифронтову зону, проходили російські війська, яких місцеве населення забезпечувало продовольством, фуражем, підводами. Цей тягар був надзвичайно важким для народу.

Царський міністр Волинський писав у своєму листі до Бірона: «Аж до самого свого виїзду в Україну я навіть не уявляв собі, як сильно вона спустошена і яка маса народу загинула; не лишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хоча б стільки хліба, аби прогодувати самий край... Багато ланів не засіяно, бо нема кому працювати та й нема чим... У самому лише Ніжинському полку взято 14 тисяч волів, а що з інших полків забрано – про те не маю докладних відомостей».

Тисячі людей загинули в походах. Узимку російська армія розташовувалася на квартирах у міщан, селян і козаків, які повинні були її утримувати на свій кошт. Після такого спустошення потрібно було майже три десятки років, щоб відродити край.

«Слово і діло государеве»

Міністерське правління розпочало діяльність за правління цариці Анни Іоанівни та її фаворита німця Бірона. Відбувалося поголовне полювання на людей, на яких падала якась підозра. «Таємна канцелярія», створена ще 1699 р. Петром І, піддаючи людей жахливим тортурам, змушувала їх признаватися у нескоєних злочинах. Достатньо було будь-кому вигукнути «Слово і діло государеве» та вказати на когось, як його вже вважали державним злочинцем. Цей терор охопив усю Україну, від нього не мала захисту навіть козацька старшина й духовенство. Міністерське правління 1737 р. заарештувало весь Київський магістрат, забрало й відправило до Санкт-Петербурга магдебурзькі грамоти Києва.

Олексій Розумовський

Для створення придворного хору полковникові Вишневському було доручено вишукувати талановитих співаків.

1734 р. в селі Лемеші Козелецької сотні Київського полку, почувши у церкві гарний голос вродливого молодого чоловіка, Вишневський забрав його із собою в столицю. Це був син козака Олексій Розум. У церкві його побачила молода царівна Єлизавета. Вона була зачарована співом молодого козака, який швидко із Розума перетворився в Розумовського. А невдовзі він уже управляв маєтком Єлизавети і був її камер-юнкером, а ще пізніше – її чоловіком.

Цю романтичну історію можна було б не згадувати, якби вона не вплинула на подальшу долю України. 1740 р. цариця Анна померла, правителькою «була оголошена» її племінниця Анна Леопольдівна, а спадкоємцем – її син Іван Антонович Брауншвейзький, при якому регентом був призначений Бірон. Однак через рік внаслідок чергового двірцевого перевороту царський трон посіла дочка Петра I Єлизавета, яка виступала проти засилля іноземців при дворі. Єлизаветі допомагав здобути царський трон і Розумовський, з часом граф, генерал-поручик, обер-єгермейстер. Він був нагороджений орденом Андрія Первозванного і обдарований великими маєтностями в Росії і в Україні. Зробивши кар'єру, О. Розумовський, який мав природний такт, почуття справедливості, намагався не втручатися в будь-які державні справи, користувався загальною прихильністю. Люблячи свою Батьківщину, він зумів прищепити таку саму симпатію до України й цариці Єлизаветі.

Подорож Єлизавети в Україну

1744 р. Єлизавета поїхала в Україну. Теплий та шанобливий прийом цариці в українських містах спонукав її сказати в Києві: «Як я люблю народ цей благонравний і незлобливий».

Скориставшись перебуванням Єлизавети в Києві, українська старшина подала їй прохання дозволити обрати гетьмана. Цариця відразу ж пообіцяла відновити гетьманство за умови, щоб гетьманом був менший брат її чоловіка – Кирило.

1745 р. було поновлено Київську митрополію. Митрополитом став архієпископ Рафаїл Заборовський. А 1747 р. була проголошена царська грамота про обрання нового гетьмана.

ДОКУМЕНТИ

Промова Павла Полуботка, виголошена цареві (запис французького посла в Росії Жана-Бенуа Шерера, опублікована 1787 р.)

Ваша величносте, мушу сказати Вам, що я добре бачу, як Ви без будь-яких підстав, а лише через лихі намови добродія

Меншикова хочете погубити мою Батьківщину. Посилаючися на фальшиві принципи, Ви поставили себе над законами, бажаючи знищити привілеї, які Ваші попередники й Ви самі, Ваша величносте, урочисто підтвердили. Ви намагаєтеся накласти свавільні податки на народ, чию свободу Ви самі визнали. Ви не вагаєтеся використовувати на найтяжчих і найбільш принизливих роботах козаків, силуючи їх, ніби вони є Ваші раби, копати канал, який Ви наказали зробити у Вашій країні. А найприкріше для нас те, що Ви хочете позбавити нас найдорогоціннішого нашого права, а саме – вільно самим обирати наших гетьманів та проводирів. І замість того, щоб лишити суддям нашого народу можливість чинити правосуддя над їхніми співвітчизниками, Ви ставите над нами суддями піддаених Великоросії, які не знають або не бажають знати наші права та привілеї, безперестанку порушують їх при будь-якій можливості, пригнічуючи нас. Невже, відмовляючи нам у правосудді, Ваша величність зможе засвідчити Богові вдячність за всі успіхи, які він дарував? Вас засліплює лише блиск величі та могутності, якими Ви тішитеся з Його ласки, а про Його Суд і гадки не маєте. Хай же мені буде дозволено, Ваша величносте, заявити востаннє, що Ви не матимете ніякого зиску від загибелі всього нашого народу і що незмірно менша слава для Вас буде керувати за допомогою сили та покарань підлими рабами, аніж бути проводирем і батьком усього народу, що, вдячний за Вашу доброту, буде завжди готовий до самопожертви й до того, щоб пролити свою кров за Ваші інтереси і для Вашої слави. Я знаю, що на мене чекають кайдани і що мене, за російським звичаєм, кинуть у жахливу темницю, щоб я там помер з голоду. Але мене це не турбує, бо я говорю від імені моєї Батьківщини. І хай краще я помру найлютішою смертю, аніж побачу страшне видовище повної загибелі мого народу. Подумайте над цим, самодержцю, і будьте певні, що коли-небудь Ви дасте звіт Панові над усіма царями про всі несправедливості, що їх чинили над народом, який Ви взяли під свій захист».

Ж.-Б. Шерер: Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. – К., 1994. – С. 283 – 284.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. У чому полягає зміст царського указу 1715 р. стосовно України? 2. Чому старшина, відстоюючи автономію, не могла спиратися на підтримку народу? 3. Чому царський уряд прагнув ліквідувати гетьманство? 4. Чим «Рішительні пункти» відрізнялися від договірних статей? 5. Проаналізуйте уривок промови П. Полуботка та спробуйте визначити, наскільки вона відбиває реальне становище тогочасної України.

32

ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНЩИНИ

Кирило Розумовський (1750–1764)

Кирило Розум (Розумовський) народився 1728 р. в с. Лемешах поблизу Козельця (нині – Чернігівська обл.) у родині простого козака. Завдяки братові 1743 р. Кирила відправили в супроводі академіка графа Г. Теплова в Німеччину й Францію для здобуття освіти. Через два роки він повернувся в Росію, а незабаром 18-річний юнак, здібний від природи й освічений, був призначений президентом Імператорської академії наук, яку очолював майже два десятиліття.

Весною 1747 р. Єлизавета видала указ про дозвіл козацькій старшині «обрати» гетьмана й призначила на цю посаду Кирила Розумовського. Проте минуло майже три роки, доки в Глухові відбулася пишна церемонія обрання гетьмана з дотриманням усіх старовинних традицій.

На запитання графа Гендрикова, посланого царицею в Глухів, кого козаки бажають обрати гетьманом, всі підготовлені раніше козаки вигукували: «Кирила Розумовського! Нехай Розумовський гетьманує!» На тому одноголосно й ухвалили постанову ради, бо Правління гетьманського уряду вже викликало у всіх ненависть.

За звичаєм у столицю направили делегацію. Єлизавета прилюдно вітала послів і затвердила нового гетьмана. А влітку 1751 р. новий гетьман прибув в Україну: «29 червня то-

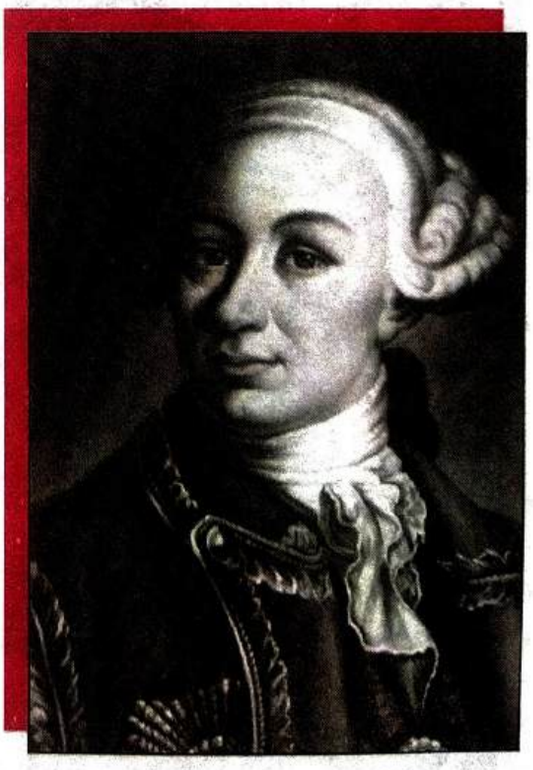

Гетьман Кирило Розумовський

го року урочисто в'їхав він у місто Глухів, де зустріли його з відповідними почестями духовного і світського значення чини, котрі завчасно зібралися тут, і всі малоросійські полки, котрим у 1-й день липня публічно прочитана височайша грамота, з салютом і трикратним залпом від війська, що було на параді, і від головної артилерії з гармат. Між тим були піднесені та вручені гетьману клейноди військові й національні з належними обрядами й церемоніями, а закінчились урочистості парадною процесією до соборної церкви і співанням у ній літургії і молебню».

Реформи Кирила Розумовського

Новий гетьман отримав у маєтність Гадяч, який ще від гетьманування Б. Хмельницького був рангових володінням гетьманів. Кирило Розумовський обрав своєю столицею зруйноване 1708 р. м. Батурин. Невдовзі він збудував там розкішний палац, а другий палац звів у Глухові.

К. Розумовський, вихований в царському оточенні, вів життя, подібне до столичного, влаштовував бали, бенкети, театральні вистави, надовго виїжджав до Санкт-Петербурга. Тоді всіма справами керувала козацька старшина, а гетьманською канцелярією – приставлений до нього наглядач академік Г. Теплов.

Незважаючи на легкий шлях К. Розумовського до гетьманської булави, він усе ж таки виявився гідним її. В Україні ще збереглися патріотичні настрої української старшини, котра в жорстоких умо-

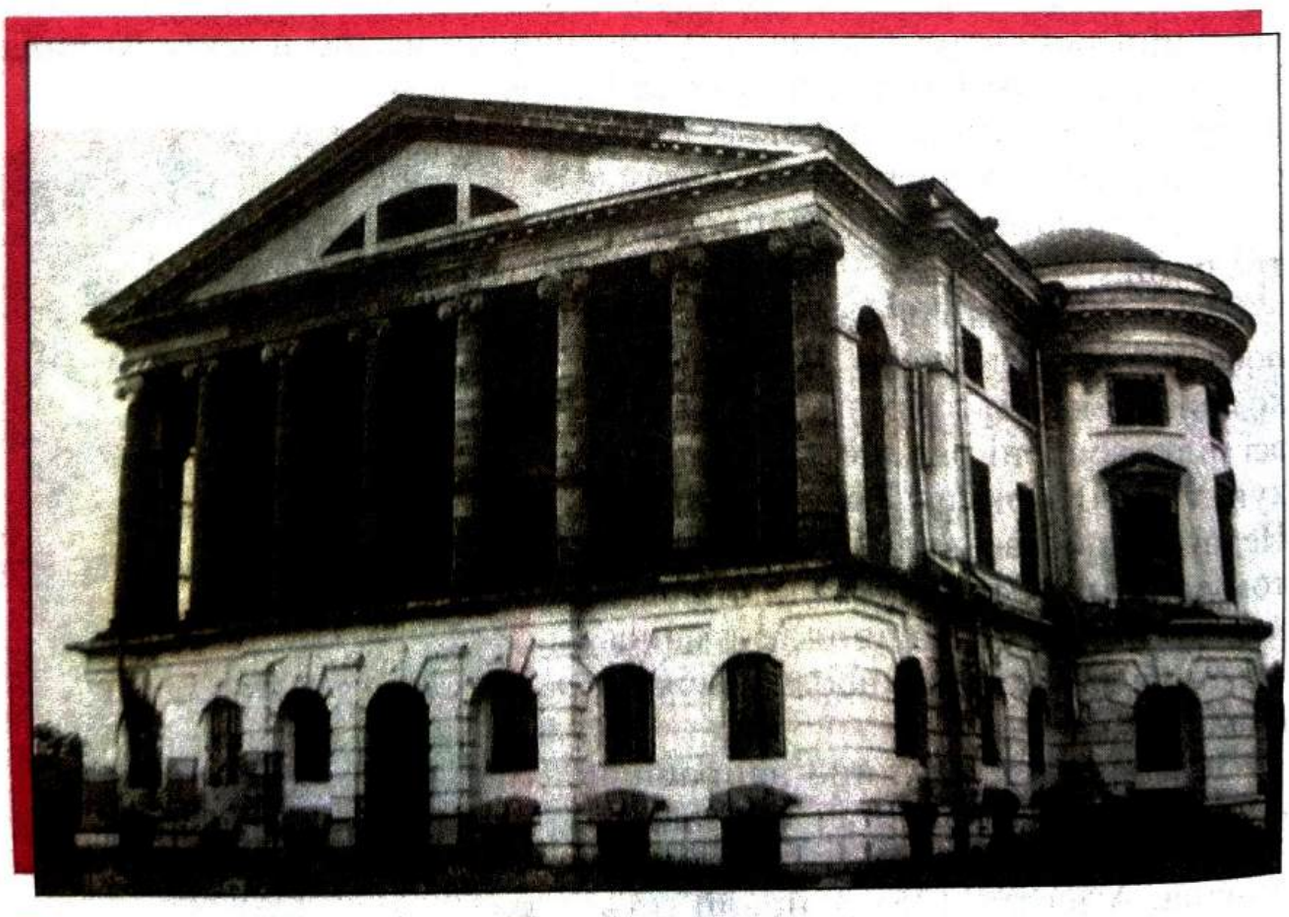

Палац Кирила Розумовського в Батурині. 1799–1803 рр.

вах біронівщини мріяла про кращу долю для своєї землі, про її колишні права й автономію. К. Розумовський, ставши гетьманом, домагався від уряду повернення Україні її прав. Унаслідок його постійних і настійних прохань Україна була виведена з відомства Сенату й передана Колегії іноземних справ, як було раніше. Під управління гетьмана передали Запорозьку Січ, яка від 1686 р. підпорядковувалася безпосередньо царському урядові, а також Київ, який до того був у відомстві російських воєвод.

Проте гетьманові не вдалося домогтися відновлення права відносин з іноземними державами, уникнути участі у війнах Російської імперії, які були чужі інтересам України. В Семилітній війні Росії з Пруссією 1757 р. 1 тисяча «компанійців» з України брала участь у боях під Егерсдорфом. А 1760 р. на війну відправили ще 2 тисячі козаків.

Одним із важливих на той час питань була реформа судочинства. Справа впорядкування норм права, розпочата ще Д. Апостолом, дістала новий поштовх. Оскільки «Права, за якими судиться малоросійський народ», складені комісією І. Борозни 1743 р. і переслані в Сенат, не були затверджені, то скликали нову правову комісію. 1750 р. видатний правник, бунчуковий товариш Федір Чуйкевич написав працю «Суд і розправа в правах малоросійських», у якій обґрунтував необхідність створення в Україні станових шляхетських судів на основі литовського права.

1760 р. на Гетьманщині було проведено судову реформу. До складу Генерального суду, крім двох генеральних суддів, вводилися виборні особи із старшини від кожного полку. Отже, козацька старшина, яка вже називалася «шляхтою», повністю тримала у своїх руках вищу судову установу. Кожен полк поділявся на два судових повіти, у яких створювалися по три шляхетських суди – земський, гродський і підкоморський. Тобто суди повернулися до тієї системи, яка діяла ще до Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Це свідчило про те, що козацька старшина остаточно закріпила за собою привілейоване становище – шляхетство.

Українська шляхта намагалася закріпити за собою землі, якими вона володіла, і набути нові маєтності, обмежити селянські переходи. А від цього залишався один крок до законодавчого оформлення кріпацтва.

Великого значення набула старшинська рада, яка за сприятли-вої політичної ситуації могла розвинутися в парламент. На одній з таких рад, або з'їздів, було поширено рукописний текст промови «Про поліпшення стану Малоросії», яка дуже точно виражала шляхетські настрої того часу. У своїй промові автор скаржився на занепад козацького духу в Україні, висловлював жаль за давніми роками, коли скликалися генеральні ради. Його ідеалом був конституційно-парламентський устрій в автономії (на зразок Польщі), де політичні права належали б шляхетству. На перешкоді зміцненню становища шлях-

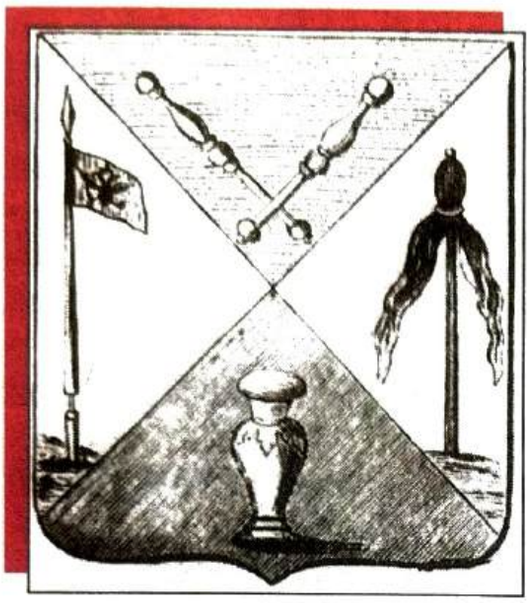

Герб м. Глухова

ти були посполиті, котрі переселялися в польські володіння на Правобережну Україну, а від того, мовляв, занепадало хліборобство, збільшувалося безладдя, зубожіли власники земель, які втрачали робочу силу. Він наполягав на забороні селянських переходів.

Гетьман К. Розумовський видав декілька універсалів, що обмежували права переходу селян. Крім того, він провів реформу у війську й запровадив муштру за іноземним зразком, однакове озброєння та уніформу – синій мундир з червоним коміром, білі штани, шапки різного кольору для кожного полку, удосконалив артилерію. Обов'язковим набором зброї були рушниця, шабля й спис. К. Розумовський провів також реформу освіти. В усіх полках почали діяти школи для обов'язкового навчання козацьких дітей, де, крім загальних знань, запроваджувалася військова підготовка.

Гетьман намагався перетворити місто Глухів на значний культурний центр України. Тут був палац з англійським парком, французький пансіон для дітей старшини, у місті проводилися концерти італійської опери. Він збирався відкрити університет у Батурині, куди прагнув перенести столицю. Проте він не встиг закінчити цю справу.

Останній з'їзд старшини

Наприкінці 1761 р. в Санкт-Петербурзі померла покровителька гетьмана цариця Єлизавета Петрівна, і на престол став її племінник голштинець Петро III. Він був прихильником Пруссії, тому відразу припинив з нею війну. Проте почав готуватися до війни з Данією. До «голштинського корпусу», що мав іти на війну з Данією, записалися тисячі молодих українських козаків, які вирушили в царську столицю. Та незабаром «голштинці» повернулися додому, бо влітку 1762 р. стався черговий двірцевий заколот.

Убивши свого чоловіка Петра III, трон захопила німецька княжна Софія-Фредеріка-Августа Ангальт-Цербстська, яка взяла собі ім'я Катерини II. Їй допомагали граф Панін, князі Барятинський, Рєпнін, офіцер Потьомкін, брати Орлови та ін. Серед них не останню роль відіграв і гетьман Кирило Розумовський.

1763 р. гетьман повернувся в Україну, де вже знали про його участь у допомозі Катерині II посісти царський престол. Це обнадіювало старшину, яка прагнула повернути свої права й вольності в повному обсязі, не виходячи з-під протекторату Росії. Гетьман скликав у Глухові генеральний з'їзд козацької старшини, головною метою якого було затвердити проведену судову рефор-

му. Однак несподівано на з'їзді розгорілася дискусія про занепад «прав і вольностей». Насамкінець, делегати ухвалили надіслати цариці петицію з рішучим закликом – повернути втрачені Україною вольності та створити парламент на зразок сейму. Вони мотивували це тим, що їхня країна є окремим політико-економічним організмом з особливим устроєм і правом, пов'язаним з Росією хіба що тільки царем. Від часів І. Мазепи це була найсміливіша вимога старшини.

Старшина намагалася зміцнити авторитет гетьмана, виступивши з проектом зробити гетьманство спадковим у роду Розумовських, хоча дехто вважав це порушенням козацьких прав. Обидва проекти зводилися до одного – повна автономія України.

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ МЫ
ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ,
ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА
ВСЕРОССІЙСКАЯ.
и прочая, и прочая, и прочая
Объявляемъ НАШЕМУ вѣрноподданному Малороссійскому народу.

Указ Катерини ІІ про скасування гетьманства

Однак Катерина ІІ, будучи прихильницею політики крайнього централізму, задумала взагалі знищити автономію України. Про це свідчить її інструкція (1764) генерал-прокуророві князю В'яземському: «Мала Росія, Ліфляндія й Фінляндія – суть провінції. Ці провінції належить найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли й перестали б позирати, як вовки в ліс. До того приступ дуже легкий, якщо розумні люди обрані будуть начальниками в тих провінціях, коли ж в Малоросії гетьмана не буде, то треба старатися, щоб навік й ім'я гетьмана щезло, не те що персона якась була б обрана на те достоїнство».

К. Розумовський був викликаний у Санкт-Петербург. Катерина ІІ змусила його написати рапорт про відставку. 10 листопада 1764 р. вийшов указ про те, що гетьманський уряд скасовано. Останній гетьман України, президент Імператорської академії наук, генерал-фельдмаршал, граф К.Г. Розумовський 30 років після цього жив у Санкт-Петербурзі, за кордоном, у своєму маєтку Петровсько-Розумовському біля Москви. І тільки 1794 р. повернувся до Батурина, де помер 1803 р.

Таємна інструкція Катерини ІІ

Для управління Україною було впроваджено Малоросійську колегію на чолі з президентом і генерал-губернатором Петром Рум'янцевим. У складі другої Малоросійської колегії були чотири українці і чотири росіяни. П. Рум'янцев отримав дві інструкції – загальну й таємну. В загальній йому наказувалося пильнувати, щоб

не було незгоди між українцями й росіянами, сприяти дружнім взаєминам між ними.

У таємній інструкції зазначалося, що Україна є багатим і родючим краєм, але внаслідок її автономії державна казна Російської держави не мала ніяких прибутків. Тому необхідно провести перепис населення й ревізію маєтностей, заборонити перехід селян від одного власника до іншого, а потім поступово ліквідувати всі відмінності в устрої Гетьманщини, привівши їх у відповідність до загальнодержавних порядків. Крім того, особливо наголошувалося на тому, що уряд оборонятиме простих людей від місцевої адміністрації й землевласників. Цариця наказувала стежити й за старшиною, щоб не допустити створення опозиції.

Початок перетворень

Петра Олександровича Рум'янцева вважали позашлюбним сином Петра І. А офіційним його батьком був комендант однієї з українських фортець. Тому П. Рум'янцев добре знав Україну, мав також зв'язки із старшиною, володів маєтками. Це був видатний воєначальник, людина освічена, здатна до адміністративної діяльності.

П. Рум'янцев прибув до Глухова на початку 1765 р. Першим його заходом було проведення ревізії: людей, худоби, землі, будівель, підприємств. Ця ревізія була настільки всеохоплюючою, що дістала назву «Генерального опису Малоросії». Вона проводилася у 1765–1769 рр. Внаслідок тривалої роботи було складено майже тисячу томів перепису й зібрано значну кількість копій юридичних актів на володіння. Майже всі ці величезні фоліанти збереглися і є цінним історичним джерелом. Це один із найдавніших описів, які будь-коли складалися в Європі.

Одним із перших заходів Малоросійської колегії була заміна натуральних повинностей на утримання розміщених на Гетьманщині шести карабінерних і двох піхотних полків грошовим податком (по 1 карбованцю 2 копійки від господарства). Податок повинні були сплачувати козаки-підпомічники, міщани, вільні селяни, монастирські й панські піддані. Це давало прибуток у державну казну загальною сумою 120 тисяч карбованців щороку.

П. Рум'янцев уживав заходів щодо поліпшення роботи адміністрації, завів на Гетьманщині регулярну пошту, видавав розпорядження про обмеження прав селян змінювати місця проживання.

Законодавча комісія 1767 року

Катерина II прагнула утвердити в Європі імідж Росії як «освіченої монархії», яка піклується про благоденство, свободу й щастя своїх підданих. З цією метою було оголошено про скликання комісії для укладення нових законів.

У січні 1767 р. П. Рум'янцев надіслав із Санкт-Петербурга в Україну 500 примірників маніфесту про вибори депутатів у комісію й

на доповнення інструкцію: кого слід обирати, які «всенародні потреби» включати в накази депутатам. Право обирати своїх депутатів у комісію дістали 14 міст (Новгород-Сіверський, Стародуб, Чернігів, Ніжин, Глухів, Гадяч, Сорочинці, Полтава, Козелець, Остер, Переяслав, Лубни, Прилуки, Погар), а також Запорозька Січ. Депутатів могли обирати всі вільні стани населення: шляхта, духовенство, козаки, міщани. Збори проводилися окремо кожним станом, і накази, в яких були висловлені бажання виборців, дуже добре засвідчили розбіжності інтересів окремих станів та їхні суперечності. Проте в усіх наказах було побажання повернутися до старих порядків. На деяких зборах шляхти в накази депутатів включали прохання обрати гетьмана. Такі прохання, зокрема, надійшли від ніжинського й батуринського шляхетства, які очолював підкоморський суддя Григорій Долинський. П. Рум'янцев скасував постанову зборів про обрання Г. Долинського депутатом, а на виборців наклав штраф у розмірі 550 крб. Усіх посадових осіб було усунуто від посад і заборонено в майбутньому обиратись до будь-яких урядових структур, усіх їх було заарештовано й жорстоко покарано. Г. Долинського засудили на довічне ув'язнення.

Згодом російський уряд скасував вирок і оголосив амністію. Однак заява-протест засуджених (автором якої був Г. Долинський) поширилася по всій Україні. Вона дійшла до нашого часу в різних рукописних збірниках кінця XVIII ст. До речі, у 70–80-і роки XVIII ст. Г. Долинський обіймав значні посади, отримував звання й нагороди. 1783 р. він володів 825 підданими у Новгород-Сіверській губернії. Проте його бунтарський характер давався взнаки й пізніше. Коли під час подорожі Катерини II в Україну (1786–1787) новгород-сіверське дворянство урочисто зустрічало царицю, Г. Долинський відмовився взяти участь у цьому. Він помер у 1809 р.

Того ж року в столиці зібралася Законодавча комісія. Виразником прагнень українських станів повернути старі права й вольності став депутат комісії від лубенської шляхти Григорій Полетика. У своїх виступах його підтримав також депутат від Кременчука Павло Денисенко та ін.

Комісія проіснувала недовго, зробивши лише одне – проголосити Катерину II «матір'ю отечества» й узаконити її права на узурпований нею царський престол. На засіданнях комісія критикувала кріпацтво та інші непорядки в державі. Взагалі ж виявилася велика розбіжність думок, розгорнулися бурхливі дискусії. Усе це було вже непотрібне цариці, і, нібито, через війну з Туреччиною, комісія припинила роботу.

Ліквідація устрою Гетьманщини

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. на певний час припинила активні державні перетворення в Україні. П. Рум'янцев був призначений головнокомандувачем російської армії. Внаслідок війни

розширилися кордони Російської держави на півдні. 1775 р. першою жертвою цієї експансії стала Запорозька Січ, а потім настав час і для Лівобережної України.

Згодом П. Рум'янцев продовжив свої реформи. 1781 р. Гетьманщину було поділено на три намісництва – Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське. Усі разом вони становили Малоросійське генерал-губернаторство на чолі з П. Рум'янцевим.

Кілька років тривали адміністративні й судові перетворення. 1783 р. полково-сотенний адміністративний устрій було скасовано і замість полків у цивільному управлінні ввели повіти, а у військовому створили 10 карабінерних полків із шестирічною службою. Ліквідували й шляхетські суди – гродські, земські й підкоморські. На землях колишньої Гетьманщини ввели загальноросійські адміністративні й судові установи.

Старшини відповідно до своїх рангів отримали офіцерські звання, деякі пішли у відставку. Рядові козаки перетворилися на державних селян. Козацькі військові прапори, полкові печатки й грамоти з наказу Катерини II були відправлені до Санкт-Петербурга.

А завершився процес абсолютного входження України в загальнодержавну структуру важливими соціальними змінами. Ще 1775 р. шляхта кількох українських полків звернулася до цариці з проханням урівняти шляхту в правах з російським дворянством і заборонити селянам змінювати місце проживання. 3 травня 1783 р. Катерина II видала наказ, у якому прикріпила всіх селян колишньої Гетьманщини до місць, де вони проживали на час останньої ревізії, і заборонила їхні переходи. Отже, вільні селяни стали кріпаками.

1785 р. була видана монарша «Грамота про вільність дворянства», за якою українська шляхта зрівнювалась у правах із російським дворянством.

ДОКУМЕНТИ

Доказательства хама Данилея Кукси потомствені (сатиричний твір невідомого автора кінця XVIII ст. про прагнення частини козаків і заможних селян одержати дворянство)

Да вже ж наші дворяни герби посилають,
А що я був дворянин, то те і не знають!
Я надумався й собі пісеньку співати
І дворянство по свойому гербу доказати.
Он у мене герб який – в дерев'янім цвіті,
Що ні в кого не було в Остерському повіті:
Лопата, написана держалном угору
(Побачивши, скаже всяк, що воно без спору),
Усередині граблі, вила і сокира,
Якими, було, роблю, хоть якая сквира;

Так же ціпом молотив, скажу правду-матку,
Що аж скинеш було шапку;
Взявши косу на плечі, ходив в косовицю,
А щоб не голодний був, брав і молодицю;
Як же вітер – то біжу до млина із поля,
Бо й худоба там моя, – от мені неволя!
Далі ж трохи як розживсь, то й годі робити,
А надумавсь оддати в школу свої діти.
Як вивчились, в суд упхав – учиться писати
Да вже того і гляди – гостинці давати,
Щоб вони так, як люди, євстрати получили,
Бо мене розумнії на те пани вчили,
Хоч, було, і їм даси борошна потроху,
А інколи, як уродить, то й чвертку гороху.
Як винницю поставив – став гнати горілку
І за купця у Остер оддав свою дівку.
З казенного мужика я зробився паном
І дворянство доказав, хоть уже й не даром.
А далі сини мої стали всі євстрати;
За старшого взяв дочку з майорської хати.
За що ж мене негувать, за що волочити,
Коли стали панами уже й мої діти?..

Українська література XVIII ст. – К., 1983. – С. 211 – 212.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому правління К. Розумовського називають періодом відродження української автономії? 2. У чому полягає суть політики крайнього централізму? 3. З якою метою було проведено Генеральний опис України? 4. Чому вибори до Законодавчої комісії сприяли піднесенню суспільно-політичного руху в Україні? 5. Прокоментуйте сатиричний твір XVIII ст.

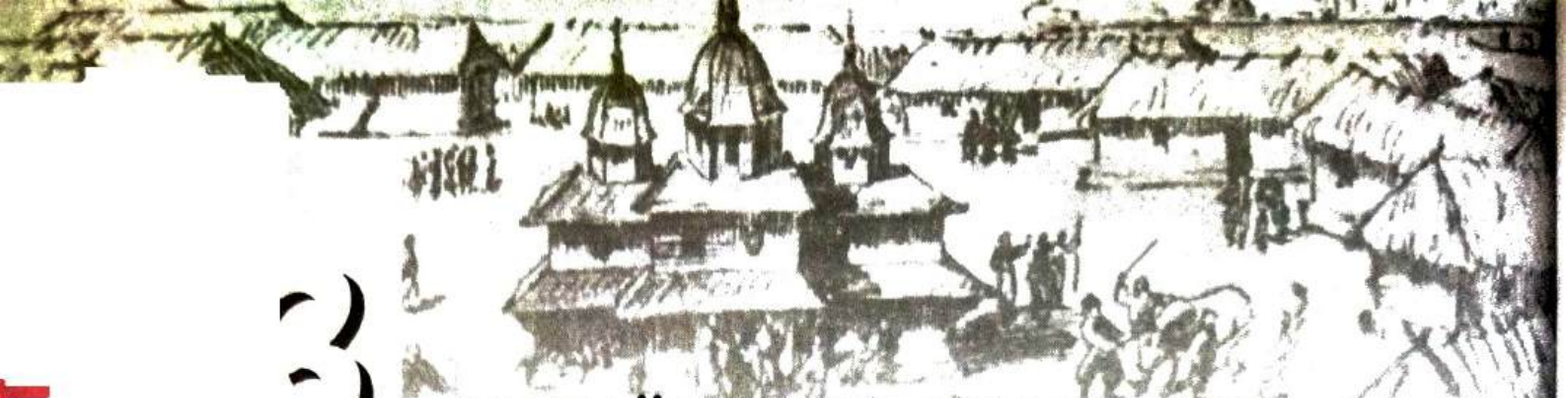

3 УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТОЛІТТЯ

Характерні риси української культури

На розвиток української культури другої половини XVII–XVIII ст. вплинула Національно-визвольна війна (1648–1657) та її суспільно-політичні й соціально-економічні наслідки. Ліквідація на значній частині українських земель магнатсько-шляхетського феодального гніту й кріпацтва стала важливим чинником розвитку творчих сил українського народу. Звільнення від національно-релігійного гніту та консолідація народу під час війни сприяли піднесенню національної самосвідомості українців. Героїка визвольної боротьби стала лейтмотивом різних жанрів літератури та мистецтва.

Особливістю культурних процесів в Україні другої половини XVII–XVIII ст. було те, що на Гетьманщині, з одного боку, і на Правобережжі та Західній Україні – з іншого вони відбувалися в різних умовах, однак не була порушена єдність національної культури. Водночас культура обох частин України не могла не зазнавати впливу культур тих держав, у складі яких вони перебували. Разом із тим українська культура певною мірою впливала на культури цих держав. Як і в попередні роки, важлива роль у розвитку освіти, книгодрукування, літератури належала вищому духовенству, хоча у XVIII ст. воно вже втратило провідну роль, а питома вага світської культури поступово збільшувалася. Визначне місце в культурному процесі належало Києво-Могилянській академії, а на західноукраїнських землях – Львівському університетові.

Відбулася зміна станової приналежності її представників. Здебільшого, це були вихідці з козацької старшини, козаків і міщан. Цей час – доба розквіту української культури, яка дала світові філософа Г. Сковороду, визначних політичних і культурних діячів Ф. Прокоповича, С. Яворського, Є. Славинецького та ін.

В умовах наступу царизму на автономію України й перетворення її на провінцію імперії законодавчо обмежувалося використання

української мови в школах і державних установах. Помітним чинником, що негативно впливав на розвиток української культури, був відплив кращих представників української культури – випускників Києво-Могилянської академії та західноєвропейських університетів – до Москви й Петербурга. Тут вони виступали вже як діячі Російської держави.

Освіта і книгодрукування У середині XVII ст. в Україні був досить високим загальний рівень письменності, про що свідчив і сирійський мандрівник П. Алепський. Сприятливий ґрунт для цього, незважаючи на національно-релігійний гніт, був створений у попередній період піднесення культури України кінця XVI – першої половини XVII ст. Це, зокрема, знайшло відображення в діяльності братств щодо розвитку шкільної освіти, книгодрукування, літератури. На правобережних і західноукраїнських землях основну роль у розвитку початкової освіти відігравали братські школи, у яких діти не тільки навчалися грамоти, а й вивчали арифметику, астрономію, музику, філософію, грецьку, латинську й польську мови. Братські школи, єзуїтські колегіуми та відкритий 1661 р. Львівський університет давали змогу молоді долучитися до передових надбань західноєвропейської культури.

На українських землях, що входили до складу Російської імперії, братських шкіл не було. Діти старшини, духовенства, міщан, козаків і навіть заможних селян навчалися в школах, що діяли при церквах і монастирях, де їх вчили читати, писати, рахувати, співати. Учителями в них були переважно дяки (дидаскали або бакаляри), а також мандрівні дяки й студенти Києво-Могилянської академії, які працювали домашніми вчителями.

Саме тоді на Гетьманщині виникла й набула поширення форма навчання й здобуття професійних знань при канцеляріях місцевих адміністративних установ. Сини старшини й заможних міщан у канцеляріях виконували різні доручення й водночас навчалися ведення канцелярських справ, складання ділових паперів. В архівах збереглися навіть своєрідні рукописні посібники для таких учнів. В Україні характерною була професійна підготовка підлітків через систему учнівства в ремісничих цехах. Таку підготовку здобували й козацькі діти при січовій школі на Запорожжі. Вона готувала канцеляристів, кобзарів, сурмачів, скрипалів, цимбалістів.

Наприкінці XVIII ст. у зв'язку із загальнодержавною реформою 1786 р. й створенням головних і малих народних училищ шкільна освіта організаційно змінилася. Чотирирічні головні народні училища для дворянських дітей відкрилися в Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Харкові, Катеринославі. У повітових містах були створені дворічні малі училища, які давали знання з історії та мов. Учителями в них працювали вихованці Києво-Могилянської

академії й Петербурзької головної учительської семінарії. Внаслідок переходу західноукраїнських земель під владу Австрійської монархії наприкінці XVIII ст. шкільна освіта зазнала тут певних змін.

Навчальними посібниками для шкіл (незалежно від регіону) були букварі, видані в друкарнях Львівського братства, Києво-Печерської лаври, Чернігова й Новгорода-Сіверського (за зразком «Букваря» І. Федорова львівського й острозького видань). Оскільки друкованих примірників «Букваря» було недостатньо, поширювалися його рукописні відповідники. Для навчання письму використовували «Граматику» Мелетія Смотрицького, а також молитовники, псалтирі, часослови.

Середню освіту в Україні здобували в колегіумах. У другій половині XVII ст. центром освіти й науки, осередком суспільно-культурного життя в Україні був Києво-Могилянський колегіум, заснований 1632 р. У ньому працювали кращі наукові й педагогічні сили: І. Гізель, І. Галятовський, Л. Баранович, А. Радивиловський, Ф. Софонович, А. Сатановський, В. Ясинський, С. Полоцький, Є. Славинецький. За зразком київського у XVIII ст. були створені також колегіуми в Чернігові, Харкові й Переяславі. У них готували служителів православної церкви, чиновників державних установ, учителів початкових шкіл. Особливістю Переяславського колегіуму, відкритого 1737 р., була цілеспрямована підготовка духовенства для православних парафій Правобережжя. У цьому колегіумі 1751 р. викладав поетику Г. Сковорода.

У колегіумах вивчали старослов'янську, українську, польську, німецьку, французьку мови, піїтику, риторику, філософію, богослов'я, математику, фізику, медицину, історію, географію, астрономію, музику.

Києво-Могилянський колегіум за організаційною структурою відповідав вищим навчальним закладам Західної Європи. 1694 р. після тривалих клопотань колегіум одержав царську грамоту на самоврядування. За грамотою Петра I від 1701 р. він був перетворений на академію як вищий навчальний заклад. 1687 р. випускник цього колегіуму білорус Симеон Полоцький заснував у Москві Слов'яно-греко-латинське училище (Елліно-грецьку академію), де пізніше навчався Михайло Ломоносов. Києво-Могилянська академія до відкриття Московського університету була єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи. Вона готувала кадри викладачів, учених, письменників, політичних діячів для всієї України, Росії, Білорусії й балканських народів.

В академію (як і раніше в колегіум) приймали дітей усіх станів, хоча переважно там навчалися діти старшини, духовенства, заможних козаків і міщан, і лише зрідка – селян. 8 класів академії передбачали навчання студентів протягом 12 років. Як і в європейських навчальних закладах, викладання філософії, піїтики, риторики,

І. Щирський. Київська академія

богослов'я велося латинською мовою, знання якої вважалося показником освіченості. Різноманітні методи вивчення латини давали як добрі знання власне мови, так і змогу оволодівати надбанням світових досягнень науки й культури (наукові праці в Західній Європі до XIX ст. писалися виключно латиною). Це створювало сприятливий ґрунт для навчання студентів та випускників академії в європейських університетах. На початку XVIII ст. в академії викладання проводилося також і літературною українською мовою. Незважаючи на заборону царським указом 1720 р. друку й діловодства українською мовою, викладачі академії вдосконалювали українську мову, про що свідчить літературна спадщина М. Довгалевського, Г. Кониського, М. Козачинського, Г. Сковороди, І. Некрашевича. Розвинута ними літературна українська мова в усій своїй красі й милозвучності зазвучала пізніше у творах І. Котляревського і Т. Шевченка.

Викладачі академії створювали й вдосконалювали курси лекцій, готували підручники, використовуючи досягнення світової науки й культури. Так, «Синопсис» (1674), написаний вихованцем і викла-

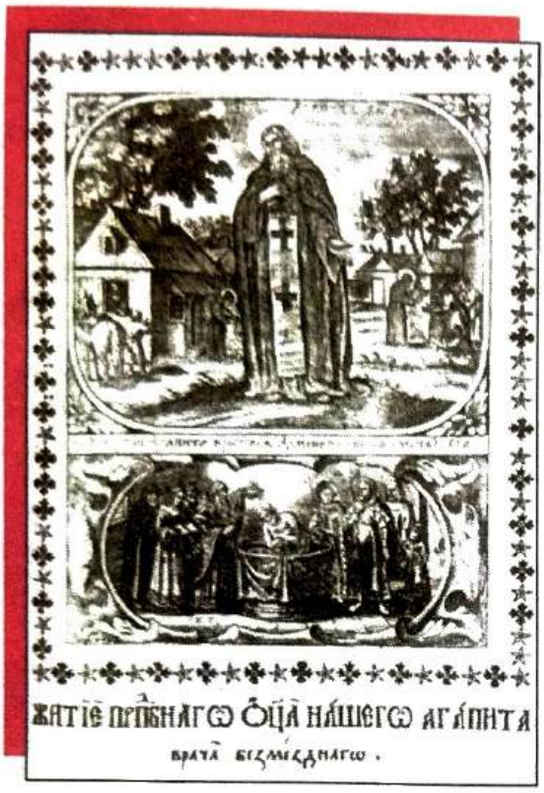

Ілюстрація до «Патерика Печерського». 1702 р.

дачем колегіуму Інокентієм Гізелем, використовувався як перший спеціальний підручник з історії в Україні, Білорусії та Росії.

Поетичні героїко-патріотичні твори, народжені в академії, набували популярності серед народу, ставали народними піснями й думами. Завдяки студентам (спудеям) вони поширювались у театральних жанрах (вертеп, інтермедія), завойовуючи симпатії народу, бо були пов'язані з навколишнім життям і ґрунтувались на використанні народних пісень, звичаїв, побуту. Отже, Києво-Могилянська академія була досить демократичним навчальним закладом.

З розвитком освіти тісно пов'язане книгодрукування. У другій половині XVII ст. в Україні налічувалося

Будинок Державного музею книги і книгодрукування (колишня Лаврська друкарня)

13 друкарень, найбільша з них була в Києво-Печерській лаврі. Видання друкарень відзначались досконалим мистецьким виконанням. Якщо на початку книгодрукування переважали літургійні книги, то у XVIII ст., незважаючи на заборону Синоду, частіше друкувалася світська література. Із впровадженням під час петровських державних реформ цивільного шрифту значна увага приділялася друкуванню офіційних паперів. Відбулося різке розмежування світської та церковної літератури, що загалом сприяло розвиткові української мови й літератури.

Наука Києво-Могилянська академія також була центром становлення української науки, передусім філософської. Її закінчили такі видатні вчені, як Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, С. Яворський, Й. Кроковський, В. Ясинський, Ф. Прокопович, Г. Кониський та ін. В їхніх академічних курсах нерідко заперечувались церковні догми як критерій істини, визнавалися вічність матерії та об'єктивного світу, незалежність природи від людського розуму. Викладачі філософії в академії були носіями ідей епохи Відродження та Просвітництва. Не випадково кращих учених академії Петро I запросив до Петербурга. Так, 1697 р. С. Яворський став протектором Слов'яно-греко-латинської ака-

Переяславський колегіум 1753–1757 рр.

демії і допомагав цареві у проведенні освітніх і церковних реформ. Визначний український вчений, письменник, політичний діяч Феофан Прокопович, син київського міщанина, випускник Києво-Могилянської академії, який слухав лекції в греко-католицькій колегії Володимира-Волинського і в Римській католицькій академії, був викладачем, а потім ректором академії в Києві. 1716 р. на запрошення Петра I він виїхав до Петербурга, очолив Руську православну церкву і став активним прихильником реформ Петра I.

Прогресивні ідеї вчених академії поширювали її талановиті вихованці, зокрема Г. Сковорода, Я. Козельський, російські мислителі М. Ломоносов, В. Татіщев, Д. Кантемир.

Особливе місце у філософській науці посідає син козака з Полтавщини Г. Сковорода (1722–1794) – просвітитель-гуманіст, мандрівний філософ, поет і музикант. Г. Сковорода навчався у Києво-Могилянській академії, певний час був придворним співаком, подорожував по країнах Західної Європи, вчителював, працював викладачем Переяславського колегіуму, потім став мандрівним філософом. Розробляючи кардинальні проблеми філософського, суспільно-політичного, педагогічного та етичного характеру, він заперечував феодально-релігійну ідеологію, критикував суспільно-політичний та державний лад, відстоював права та інтереси трудового люду. Уявлення Г. Сковороди про одвічне протистояння добра і зла, про єдність людини й природи, про самопізнання людини ввели в коло мислителів світового рівня й значення. Його філософська етика просвітителя була етикою нового суспільства, а не того, у якому він жив. Ідеї Сковороди розвивали видатні російські філософи другої половини XIX – початку XX ст. Нині до ідей та вчення Г. Сковороди звертається вся світова наука.

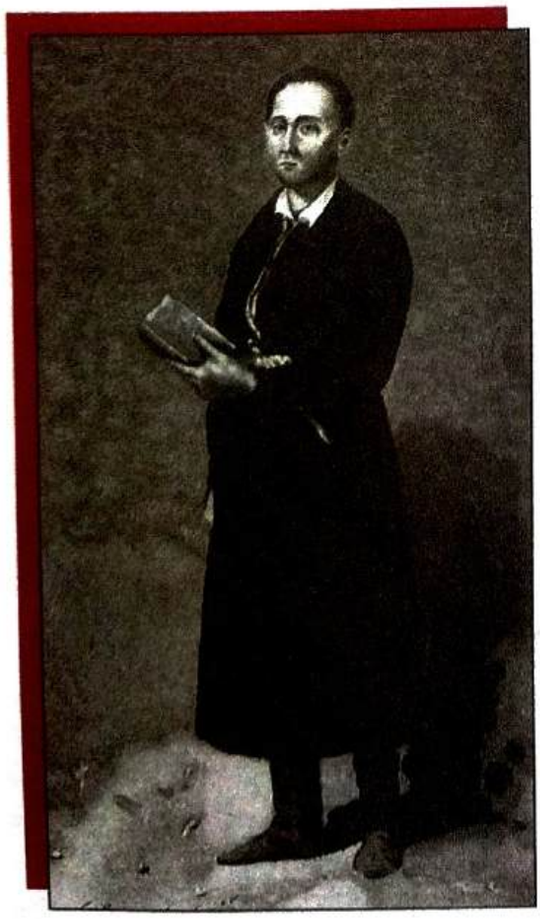

Григорій Сковорода

У XVIII ст. з філософії виокремлюються природознавство й математика. Цьому сприяла наукова діяльність М. Ломоносова і Петербурзької академії наук, особливо її наукові експедиції для вивчення природи Росії та України (В. Зуєв, Й. Гільденштедт). 1707 р. в Лубнах було відкрито першу в Україні аптеку. 1735 р. відкрилась аптека у Львові.

У розвиток науки Російської імперії великий внесок зробили українські вчені. Так, Нестор Амбодик

(1743–1812) першим з українців одержав у Лейденському університеті звання доктора медицини. Потім він працював у госпіталях Петербурга й Кронштадта, був основоположником вітчизняного акушерства, ботаніки й фізіотерапії. Доктором медицини був і виходець з Київщини Петро Погребецький (1735–1780), який працював у Петербурзькому морському госпіталі.

У Страсбурзі доктором медицини став Мартин Тереховський (1740–1796), а професором Кельнської академії – Іван Полетика (1726–1783) з м. Ромни, який першим із вчених Російської імперії очолив Петербурзький генеральний сухопутний госпіталь. Почесним членом дванадцяти академій був українець із Чернігівщини Данило Самойлович (1742–1805), доктор епідеміології, військовий лікар діючої армії в російсько-турецькій війні, який понад 20 років працював лікарем Катеринославського намісництва. Український історик і лікар Опанас Шафонський (1740–1811), закінчивши університети в Галле, Лейдені та Страсбурзі, здобув дипломи доктора права, філософії та медицини. Саме завдяки йому сучасна наука має важливе історичне джерело – складений ним «Чернігівського намісництва топографічний опис».

Певних успіхів досягла математика. Для початкового навчання використовувалась «Арифметика» Л. Магницького, «Алгебра» Д. Анічкова, «Геометрія» Л. Ейлера. Першим із вітчизняних викладачів математики був Феофан Прокопович, який прочитав теоретичний курс математики у класі філософії Києво-Могилянської академії. Після навчання в західноєвропейських університетах математику в академії викладав талановитий учений Іван Фальковський (1762–1823), який залишив по собі праці з математики, географії, астрономії, історії та фортифікації.

З відкриттям Петербурзької академії наук (1725) та Московського університету (1755) туди поїхало чимало викладачів і студентів з України.

На окрему увагу заслуговує питання розвитку історичних знань. У другій половині XVII–XVIII ст. набуло поширення старшинське літописання. Найвизначнішими були літописи Самовидця, Гр. Граб'янки та С. Величка, основний зміст яких відображає період Національно-визвольної війни українського народу (1648–1657) та перші десятиліття після неї. У другій половині XVIII ст. (як розвиток літописної традиції) виникають історичні твори, авторами яких були високоосвічені люди, які навчалися в Києво-Могилянській академії, Московському та зарубіжних університетах. Так, П. Симоновському (1717–1809) належить праця «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военних его делах», де він висвітлює історію України з давніх часів до 1750 р.

Відомий депутат Законодавчої комісії 1767 р. Григорій Полетика (1725–1784), випускник Києво-Могилянської академії, який пра-

цював перекладачем у Петербурзькій академії наук, залишив ряд праць з історії України. Взагалі, друга половина XVIII – початок XIX ст. надзвичайно насичені іменами культурних діячів, здебільшого, старшинського походження, які прагнули осмислити історію України. З цією метою й збирали літописи, мемуари, документи, писали власні історичні праці. В. Рубан, М. Бантиш-Каменський, О. Ріґельман, О. Шафонський, М. Антоновський, А. Чепа, А. Полетика, Я. Маркович, В. Ломиковський, Ф. Туманський – всі вони залишили помітний слід в історіографії України.

На межі XVIII–XIX ст. побачила світ «Історія Русів», що започаткувала нову історичну науку в Україні. Переважна більшість дослідників говорить про причетність до написання цієї праці батька й сина Полетик. Їхні погляди відповідають ідейному змісту описуваних в «Історії Русів» подій. Кульмінацією розвитку цих подій стала промова наказного гетьмана Павла Полуботка, заарештованого в Петербурзі за домагання відновити знищене Петром I гетьманство в Україні. Праця мала великий вплив на формування антикріпосницьких, республіканських настроїв освічених людей того часу.

Література та усна народна творчість

У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. подальшого розвитку набула література. Досить назвати лише імена І. Гізеля, Л. Барановича, Й. Галятовського, А. Радивиловського, Є. Славинецького, С. Полоцького, А. Сатановського, С. Яворського, Ф. Прокоповича, творчість яких визначила високий ступінь розвитку української культури взагалі, й літератури, зокрема. Не випадково вже невдовзі після включення України до складу Російської імперії освічені люди Москви почали жваво цікавитись українською культурою.

Українська література цього часу розвивалась під впливом ідей гуманістичної культури доби західноєвропейського Відродження, які проникали в Україну різними шляхами. Літератори-прозаїки цього часу, наслідуючи традиції (переклади і перевидання), створюють водночас нові проповідницькі, публіцистичні, релігійно-літературні твори, а також історичну прозу на вітчизняну тематику. Розквіту літератури та її поширенню сприяла розвинена мережа друкарень.

Великою популярністю користувалася на той час чотиритомна «Книга житій святих» вихідця з Київщини, випускника академії Данила (Дмитра) Туптала (з 1702 р. по 1709 р. – ростовського митрополита). Написаний ним за дорученням чернігівського архієпископа Л. Барановича збірник оповідань на релігійну тему «Руно орошенноє» мав великий успіх у читачів і кілька разів перевидавався.

Наставником і покровителем письменників-проповідників другої половини XVII ст. був Інокентій Гізель. Виходець із Німеччини, він закінчив Києво-Могилянський колегіум, у 1645–1656 рр. був її ректором, потім – архімандритом Києво-Печерської лаври.

В історії України І. Гізель залишив слід не лише як відомий церковний та освітній діяч, а й як автор ряду літературних творів («О истинной вере», «Мир с Богом человеку»), у яких відобразились моральні цінності освічених людей того часу.

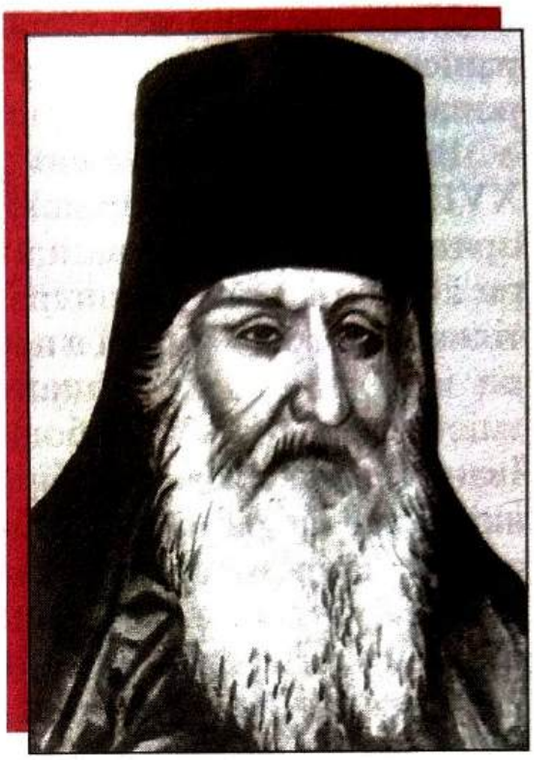

Йоаникій Галятовський

У сузір'ї визначних постатей релігійного, суспільно-політичного, культурно-освітнього та літературного життя в Україні XVII ст. найпомітнішим був Лазар Баранович (1620–1693). Студент, наставник, ректор Києво-Могилянського колегіуму, чернігівський і новгород-сіверський єпископ, архієпископ, поборник єдності східнослов'янських народів, захисник інтересів українського козацтва від утисків царської адміністрації, він був одним із найвідоміших проповідників і письменників другої половини XVII ст. Збірники проповідей, панегіриків, віршів, полемічних творів різними мовами («Меч духовний», «Трубы словес проповедных», «Вечерний плач», «Лютня Аполлонова», «Нова міра старої віри» та ін.) виводять Л. Барановича на почесне місце в історії прогресивної думки в Україні.

Широкої популярності в Україні, Росії, Білорусії, Молдавії, Румунії набули літературні твори ще одного вихованця, а потім ректора академії Іоаникія Галятовського – «Ключ разумєнія», «Небо новоє», «Скарбница потребная», «Розмова білоцерківська», «Фундамент», які відзначались полемічністю, глибоким філософським та історичним змістом, простотою мови (написані тодішньою українською та польською мовами).

Марія	Ты	Єдина	Мати	Богу	Сыну
Ты	паче	всех	вышнему	возлюбленна	выну
Єдина	всех	надежно	творцу	ты	предстани
Мати	вышнему	творцу	стани	присно	заны
Богу	возлюбленна	ты	присно	дево	зло
Сыну	выну	предстани	заны	зло	смело

Талановитим проповідником і теоретиком українського красномовства був Антоній Радивиловський. Він писав свої твори у формі проповідей і видав їх двома збірниками – «Огородок Марії Богородиці» та «Вінець Христовий». Твори призначались для простого люду, їм властива історичність, патріотизм, розуміння протиріч суспільства.

Найвизначнішим письменником-полемістом на західноукраїнських землях того часу був Михайло Андрелла («Логос», «Оборона вірному каждому чоловіку»).

Високого рівня розвитку в другій половині XVII ст. – початку XVIII ст. набула віршована література. Викладанню поетики приділялася значна увага в Києво-Могилянській академії. Професори академії створили підручники з поетики. Кожен її випускник не тільки добре розумівся в поетиці, а й сам складав вірші. Це були твори історичного, публіцистичного, релігійного, моралізаторського змісту, духовна або любовна лірика. У стилі бароко написані вірші Івана Величковського (збірники «Зегар з полузегариком», «Млеко»), які позначені світським та релігійно-моралізаторським змістом. Поетичне штукарство, перевага словесно-декоративного орнаменту над творчістю слова й змістом не затьмарюють велику ерудицію та обізнаність автора з античною та ренесансною культурою.

Унікальною пам'яткою віршованої української літератури цього періоду є збірка поезій Климентія Зиновіїва «Вірші. Приповісті посполиті». Мандрівний монах із демократичними поглядами, він створив вірші соціально-побутового й філософсько-релігійного змісту. У віршованій формі поет розповів про моральні цінності тогочасного суспільства, а також про життя й працю трударів, возвеличуючи їх у «похвальних словах».

«О ковалях»

Яко всяк ремесник всъмъ ест
не безпотребен:
так и коваль всяким людям
всеми потребен.
Бо без іного часомъ мощъно
ся обходить:
а без коваля отнюд невозможно
прожить
Поневаж потребует его всяк
человек...

К. Зиновіїв

Українська література XVIII ст. представлена творчістю Феофана Прокоповича, професора й ректора Київської академії, який викладав курс поетики. 30 тисяч книг його особистої бібліотеки, викладацька робота, наукова й літературна спадщина свідчать про нього як освіченого та ерудованого вченого-енциклопедиста. Просвітитель-гуманіст, публіцист, поет і драматург, теоретик літератури – так можна охарактеризувати цю неперсічну постать в українській та російській культурі. Своїми правдивими творами Ф. Прокопович наблизив літературу до життя. Палкий прихильник реформ Петра I, він був реформатором літературного процесу.

У драматургії Ф. Прокоповича наслідували Лаврентій Горка («Йосиф Патріарх»), невідомий автор п'єси «Милость Божия» (про Національно-визвольну війну 1648–1657 рр.), Мануїл Козачинський («Трагедія»), Георгій Кониський («Воскресеніє мертвых»), Семен Дівович («Разговор Великороссії з Малороссією»).

Подальшого розвитку набувають жанри інтермедії та вертепної драми, соціально-політичної сатири («Пекельний Марко», «Плач київських монахів», «Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні» та ін.). Широко відомі були сатиричні вірші Івана Некрашевича, «Ісповедь», «Супліка, або Замисл на попа» та ін.

Розвивається також лірична поезія, у якій оспівується душа людини, її сердечна туга та кохання. Написані відомими й анонімними авторами книжні вірші поступово стали народними (твори С. Климковського, І. Бачинського, Д. Левицького, І. Мазепи, Г. Сковороди та ін.).

Найвидатнішим серед письменників і поетів України другої половини XVII–XVIII ст. був Григорій Савович Сковорода. Його літературна спадщина невелика – збірки віршів і байок «Сад божественних пісень», «Байки харківські» та низка поезій. Літературні твори Г. Сковороди відбивають його філософські погляди – уславлення ідей гуманізму, правди, кращих душевних поривів людини. Поет виступав і як співець волі, краси рідної природи, і як критик вад суспільства («Всякому городу нрав и права», «Ой ти, пташко жолтобоко», «Стоїть явір над водою»).

Прозові й поетичні твори того часу ввібрали елементи народної мови та запозичення з латинської, польської та церковнослов'янської мов.

Багатством жанрів і розмаїттям сюжетів характеризується усна народна творчість. Думи, історичні та ліричні пісні, легенди, казки змальовують козаків-богатирів, захисників рідної землі, героїв Національно-визвольної війни, опришків, гайдамаків, життя й побут простого народу. Поширенню дум та історичних балад сприяли козацькі кобзарі. Народна творчість мала значний вплив на літературу, особливо тогочасну поезію.

Музичне життя в Україні

З усною народною творчістю – думами й піснями – безпосередньо пов'язаний розвиток музичного мистецтва в Україні. Кобзарі, лірники, сопілкарі, скрипалі, цимбалісти були першими творцями й виконавцями інструментальної музики. Набув поширення кант (псалом) – багатоголосний пісенний жанр. Канти були джерелом і зразком для церковної музики.

У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. відбувається становлення професійної української музики. Важлива роль належить сольній пісні з інструментальним супроводом. Найвідомішим композитором другої половини XVII ст. був М. Ди-

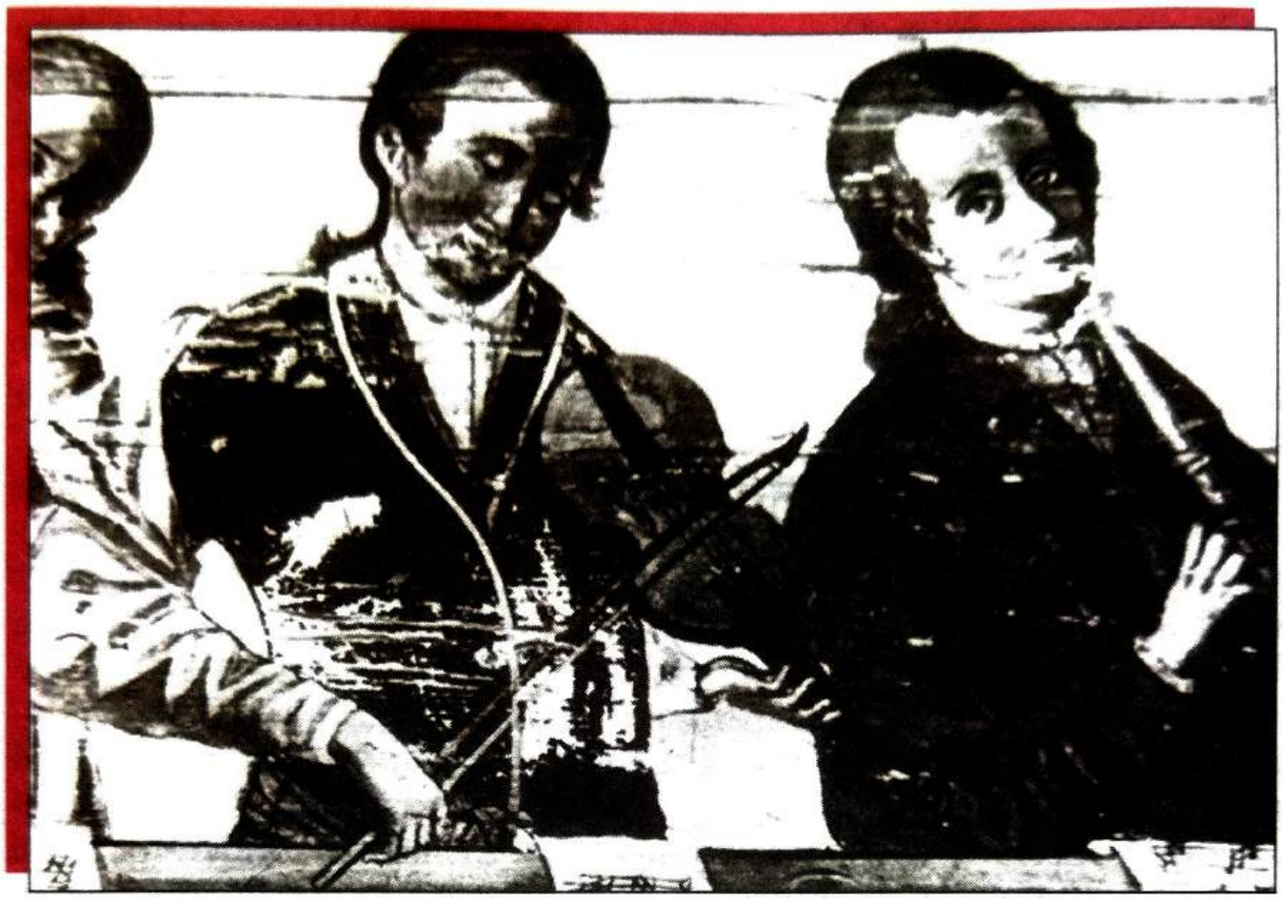

Музиканти. З картини XVIII ст.

лецький (1630–1680) – видатний теоретик партесного співу, автор багатьох партесних творів. Його «Граматика музикальна» стала першою ґрунтовною музично-теоретичною працею, посібником для композиторів, теоретиків музики та вчителів співу. Не випадково протягом другої половини XVII–XVIII ст. вона була основним підручником з теорії музики, контрапункту, композиції для багатьох поколінь українських і російських музикантів.

Із Запорозької Січі виходили музиканти-кобзарі та співаки. Доки в Україні був особливий суспільно-політичний устрій та військо, доти існували музичні цехи, які підпорядковувались полковим канцеляріям, або магістратам. Військові оркестри обслуговували урядові церемонії, воєнні походи, панські розваги. Згодом виникли міські та приватні оркестри, а також капели вищої козацької старшини.

У XVIII ст. в українській музиці відбувається диференціація жанрів, удосконалення музичних інструментів, розвиток народної та професійної музики. Образ козака-бандуриста став класичним в українському мистецтві. В Києво-Могилянській академії готували професійних музикантів і співаків. Звідти вийшли видатні українські музиканти М. Березовський, А. Ведель, автори теоретичних праць, регенти й вчителі музики Й. Мохов, В. Сербжинський, С. Лободовський, Г. Баранович. Спеціальні музичні класи працювали в колегіумах, які постачали музичні кадри не лише для Ук-

раїни, а й для Росії. Перша спеціальна музична школа в Україні виникла в Глухові 1729 р. (її закінчив Д. Бортнянський). За кілька десятків років школу було приєднано до Придворної хорової капели в Петербурзі.

Музична культура України базувалася на народних традиціях свят, ігор та хороводів. Значне місце музиці відводилося передусім у шкільних театрах. У народі поширюється музичний ляльковий театр-вертеп.

Високого професійного рівня досягло хорове мистецтво. Хорові концерти, завдяки фольклорним інтонаціям, відзначалися психологізмом, проникненням у внутрішній світ людини. Цьому сприяла творчість таких видатних композиторів, як М. Березовського (1745–1777), автора 20 концертів і опери «Демофонт»; А. Веделя (1767–1808), у хорових творах якого звучать українські пісні й романси; Д. Бортнянського (1751–1825), автора чотирьох десятків хорових концертів («Алкід», «Квінт Фабій», «Сокіл», «Син-суперник»).

М. Горловий. Артемій Ведель. 1992 р.

Велике значення для розвитку української музики мала сольна пісня з інструментальним супроводом. Творцями таких пісень були Г. Сковорода («Стоїть явір над водою», «Ах, поля, поля зелені» та ін.), З. Дзюбаревич, С. Климовський, О. Падальський, І. Бачинський та ін. У другій половині XVIII ст. з'явилися перші збірники із записами народних мелодій (В. Трутовський, І. Прача).

Архітектура й образотворче мистецтво

Як й інші галузі культури, архітектура та живопис доби Гетьманщини набирають більш виразних демократичних, життєстверджуючих рис. Щодо форми й стилю мистецтва, то це був час панування бароко.

Архітектурний стиль бароко (або як його ще називали – «козацьке бароко»), досяг найвищого розквіту в другій половині XVII – на початку XVIII ст. Цей стиль, запозичений з Італії, набрав в Україні своєрідних мистецьких рис і національного колориту. Йому притаманні урочиста піднесеність, грандіозність, декоративна пишність і вибагливість, що досягалось протиставленням великих і малих об'ємів, світла й тіні, поєднанням контрастних матеріалів, фактур і кольорів.

Будучи роз'єднаним державними кордонами, українське національне мистецтво розвивалось як єдиний загальнокультур-

Будинок полкової канцелярії у Чернігові (так званий Мазепин дім)

ний процес. Топографія міст, характер житла й стильові форми світських і культових споруд значною мірою залежали від ландшафту, будівельного матеріалу, місцевих традицій.

В архітектурі й містобудуванні характерними були бастіонні типи укріплень і мурів, п'ятидільні храми. До таких належать, наприклад, Миколаївський собор у Ніжині, Троїцький собор Густинського монастиря, Всехсвятська надбрамна церква Києво-Печерської лаври, церква Вознесіння у Переяславі (збудована на кошти гетьмана І. Мазепи) та ін. Наприкінці XVII ст. український зодчий І. Зарудний та московський архітектор І. Старцев побудували найбільші на той час культові споруди: собори Києво-Братського й Пустинно-Микільського монастирів.

Крім українських архітекторів, найвидатнішими з яких були І. Григорович-Барський (1713–1785) і С. Ковнір (1695–1786), великий внесок у розвиток української архітектури зробили зодчі І. Мічурін, Й. Шедель, В. Растреллі, А. Квасов, П. Неєлов, Д. Кваренгі, Ч. Камерон, Ж. Деламонт та ін. У другій половині XVIII ст. бароко поступається місцем легкому й елегантному рококо, що прийшло в Україну безпосередньо із Франції. Водночас з'являються й перехідні форми до класицизму.

Мистецька довершеність і монументальність притаманні Андріївській церкві у Києві, собору Різдва у Козельці, ансамблю колегіуму в Кременці, собору Св. Юра й костьолу домініканців у Львові, собору Почаївської лаври, Преображенській церкві у Великих Сорочинцях та багатьом іншим. Творцем архітектурного вигляду Києва у XVIII ст. був І. Григорович-Барський.

Надзвичайною красою, довершеністю конструкцій відзначається дерев'яна культова архітектура всієї України (український майстер Панас Шелудько, російський – Сисой Шалматов). Найвищою та найбільшою дерев'яною спорудою був дев'ятиверхий Троїцький собор у Новомосковську, створений народним архітектором козаком Якимом Погрібняком.

Прагнення до естетичної виразності, мальовничості, декоративної витонченості поширилось і на цивільне будівництво (Києво-Могилянська академія, бурса в Переяславі, келії Києво-Печерської лаври, магістрат у Києві, колегіум у Чернігові та ін.).

За півтора століття еволюцію переживають архітектурні форми житла козацької старшини – від кам'яниць і дерев'яних будинків до урочистих резиденцій та блискучих палацово-паркових ансамблів (у Києві, Батурині, Білій Церкві, Тульчині, Умані).

На правобережних і західноукраїнських землях у цей час розвивається (здебільшого) дерев'яна архітектура, передовсім церковна.

Найвидатнішим архітектором XVIII ст. на західноукраїнських землях був Бернард Меретин, творець собору Св. Юра у Львові та ратуші в Бучачі. До того самого часу належить і спорудження Успенського собору в Почаєві на Тернопільщині (за проектом німецького архітектора Г. Гофмана) та ін.

Живопис також поступово звільняється від теологічних впливів і відображає тенденції стихійно-матеріалістичного розуміння світу. Усталені образи втрачають непорушну величавість і зверхність,

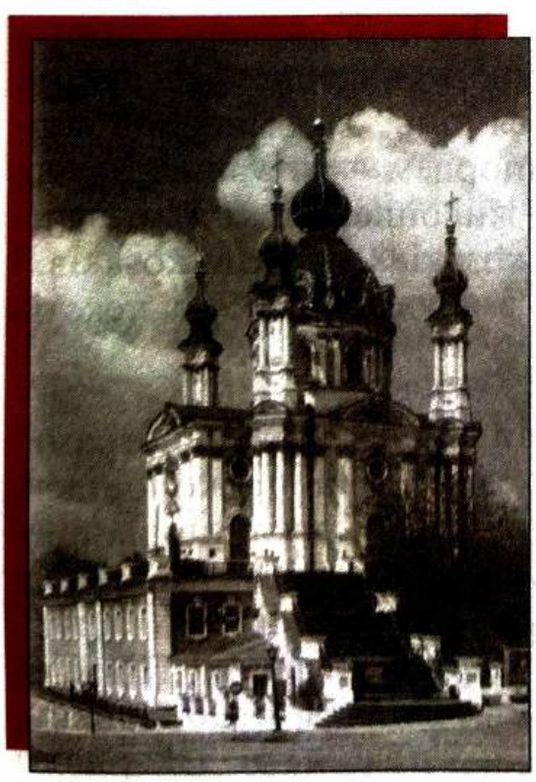

Церква Андрія Первозванного в Києві

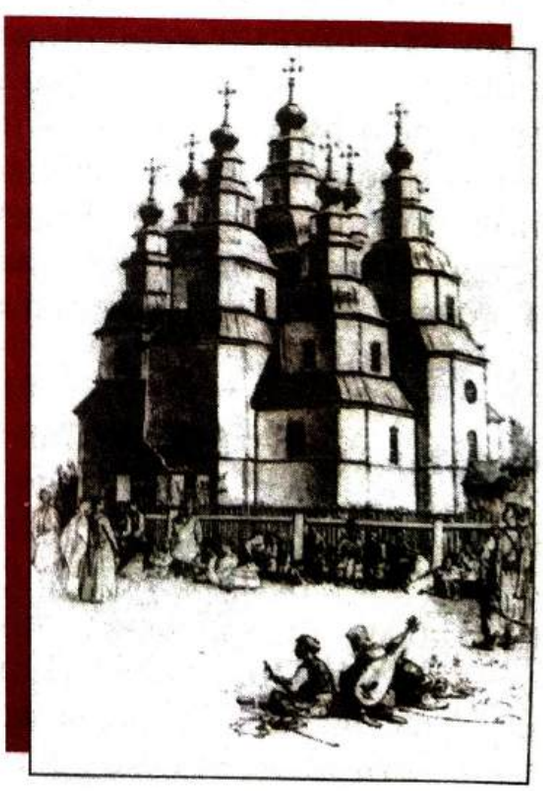

Троїцький собор у Самарі (нині Новомосковськ Дніпропетровської області)

стають більш земними, реальними. Збагачуються й художні засоби митців – посилюються перспективність зображень, об'ємність форми, світлові й колористичні ефекти.

Україна завжди була багата на художні таланти. Видатний український мистецтвознавець Павло Жолтовський склав словник імен художників, які працювали в Україні в XIV–XVIII ст., – до нього було включено 1116 імен. На цій землі працювали іконописці, майстри портретного, історично-батального, пейзажного й побутового живопису. Розвиток іконопису безпосередньо пов'язаний з храмовою архітектурою (яскраві розписи, ікони, іконостаси). Поряд із релігійними й міфологічними образами художники малювали портрети тих, на чиї кошти були збудовані храми (ктиторів), гетьманів, старшину, козаків.

XVIII ст. представлене багатьма пам'ятками портретного живопису й різьби. Майстри-портретисти В. Реклінський, Й. Іванович, І. Паєвський та інші створили образи козацьких старшин, заможних козачок, сповнені глибокого психологізму. Обов'язковими елементами портретів були зображення героїв як символу знатності й величі роду. На портретах також зображувались прості люди, цехові ремісники, братчики, їхні прізвища увічнені в написах на іконах. Набула поширення ікона-епітафія, яку малювали на згадку про передчасно померлу дружину чи дитину. Відомими художниками цього часу були Іоанн Руткович, Йов Кондзелевич.

Історія донесла до нас портрети гетьмана Б. Хмельницького та багатьох безіменних героїв Національно-визвольної війни, створені невідомими народними майстрами. Та найпопулярнішими в народі були зображення козака з бандурою, який сидить під дубом, на дереві висить зброя, а поруч пасеться кінь. У композиції картини є встромлений у землю спис з прапорцем – ритуальний знак похорону козака. Це «Козак Мамай» – живописна пам'ятка перемогам, здобутим ціною життя тисяч козаків. Образи козаків і Б. Хмельницького використовувались в ілюстраціях до текстів літературних творів.

Скульптура Україна славилася талановитими майстрами, котрі прикрашали монастирі, дзвіниці, іконостаси, мідні оправи книжок. У цих прикрасах переважає рослинний орнамент і зображення людей. Серед найвидатніших скульпторів були С. Шалманов (міський собор у Полтаві, Мгарський монастир, церква Св. Покрови у Ромнах), Фесінгер, Осінський, Пінзель, С. Стажевський, М. Філевич, М. Полейовський та І. Оброцький, творчість яких відома далеко за межами України. У Закарпатті працював майстер дерев'яної скульптури І. Равич.

Із середини XVIII ст. розвивається так звана статуарна різьба (дерев'яні статуї собору Св. Юра, Геракл на Бучацькій ратуші, фігури муз і гетьманів на будинку Малоросійської колегії в Глухові та ін.).

Зміни, що відбулися в другій половині XVIII ст. в політичному й соціально-економічному житті України, не могли позначитися позитивно на українській культурі. Найобдарованіша молодь їде навчатися до Петербурзької академії мистецтв і не повертається «в провінцію». Її творчість стає органічною частиною російської культури. Серед таких видатних митців були киянин Д. Левицький (1735–1822), глухівець А. Лосенко (1737–1773), миргородець В. Боровиковський, скульптор з Ічні на Чернігівщині І. Мартос (1754–1835) та ін.

За більш ніж столітній період після Національно-визвольної війни (1648–1657) українська культура відзначалася демократичністю та гуманізмом, досягла високого рівня розвитку. Вона розвивалася в тісному взаємовпливі з культурами інших народів.

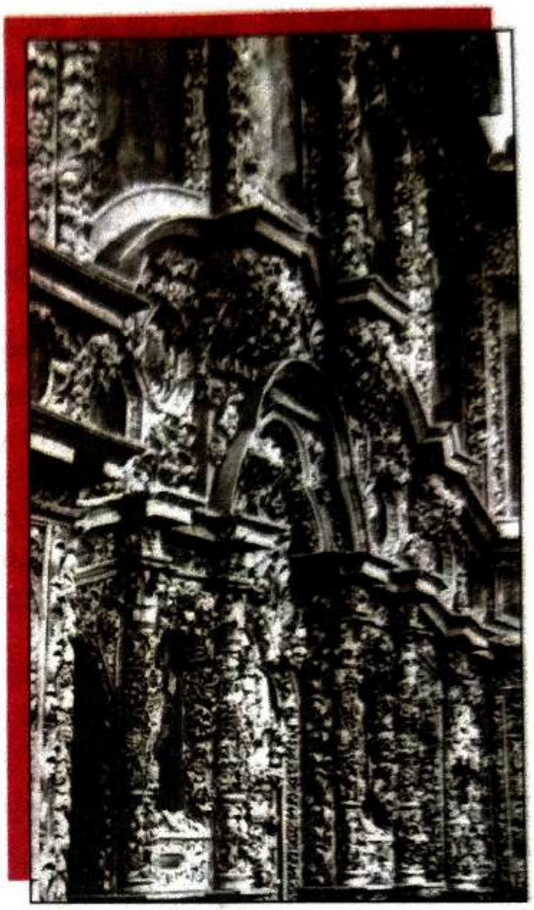

Іконостас Преображенської церкви с. Великі Сорочинці

ДОКУМЕНТИ

1. Внесок випускників Києво-Могилянської академії в розвиток шкільної освіти поза межами України (XVIII ст.)

Вихованці Києво-Могилянської академії заснували такі школи: Латинську в Ростові Великім (1702, Дмитро Туптало); Слов'яно-російську в Тобольську (1703, Філофей Лещинський); Смоленську (1715, Дорофей Короткевич); Архангельську семінарію (1713, Іван Горолевський, Гедеон Одорський); Карповецьку під Петербургом для сиріт і бідних (1721, Феофан Прокопович); Олександро-Невську в Петербурзі (1721, Феодосій Яновський); Іркутську (1721, Інокентій Кульчицький); Тверську (1722, Митрофан Словатинський); Білгородську (1722, Єпіфаній Тихорський); Суздальську (1723, Варлаам Ліпницький); В'ятську (1723, Лаврентій Горка); Холмогорську (1723, Варнава Волотковський); Вологодську (1724, Амвросій Юшкевич); Коломенську (1724, Варлаам Лінницький); Рязанську (1724, Сильвестр Холмський); Псковську (1725, Рафаїл Заборовський); Устюзьку (1725, Лука Конашевич); Севську (1741, Платон Петрушевич); Троїце-Сергіївську семінарію (1742, Арсеній Могилянський); Астраханську

(1727, Варлаам Лінницький); Костромську семінарію (1749, Сильвестр Кулябка); Володимирську-на-Клязьмі (1749, Платон Петрушевич).

В одному з документів Сибірського приказу за січень 1707 р. повідомляється: «В прошлом 1706 году, январе 4 дня по указу великого государя ... дано... жалованиє учителям києвлянам иеромонахам Григорию Гошкевичу, Митрофану Орловскому, Гаврилу Мартовичу, Рафаилу Борецкому, монахам Мефодию Коложинскому, Стефану Городицкому – всем шести человекам, которым велено ехать в Сибирь к Филофею, митрополиту Тобольскому, для учения школьного всяких чинов людей». В архівах збереглося немало інших подібного змісту документів. Вихованці академії їхали вчителями до шкіл Росії не тільки за офіційними наказами, а й на запрошення колег-організаторів цих шкіл, а іноді й самовільно.

З. Хижняк. Києво-Могилянська академія. – К., 1981. – С. 177 – 178.

2. З ліричних віршів Л. Барановича (переклад сучасною українською мовою В. Шевчука):

ПРО МІСЯЦЬ ТА ЗОРІ

Місяць угору постійно мливає,
Божим слугою себе називає,
Факел небесний – його Божа сила
Нам серед ночі в пітьмі засвітила.
Свічади зорі горять серед неба –
Творче великий, то слава для тебе!
І мореплавцям потрібні ті зорі,
З ними безпечно блукати у морі,
Місяцем, сонцем Бог, наче м'ячами,
Кидає в небі і грається з нами.
Людям до речі та Божа забава.
Богу за неї хай честь буде й слава!
Гра ота людям веселість приносить,
Мають із того плодів вони досить.
Сонце промінням нам поле всіває,
Буйним колоссям людей наділяє.
Місяць нам ниву суху охолодить,
З поміччю тою земля щедро родить.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які ознаки єдності національної культури на українських землях, що перебували у складі різних держав? 2. Визначте роль і місце Києво-Могилянської академії у розвитку освіти, науки й культури східнослов'янських і балканських народів. 3. Визначте, які пам'ятки архітектури XVII–XVIII ст. є у вашому місті (регіоні) та що ви про них знаєте.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автономія – самоврядування, певна незалежність від верховної влади держави, до якої належить дана територія.

Альтернатива – інше рішення з якогось питання.

Бояри – верхівка правлячого класу в Київській Русі та Московській державі; після захоплення українських земель Литвою становили основу її війська; зникли як окрема категорія населення в середині XVI ст.

Баскаки – урядовці золотоординського хана, які вели облік населення, збирали податки на підлеглих землях у XIII–XIV ст.

Васалітет – система відносин між феодалами в європейських країнах та Японії у середні віки, за якою одні (васали) визнавали над собою зверхність сильніших (сюзеренів, сеньйорів) на основі особистого договору.

Гетьман – старший, головний начальник. Ця посада була не лише в українському козацькому війську. У Литві та Польщі існували посади коронного та польного гетьманів.

Гуманізм – ідейна течія, що виникла в добу Відродження в європейських країнах (XIV–XVI ст.) і утверджувала право кожної людини на свободу і особисте життя, спираючись на грецькі та римські взірці.

Деструктивний – руйнівний.

Децентралізація – процеси чи дії осіб, спрямовані проти централізації влади, коли місцеві феодали діяли незалежно чи майже незалежно від верховної влади.

Джура – козачок, молодий хлопець на Січі, який допомагав старшому козакові й водночас опановував військове мистецтво.

Дискримінація – утиски, обмеження в правах.

Диференціація – розшарування.

Догмат – основні твердження, положення, які сприймаються як незаперечна істина.

Егіда – керівництво, главенство.

Експлуатація – безоплатне привласнення результатів чужої праці.
Єзуїти – члени католицького черничого ордену, головною метою якого було поширення католицтва та зміцнення влади папи римського.
Єпархія – церковно-адміністративний округ.
Єпископ – вищий духовний сан у християн, який очолював єпархію.
Єресь – вчення, що заперечує загальновизнані канони даної релігії.
Ідеологія – система поглядів та ідей суспільства, держави, групи чи окремої людини.
Ініційований – започаткований.
Інкорпорація – включення, поглинання.
Колонізація – заселення і господарське освоєння земель.
Компроміс – взаємні поступки для досягнення згоди.
Конгломерат – механічне об'єднання різних частин.
Консолідація – згуртування, об'єднання для досягнення спільної мети.
Конфронтація – протистояння.
Латифундія – велике землеволодіння.
Лихвар – людина, яка давала гроші або товар у позику під проценти.
Магістрат – адміністративний орган управління містом, яке мало грамоту на самоврядування.
Магнат – крупний землевласник у Литві, Польщі, Україні та Білорусії.
Міжусобиці – сутички, суперечки.
Місіонер – людина, котра поширювала свою релігію серед населення, що належало до іншої віри.
Монархія – форма правління, за якої вся влада в державі зосереджена в руках однієї особи.
Монополія – юридично оформлена чи не оформлена перевага когось (чогось) у будь-якій сфері діяльності.
Номінальний – той, що тільки за назвою належить до чогось.
Об'єктивно – незалежно від волі людини.
Община – територіальне об'єднання людей на основі спільної власності на землю та самоврядування.
Олігархія – влада в політиці й панування в економіці небагатьох.
Опозиція – незгода з офіційно існуючими принципами.
Панщина – відробіткова форма феодальних повинностей селян, закріплена законом.
Патріарх – вищий духовний сан у православній церкві.
Петиція – письмове прохання групи людей до офіційних осіб чи установ.
Прецедент – особливий випадок, виняток із правил.
Привілей – грамота, форма урядових документів у Польській і Литовській державах, яка мала багато різновидів.
Пріоритет – переважання.
Протегування – покровительство, сприяння.

Ратуша – будинок, у якому перебуває міський уряд.
Рать, ратні люди – військо, військові люди.
Регламентація – унормування, система дозволів і заборон у якій-небудь сфері діяльності.
Ренесанс – те саме, що й Відродження, доба у культурно-ідеологічному розвитку європейських держав від XIV до XVI ст.
Рента – повинність.
Республіка – держава з виборними органами влади.
Русини – старовинна назва українців, яка походить від назви держави «Русь».
Санкція – дозвіл, узаконення.
Символ – відмінна ознака, розпізнавальний знак.
Соціальне розшарування – поглиблення різниці між бідними й багатими.
Стабілізація – утримання певного процесу, стану речей протягом певного часу на одному рівні.
Ставропігія – самостійність церкви, підпорядкування її безпосередньо патріархові.
Суверенітет – незалежність.
Сюзеренітет – верховенство над чимось (кимось).
Теологія – вчення про Бога, богословіє.
Універсал – грамота, головна форма документів в Українській державі другої половини XVII–XVIII ст., яку видавав гетьманський уряд та полковники.
Унія – союз.
Уряд, ранг – посада.
Феодал – землевласник.
Хан – вища посада в Кримському ханстві та деяких інших східних країнах.
Централізація – зосередження влади в руках верховного уряду країни.
Цех – основна форма організації ремісничого виробництва в середні віки у країнах Європи.
Чинш – податок, найчастіше грошовий.
Шляхта – суспільний стан, рицарі, основним заняттям яких була військова служба, за що вони отримували землю і різні пільги.
Юрисдикція – адміністративне і правове підпорядкування.
Юридика – частина території міста, яка належала магнатові або шляхтичеві, не підпорядковувалася міській владі й не виконувала на користь міста ніяких повинностей.
Ясир – захоплені в полон татарами або турками мирні жителі для використання на різних важких роботах та продажу в рабство.

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XVI– XVIII СТОЛІТЬ

Брацлавщина – східна частина Поділля з центром у м. Брацлаві. Співпадає з межами Брацлавського воєводства. Нині Вінницька область.

Буковина – територія між середньою течією Дністра та головним Карпатським хребтом у долинах верхньої течії р. Пруту і р. Серету. Нині Південна Буковина – територія Румунії, Північна Буковина – територія Чернівецької області.

Великий Луг – у XVI–XVIII ст. так називалися плавні у пониззі Дніпра (нижче о. Хортиці), де жили й господарювали запорозькі козаки. Загальна площа Великого Лугу становила понад 400 кв. км. 1956 р. цю територію затопили води Каховського водосховища.

Волинь – територія в басейні приток р. Прип'яті і верхів'їв Західного Бугу. Нині Волинська область з центром у м. Луцьку.

Галичина (Східна і Західна) – територія на північ від Карпатських гір у басейні річок Дністра (верхня і середня течії), Західного Бугу (верхня течія), Сяну (верхня течія); територія сучасних Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей, а також Перемишльського, Жешівського, Замойського, Холмського та інших воєводств Польщі. Центр Східної Галичини – м. Львів.

Гетьманщина – у другій половині XVII–XVIII ст. – напівофіційна назва Лівобережної України (з Києвом), що перебувала під владою російського царя. Нині Чернігівська і Полтавська області та частини деяких суміжних областей.

Закарпаття – сучасна Закарпатська область та землі, населені русинами-українцями у теперішній Словаччині й Румунії.

Запорожжя – або: Вольності Війська Запорозького Низового. Назва володінь Запорозької Січі. Сучасні Дніпропетровська, Запорізька та частини Кіровоградської, Донецької і Херсонської областей.

Запорозька Січ – часто ця назва вживалася як синонім «Запорожжя». У вузькому значенні – центральне укріплене поселення козаків, де перебувала козацька влада (Кіш). Має паралельні на-

зви залежно від розташування: Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Кам'янська, Олешківська, Нова (Покровська). Існувала в XVI–XVIII ст.

Київщина – точно не співпадає з межами сучасної Київської області. Залежно від часу назва означала землі Київського князівства, воєводства, намісництва, губернії.

Лівобережна Україна – те саме, що й Гетьманщина, проте вживається і щодо інших періодів історії, а не лише другої половини XVI–XVIII ст.

Малоросія – в офіційних документах царської Росії назва тієї частини України, яка з другої половини XVII ст. входила до складу Московської держави.

Наддніпрянщина – літературна назва земель, що прилягають з обох боків до Дніпра.

Нижнє Подніпров'я – те саме, що й Наддніпрянщина, але на відтинку Дніпра на території Дніпропетровської і Запорізької областей і нижче.

Низ – те саме, що й Запорозька Січ. У XVI–XVIII ст. ця назва часто вживалася для означення території, освоєної козаками-запорожцями, де проживали нереєстровці.

Новгород-Сіверщина – північна частина сучасних Чернігівської області та Брянської області Росії (Стародубщина).

Новоросія – штучний термін, що виник у офіційних документах царської Росії 1765 р. для означення обширної території на півдні держави без чітких кордонів. Нині це землі України, Росії та Молдови.

Південна (Степова) Україна – обширний регіон, що охоплює кілька сучасних областей (Дніпропетровську, Запорізьку, Херсонську, Одеську, Миколаївську).

Північне Причорномор'я – територія нинішніх Херсонської, Миколаївської, Одеської, Запорізької, Дніпропетровської областей та Криму.

Поділля – землі в басейні Південного Бугу і лівобережного басейну Дністра, які до XVI ст. називалися Пониззям. Нині – це територія Хмельницької і Вінницької областей.

Подніпров'я – те саме, що й Наддніпрянщина, проте частіше вживається, коли йдеться про землі нинішніх Дніпропетровської та Запорізької областей.

Полісся – територія в басейні річок Прип'яті, середнього Дніпра й Десни (Пінська низовина). Українське Полісся – це північні землі сучасних Чернігівської, Київської, Волинської, Рівненської та Житомирської областей.

Покуття – південна частина сучасної Івано-Франківської області.

Правобережна Україна – історична назва частини України, яка після Андрусівського перемир'я між Росією і Польщею відійшла до Польщі.

Прикарпаття – частина західноукраїнських земель в передгір'ї Карпат. Зокрема, вживається для означення території Івано-Франківської та Львівської областей.

Середнє Подніпров'я – те саме, що й Наддніпрянщина, але в межах середньої течії Дніпра.

Слобідська Україна (Слобожанщина) – історична територія, що охоплює нинішні Харківську, Сумську та частини Донецької, Луганської областей України, Воронезької, Курської та Бєлгородської областей Росії.

ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ПОДІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

1340–1362 – загарбання більшості українських земель литовськими князями

1349 – загарбання Польщею Галичини й частини Волині

1370–1387 – Галичиною володіла Угорщина

1380 – Куликовська битва з татарами

1385 – Кревська унія Польщі та Литви

1387–1772 – Галичина перебувала під владою Польщі

1410 – Грюнвальдська битва з німецькими рицарями

1413 – Городельська унія Литви та Польщі

1430-і – приєднання до Польщі Західного Поділля

1447 – привілей Казимира IV феодалам, який розширив їхні права над селянами

1482 – розорення Києва ордою кримського хана Менглі-Ґірея

1492 – перша згадка в документах про українських козаків

1508 – повстання проти Литви князя М. Глинського

1529 – І Литовський статут

1550-і – заснування Запорозької Січі на Хортиці

1557 – «Устава на волоки»

1566 – ІІ Литовський статут

1569 – Люблінська унія Литви та Польщі, утворення Речі Посполитої

1572 – початок реєстру козаків

1573 – заснування Іваном Федоровим друкарні у Львові

1574 – видрук «Апостола» і «Букваря» у Львові

1576–1577 – заснування Острозької академії і друкарні

1577 – похід Івана Підкови в Молдавію

1580 – видання «Острозької Біблії»

1586 – заснування Львівського братства

1588 – ІІІ Литовський статут

1591–1593 – козацько-селянське повстання під проводом К. Косинського

1594–1596 – козацько-селянське повстання під проводом С. Наливайка

1596 – Берестейська церковна унія

1615 – заснування Київського Богоявленського братства і школи

1616–1622 – гетьманство Петра Сагайдачного

1616 – морський похід козаків на Кафу, Синоп, Трапезунд

1620 – битва польських військ з турками й татарами під Цецорою

1621 – Хотинська битва польських і козацьких військ з турками

1625 – козацьке повстання на чолі з Марком Жмайлом. Куруківська угода поляків із козаками

1630 – козацько-селянське повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила)

1632 – заснування Києво-Могилянського колегіуму

1635 – спорудження польської фортеці Кодак на Дніпрі. Зруйнування її козаками на чолі з Іваном Сулимою.

1637 – козацько-селянське повстання під проводом Павла Бута (Павлюка)

1637–1638 – козацько-селянське повстання під проводом Якова Острянина та Дмира Гуні

1648–1657 – Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти панування Польщі

1648 – битви під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями

1649 – укладення Зборівського трактату

1651 – битва під Берестечком. Білоцерківський договір

1652 – битва під Батогом

1653 – битва під Жванцем

1654 – Переяславська рада. Укладення «Березневих статей»

1655 – спільні воєнні дії українських та російських військ проти поляків у Західній Україні та в Білорусії

1656 – Віленське перемир'я між Росією та Польщею

1657 – смерть Богдана Хмельницького. Обрання гетьманом України Івана Виговського

1658 – Гадяцький договір

1659–1663 – гетьманство Юрія Хмельницького

1660 – Слободищенський трактат

1663 – Ніжинська (чорна) рада

1663–1668 – гетьманство на Лівобережній Україні Івана Брюховецького

1666–1676 – гетьманство на Правобережній Україні Петра Дорошенка

1667 – Андрусівське перемир'я між Польщею та Росією

1668–1672 – гетьманство на Лівобережній Україні Дем'яна Многогрішного

1672 – Бучацький договір між Туреччиною та Польщею
1672–1787 – гетьманство на Лівобережній Україні Івана Самойловича
1674 – спроба І. Самойловича об'єднати Україну
1677–1678 – чигиринські походи татар і турків
1686 – підпорядкування Київської митрополії московському патріархові. «Вічний мир» між Росією і Польщею. Підтвердження умов Андрусівського перемир'я
1687–1709 – гетьманство Івана Мазепи
1687, 1689 – невдалі кримські походи російсько-українських військ
1688 – побудова українськими козаками під керівництвом І. Мазепи Богородицької фортеці біля козацького містечка Самари
1695, 1696 – участь українських козаків у азовських походах
1699 – Карловицький договір
1700–1704 – визвольне повстання на Правобережній Україні на чолі з Семеном Палієм
1700–1721 – Північна війна між Росією та Швецією
1708 – укладення шведсько-українського договору
1708–1722 – гетьманство Івана Скоропадського
1709–1711 – Кам'янська Січ
1710 – обрання гетьманом Пилипа Орлика. Конституція П. Орлика
1711–1734 – Олешківська Січ
1720 – указ Петра І про заборону друку українською мовою
1722–1723 – боротьба української старшини на чолі з Павлом Полуботком за збереження автономії України
1722–1727 – І Малоросійська колегія
1727–1734 – гетьманство Данила Апостола
1734–1750 – «Правління гетьманського уряду» в Україні
1734 – гайдамацьке повстання на Поділлі на чолі з Верланом. Повернення запорожців під владу Росії і заснування на р. Підпільній Нової Січі
1735–1739 – участь українських козаків у російсько-турецькій війні
1738–1745 – активізація руху опришків у Західній Україні на чолі з Олексою Довбушем
1750 – друге повстання гайдамаків на Правобережній Україні
1750–1764 – правління останнього українського гетьмана Кирила Розумовського
1764 – указ Катерини II про скасування гетьманства
1764–1786 – II Малоросійська колегія на чолі з П.О. Рум'янцевим

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 3

1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ 5

Політичне становище українських земель. Вищі стани суспільства. Міста й міщани. Магдебурзьке право. Козаки. Селянство. Національний склад населення.

2. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ 16

Передумови унії. Боротьба навколо питання про унію. Люблінський сейм. Універсали про приєднання українських земель. Умови унії та її наслідки. Адміністративне управління та суд.

3. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ У XVI СТОЛІТТІ 24

Передумови релігійних процесів в Україні. Реформація в Україні. Соцініанство. Єзуїти. Становище православної церкви. Братства. Берестейська церковна унія.

4. ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА Й ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ 32

Передумови появи козацтва. Перші достовірні відомості про козаків. Запорозька Січ. Великий Луг. Гетьман Дмитро Вишневецький. Початок реєстру козаків.

5. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ ТА РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ 39

Запорозька козацька республіка. Січ – фортеця. Січова скарбниця. Зброя й бойове спорядження. Творці унікаль-

ного бойового мистецтва. Суднобудування на Січі. Майстри морських походів. Характеристика запорозького козака. Джури. Віра й церква. Козацькі кобзарі. Козацький побут. Реєстрові козаки. Запорожці в європейських країнах.

6. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ КІНЦЯ XVI СТОЛІТТЯ 51

Напередодні повстань. Іван Підкова. Повстання Кришстофа Косинського (1591–1593). Повстання Северина Наливайка (1594–1596). Солоницька трагедія.

7. УКРАЇНА XV–XVI СТОЛІТЬ В ОПИСАХ ІНОЗЕМЦІВ 56

Найдавніші свідчення. На порозі нової доби. Перші згадки про козаків.

8. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ І КРИМ У XVI – XVII СТОЛІТТЯХ 61

Османська імперія. Організація війська. Яничари. Флот. Кримське ханство. Васал імперії Османів. Невільники. Тактика вторгнення.

9. КОЗАЦТВО НА ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ. ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ 67

Після поразки. Самійло Кішка. Турецько-татарські напади. «Доба героїчних походів». Гетьман Петро Сагайдачний. На захист православ'я. Битва під Цецорою. Хотинська битва.

10. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ 20–30-х РОКІВ XVII СТОЛІТТЯ 75

Назрівання повстань. Куруківська угода. Михайло Дорошенко. Повстання 1630 року. «Пункти заспокоєння». Спорудження на Дніпрі фортеці Кодак. Іван Сулима. Повстання 1637–1638 років. Ординація 1638 року. Опришки. «Золотий спокій».

11. ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА ДО СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ 85

У глибоку давнину. Закарпаття періоду Київської Русі. Під владою угорських феодалів. Господарство. Іноземна

колонізація. Антифеодальний рух. Катастрофа 1526 року. Релігійне життя. Суспільні рухи XVI– XVII століть.

12. СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ 91

Далека окраїна. Нова хвиля колонізації. Управління.

13. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ 95

Релігійна ситуація після Берестейської унії. Іван (Йов) Борецький. Греко-католицька (уніатська) церква. Петро Могила. Культурно-освітні заходи. Церковна реформа. Ідея зближення церков.

14. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ 102

Чинники розвитку української культури. Поширення гуманізму. Освіта й шкільництво. Братські школи. Друкарство. Розвиток української мови. Література. Літописання. Зародження театру. Усна народна творчість. Музика. Образотворче мистецтво й архітектура. Національно-культурне відродження.

15. ПЕРЕДУМОВИ ТА ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 119

Історична необхідність війни. Напередодні великого зрушення. Початок війни і перша перемога. Битва під Корсунем. Пошуки шляхів до замирення з повстанцями.

16. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ 129

Родина. Дитинство. Перші відомості про службу. Набуття воєнного та політичного досвіду.

17. РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ 132

На хвилі перших перемог. Білоцерківські турботи гетьмана. Пилявецька битва. Галицький рейд. Урочистий марш визволителя. Літня кампанія 1649 року. Зборівський мир.

18. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ 141

Історична передумова державності. Початки державності. Складові державності. Внутрішні й зовнішні функції держави.

19. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ В УКРАЇНІ 1650–1653 РОКІВ 145

Вимушений договір. Молдавський похід. Битва під Берестечком. Білоцерківський мир. Воєнний реванш. Другий молдавський рейд. Жванецьке протистояння. Соратники гетьмана.

20. МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 153

Європа кінця XVI – середини XVII століття. Українсько-кримські відносини. Відносини з Оттоманською Портою. Українсько-молдавські відносини. Валахія і Трансільванія. Швеція у планах Хмельницького. Венеція. Австрія. Англія. Українсько-московські зв'язки.

21. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА ТА УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 РОКУ 160

Передісторія. Рада в Переяславі. Присяга. «Статті Богдана Хмельницького».

22. НОВИЙ ЕТАП НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 165

Воєнні дії в Білорусії. Бої на Волині й Поділлі. Битва під Охматовом. Похід на західноукраїнські землі. Диспозиція кінця 1655 року. Віленська угода 1656 року. Воєнні дії кінця 1656– 1657 року. Підсумки життя Б. Хмельницького.

23. УКРАЇНА ДОБИ РУЇНИ 171

Перше гетьманство Юрія Хмельницького. Іван Виговський (1657–1659). Повстання 1658 року. Гадяцький договір. Конотопська битва. Повстання в Переяславі 1659 року. Кінець гетьманства Івана Виговського.

24. КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ 177

Переяславські статті 1659 року. Чуднівська кампанія 1660 року. Воєнні дії та розруха в Україні. Політична ситуація в Україні. Павло Тетеря (1663–1665). «Чорна рада» в Ніжині. Протиборство гетьманів і держав. Державна політика Івана Брюховецького. Андрусівське перемир'я.

25. УКРАЇНА У 60–80-х РОКАХ XVII СТОЛІТТЯ 186

Петро Дорошенко (1665–1676). Дем'ян Многогрішний (1669–1672). Михайло Ханенко (1669–1674). Старшинська олігархія. Іван Самойлович (1672–1687). Походи татар в Україну в 50–60-х роках XVII ст. Завоювання турками Поділля. Державна політика Івана Самойловича. Чигиринські походи. Іван Самойлович і церква. Трагедія гетьмана. «Правитель України». «Вічний мир». Кримські походи. Азовські походи (1695–1696).

26. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ 199

Роль Запорозької Січі у воєнно-політичних подіях. Кошовий отаман Іван Сірко. Під егідою двох держав. Заселення Запорозьких Вольностей. Тривоги і турботи кінця століття.

27. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ І УПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ І СЛОБОЖАНЩИНИ 204

Загальна характеристика. Стани та їхнє місце у суспільстві. Вищі органи влади. Адміністративний поділ та управління. Козацьке військо. Заселення Слобідської України. Устрій Слобожанщини. Стани. Землеволодіння. Повинності. Степан Разін і Україна. Козацька служба.

28. ГЕТЬМАНСТВО ІВАНА МАЗЕПИ 213

Коломацькі статті. Іван Мазепа (1687–1709). Початок гетьманства. Внутрішня політика. Покровитель і меценат. Взаємини гетьмана з царем. Правобережні українські землі. Відновлення козацтва. Семен Палій (1640–1710).

Повстання під проводом Семена Палія. Старшинська опозиція. Петрик. Відносини із Запорожжям і Правобережною Україною.

29. УКРАЇНА В РОКИ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 225

Тягар війни. Спроба об'єднання України. Плани здобуття незалежності. Доноси Василя Кочубея та Івана Іскри. Вирішальний час. Вибори нового гетьмана. Напередодні вирішального бою. Кошовий отаман Кость Гордієнко. Запорозька Січ у подіях 1708–1709 років. Зруйнування Запорозької Січі. Полтавська битва. Прах і пам'ять. Зрада чи право?

30. ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК ТА ЙОГО СПРОБА ВИБОРОТИ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ 237

Вибори гетьмана в еміграції. Пилип Орлик (1710–1742). «Конституція прав і свобод Війська Запорозького». Пилип Орлик у Європі. Генерал-поручик Людовіка XV.

31. СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ 241

Іван Скоропадський (1708–1722). Наступ на автономію. Спорудження каналів. Становище народних мас. Царські укази 1720–1722 років. На перетині інтересів. Малоросійська колегія. Павло Полуботок. Протиборство. Депутація до столиці. У казематі. Скарби Павла Полуботка. Ліквідація Малоросійської колегії. Данило Апостол (1727–1734). «Рішительні пункти». Генеральна і полкова старшина. Реформа суду. «Генеральне слідство про маєтності». Українська лінія укріплень. Соціальна політика Данила Апостола. «Правління гетьманського уряду». Російсько-турецька війна (1735–1739). «Слово і діло государеве». Олексій Розумовський. Подорож Єлизавети в Україну.

32. ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНЩИНИ 259

Кирило Розумовський (1750–1764). Реформи Кирила Розумовського. Останній з'їзд старшини. Таємна інструкція Катерини II. Початок перетворень. Законодавча комісія 1767 року. Ліквідація устрою Гетьманщини.

33. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТОЛІТТЯ 268

Характерні риси української культури. Освіта і книгодрукування. Наука. Література та усна народна творчість. Музичне життя в Україні. Архітектура й образотворче мистецтво. Скульптура.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК 287

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XVI–XVIII СТОЛІТЬ 290

ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ПОДІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ 293

Навчальне видання

ШВИДЬКО Ганна Кирилівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

XVI–XVIII століття

Головний редактор *Олександр Удод*
Головний художник *Павло Машков*
Художнє оформлення *Олексій Григір*
Редактор *Олена Радзивілл*
Коректори *Ірина Барвінок, Ольга Ємець*
Комп'ютерна верстка *Олексій Глоба*

Здано на виробництво і підписано до друку 26.06.2002 р.
Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Шкільна.
Ум. друк. арк. 19. Ум. фарбо-відб. 38,26.
Обл.-вид.арк. 20,32
Наклад 10.000 прим.
Вид. № 265.
Зам. № 2—235.

Видавництво «Генеза»,
04212, м. Київ-212, вул. Тимошенка, 2-л.

Свідоцтво серія ДК №25 від 31.03.2000 р.

Віддруковано з готових позитивів
на ЗАТ «Київська книжкова фабрика»,
01054, м. Київ, вул. Воровського, 24.

Свідоцтво серія ДК № 787 від 28.01.2002 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

XVI–XVIII СТОЛІТТЯ

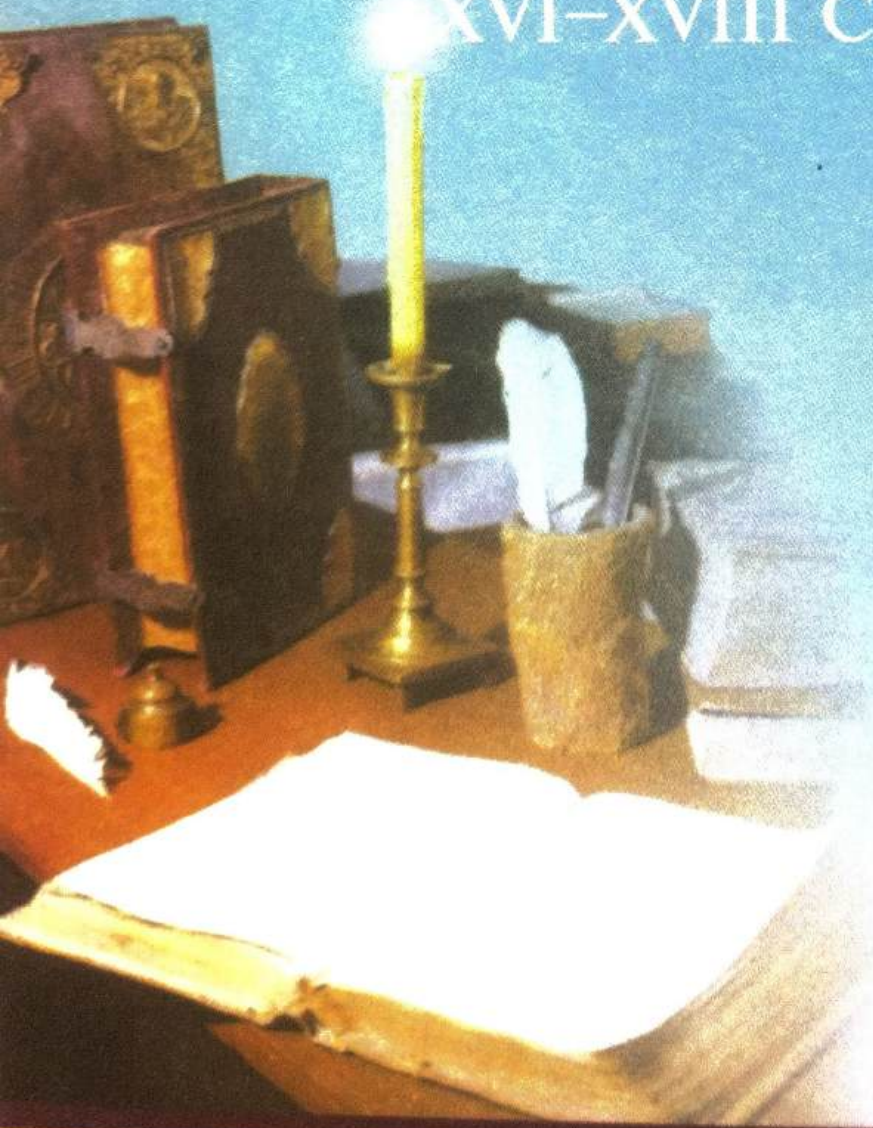

ISBN 966-504-350-1